KAVY[illegible]

THE

# KÂVYÂNUS'ÂSANA

OF

HEMACHANDRA.

**With his own gloss.**

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDYÂYA PANḌIT S'IVADATTA

**Head Paṇdit and Superintendent, Sanskṛit Department,**

**Oriental College, Lahore,**

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂṆḌURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ

PROPRIETOR OF JAVAJI DADAJI'S 'NIRNAYA-SAGARA' PRESS.

BOMBAY.

1901.

*Price 2¼ Rupees.*

श्रीहेमचन्द्रविरचितं

# काव्यानुशासनम्।

सटीकम्।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसाददारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा महामहोपाध्याय-
पण्डितशिवदत्तशर्मणा, मुम्बापुरवासिपरबोपाह्व-
पाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथशर्मणा च
संशोधितम्।

तच्च
मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम्।

१९०१



मूल्यं सपादं रूप्यकद्वयम्।

# हेमचन्द्रः ।

अयं श्वेताम्बरजैनाचार्यश्री**हेमचन्द्रः** कदा कतमं भूमिमण्डलं मण्डयाम
यामनेकग्रन्थपर्यालोचने प्रवृत्ते Dr. P. Peterson महाशयानां Fif
पुस्तके—

'तत्पट्टपूर्वाद्रिसहस्ररश्मिः **सोमप्रभाचार्य** इति प्रसिद्धः ।
श्री**हेमसूरे**श्च **कुमारपालदेवस्य** चेद न्यगदच्चरित्रम् ॥'

इति **सोमप्रभाचार्य**विरचित**हेमकुमारचरित्र**काव्यतः,

'सुमन्त्रिसंघ्य प्रभु**हेमसूरे**रनन्यतुल्यामुपदेशशक्तिम् ।
अतीन्द्रियज्ञानविवर्जितोऽपि यः क्षोणिभर्तुर्व्यधित प्रबोधम् ॥
सत्त्वानुकम्पा न महीभुजां स्यादित्येष कृतो वितथः प्रवादः ।
जिनेन्द्रधर्मं प्रतिपद्य येन श्लाघ्यः स केषां न **कुमारपालः** ॥
इति **सोमप्रभ**कथिते **कुमारनृप-हेमचन्द्र**संवादे ।
जिनधर्मप्रतिबोधे प्रस्तावः पञ्चमः प्रोक्तः ॥'

इति **सोमप्रभ**विरचित**कुमारपालप्रतिबोध**काव्यतः,

'शिष्यो **जम्बुमहामुनेः प्रभव** इत्यासीदमुष्यापि च
श्री**शय्यंभव** इत्यमुष्य च **यशोभद्रा**भिधानो मुनिः ।
**संभूतो मुनिभद्रबाहुरिति** द्वौ तस्य शिष्योत्तमौ
**संभूतस्य** च पादपद्ममधुलिट्श्री**स्थूलभद्रा**ह्वयः ॥
वशक्रमागतचतुर्दशपूर्वरत्नकोशस्य तस्य दशपूर्वधरो महर्षिः ।
नाम्ना **महागिरि**रिति स्थिरतागिरीन्द्रो ज्येष्ठान्तिपत्समजनिष्ट विशिष्ट
शिष्योऽन्यो दशपूर्वभृन्मुनिवृषो नाम्ना **सुहस्ती**त्यरूद्
यत्पादाम्बुजसेवनात्समुदिते राज्ये प्रबोधर्धिकाः ।
चक्रे **संप्रति**पार्थिवः प्रतिपुरग्रामाकरं भारते-
ऽस्मिन्नर्धे जिनचैत्यमण्डितमिलापृष्ठं समन्तादपि ॥
अजनि **सुस्थित-सुप्रतिबुद्ध** इत्यभिधयार्यसुहस्तिमहामुनेः
शमधनो दशपूर्वधरान्तिषद्भवमहातरुभञ्जनकुञ्जरः ॥

---

१. अस्य जिनधर्मप्रतिबोधकाव्यस्य निर्माणसमयस्तु—'शशिजलधिसूर्य
'विदिने सिताष्टम्याम् । जिनधर्मप्रतिबोधः क्लृप्तोऽयं गुर्जरेन्द्रपुरे ॥' इति
वंव १२४१ (A. D 1184) विक्रमसंवत्सरात्मक उक्तः. २. 'इति
१. सुस्थितः, सुप्रतिबद्धः, इति मुनिद्वयम्.

महा॰ .अवितपादसंनिधेः प्रवारभागालवणोदसागर॰
महान्गाण कोटिक इत्यभूत्ततो गङ्गाप्रवाहो हिमवा
तस्मिन्गाणे कतिपयेष्वपि यातवत्सु साधूत्तमेषु चरमो द
उद्दामतुम्बवनपत्तनवज्रशाखावज्रं महामुनिरजायत र

दुर्भिक्षे समुपस्थिते प्रलयवद्गीमत्वभाज्यन्यदा
भीतं न्यस्य महर्षिसंघमभितो विद्यावदानः पटे ।
योऽभ्युद्धृत्य कराम्बुजेन नभसा पुर्यामनैषीन्महा-
पुर्यां मङ्क्षु सुभिक्षधामनि तपोधाम्नामसीम्नो निधिः

तस्माद्वज्राभिधा शाखाभूत्कोटिकगणद्रुमे ।
उच्चनागरिकामुख्यशाखात्रितयगोचरा ॥

तस्यां च वज्रशाखायां निलीनमुनिषट्पदः ।
पुष्पगुच्छायतो गच्छश्चन्द्र इत्याख्ययाभवत् ॥

धर्मध्यानसुधासुधांशुरमलः संघार्थरत्नाकरो
भव्याम्भोरुहभास्करः स्मरकरिप्रोन्माथकण्ठीरवः ।
गच्छे तत्र बभूव संयमधनः कारुण्यराशिर्यशो-
भद्रः सूरिरपूरि येन भुवनं शुद्धैर्यशोभिर्निजैः ॥

श्रीमन्नेमिजिनेन्द्रपावितशिरस्यद्रौ स संलेखनां
कृत्वादौ प्रतिपन्नवाननशनं प्रान्ते शुभध्यानभाक् ।
तिष्ठञ्छान्तमनास्त्रयोदशदिनान्याश्चर्यमुत्पादय-
न्नुच्चैः पूर्वमहर्षिसंयमकथाः सत्यापयामासिवान् ॥

श्रीमान्प्रद्युम्नसूरिः समजनि जनितानेकभव्यप्रबोध-
स्तच्छिष्यो विश्वविश्वप्रथितगुणगणः प्राज्ञकुम्भोद्भव
प्रीणाति स्माखिलक्ष्मां प्रवचनजलधेरुद्धृतैर्यैर्मनीरै-
रातत्यस्थानकानि श्रुतिविषयसुधासारसध्र्यञ्चि विश्वम्

सर्वग्रन्थरहस्यरत्नमुकुरः कल्याणवल्लीतरुः
कारुण्यामृतसागरः प्रवचनव्योमाङ्गणाहस्करः ।
चारित्रादिकरत्नरोहणगिरिः क्ष्मां पावयन्धर्मराड्
सेनानीर्गुणसेनसूरिरभवच्छिष्यस्तदीयस्ततः ॥

शिष्यस्तस्य च तीर्थमेकमवने. पावित्र्यकृज्जङ्गमः
स्याद्वादत्रिदशापगाहिमगिरिर्विश्वप्रबोधार्यमा ।
कृत्वा स्थानकवृत्तिशान्तिचरिते प्राप्तः प्रसिद्धिं परां
सूरिर्भूरितप प्रभाववसति

शिष्यो हेमचन्द्रोऽभूत्तत्पादाम्भोजषट्पदः ।
तत्प्रसादादधिगतज्ञानसंपन्महोदयः ॥

जिष्णुश्चेदिदशार्णमालवमहाराष्ट्रापरान्तं कुरू-
न्सिन्धूनन्यतमांश्च दुर्गविषयान्दोर्वीर्यशक्त्या हरिः ।
चौलुक्यः परमार्हतो विनयवाञ्श्रीमूलराजान्वयी
तं नत्वेति **कुमारपाल**पृथिवीपालोऽब्रवीदेकदा ॥

पापर्द्धिद्यूतमद्यप्रभृति किमपि यन्नारकायुर्निमित्तं
तत्सर्वं निर्निमित्तोपकृतिकृतधियां प्राप्य युष्माकमाज्ञाम् ।
स्वामिन्नुर्व्यां निषिद्धं धनमसुतमृतस्याथ मुक्तं तथार्ह-
च्चैत्यैरुत्तंसिता भूरभवमिति समः **संप्रतेः** संप्रतीह ॥

अस्मत्पूर्वज**सिद्धराज**नृपतेर्भक्तिस्पृशो याच्ञया
साङ्गं व्याकरणं सवृत्ति सुगमं चक्रुर्भवन्तः पुरा ।
मद्धेतोरथ योगशास्त्रममलं लोकाय च द्व्याश्रय-
च्छन्दोऽलंकृतिनामसंग्रहमुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥

लोकोपकारकरणे स्वयमेव यूयं सज्जाः स्थ यद्यपि तथाप्यहमर्थयेऽदः
मादृग्जनस्य परिबोधकृते [शलाका] पुंसां प्रकाशयत वृत्तमिदं त्रिषष्टेः

तस्योपरोधादिति **हेमचन्द्राचार्यः शलाकापुरुषे**तिवृत्तम् ।
धर्मोपदेशैकफलप्रधानं न्यवीविशच्चारु गिरां प्रपञ्चे ॥

जम्बूद्वीपारविन्दे कनकगिरिरसावश्नुते कर्णिकात्वं
यावद्यावच्च धत्ते जलनिधिरवनेरन्तरीयत्वमुर्व्याः ।
यावद्व्योमाध्वपान्थौ तरणिशशधरौ भ्राम्यतस्तावदेत-
त्काव्यं नाम्ना शलाकापुरुषचरितमित्यस्तु जैत्रं धरित्र्याम् ॥'

चार्य**हेमचन्द्र**विरचित**शलाकापुरुषचरितप्रशस्ति**तश्च चौलुक्य
**हेमचन्द्रा**चार्याणां सत्ताया अवगतेः,

'नृपस्य जीवाभयदानडिण्डिमैर्महीतले नृत्यति कीर्तिनर्तकी ।
श्री**हेमचन्द्र**प्रभुपादपद्मं वन्दे भवाब्धेस्तरणैकपोतम् ।
ललाटपट्टान्तरकान्तराज्याक्षरावली येन मम व्यलोपि ॥

बोधयित्वा महाराजं देवलोकं जगाम यः ।
पश्चात्**कुमारपालो**ऽयं शोकं गत्वा मुमूर्छ सः ॥

धैर्यमवलम्ब्य धर्मध्यानं करोति ।'

**कुमारचरित**काव्ये **हेमचन्द्राचार्या**णां देवलोकगमनस्योक्तेः ससमय एवाचार्य**हेमचन्द्र**समयः, **कुमारपाल**राजधान्येव भू-
षणतम्. विशेषकथा तु प्रबन्धकोश-प्रबन्धचिन्तामणिभ्यामवगन्तव्य

कुमारपालराज्यसमयस्तु—

ओं नमः शिवाय ।

अध्याद्वैतधिया मुमुक्षुभिरभिध्यातस्य ब्रह्माक्षरै-
रिच्छाशक्तिमभिष्टवीमि जगतां पत्युः श्रमीनां निधेः
या व्यापारिससंहतेः स्वरामयै ब्रह्माण्डपिण्डैर्नवैः
क्रीडन्ती मणिकन्दुकैरिव मधा स्वच्छन्दमाक्रीडते ॥

गीर्वाणैर्वीतगर्वै दनुजपरिभवात्प्रार्थितश्चाव्यकार्थे
वेधाः संध्यां नमस्यन्नपि निजचुलुके पुण्यगङ्गाम्बुपूर्णे
सद्यो वीरं **चुलुक्या**ह्वयमसृजदिम येन कीर्तिप्रवाहैः
पूतं त्रैलोक्यमेतन्नियतमनुहरत्येव हेतोः फलं श्रीः ॥

वंशः कोऽपि ततो बभूव विविधाश्चर्यैकलीलास्पद
यस्माद्भूमिभृतोऽपि वीतगणिता(णना): प्रादुर्भवन्त्यन्वह
छाया यः प्रथितप्रतापमहतीं दधे विपक्षोऽपि स-
न्यो जन्मावधि सर्वदापि जगतो विश्वस्य दत्ते फलम् ॥

वंशस्यास्य यशःप्रकाशनविधौ निर्मूल्यमुक्तामणिः
क्षोणीपालकिरीटकल्पितपदः श्री**मूलराजो**ऽभवत्[1] ।
यो मूलं कलिदावदग्धनिखिलन्याय्यद्रुमोत्पादने
यो राजेव करैः प्रकामशिशिरैः प्रीतिं निनाय प्रजाः ॥

यश्चापोत्कटराजराज्यकमला स्वच्छन्दबन्दीकृतां
विद्वद्बान्धवविप्रवन्दिसूतकव्यूहोपभोग्यां व्यधात् ।
यत्खड्गाश्रयिणी तदा श्रियमलं युद्धस्फुरद्विक्रम-
क्रीताः सर्वदिगन्तरक्षितिभुजां लक्ष्म्याश्चिरं भेजिरे ॥

सूनुस्तस्य बभूव भूपतिलकश्**चामुण्डराजा**ह्वयो
यद्गन्धद्विपदानगन्धपवनाघ्राणेन दूरादपि ।
विभ्रश्यन्मदगन्धभग्नकरिभिः श्री**सिन्धुराज**स्तथा
नष्टः क्षोणिपतेर्यथास्य यशसां गन्धोऽपि निर्णाशितः ॥

तस्मा**द्दुर्लभराज** इत्यभिधया क्ष्मापालचूडामणि-
र्जज्ञे साहसकर्मनिर्मितचमत्कारः क्षमामण्डले ।
यत्कोपानलजृम्भितं पिशुनयत्येतत्प्रयाणश्रुति-
क्षुभ्यन्मालवभूपचक्रविकसन्मालिन्यधूमोद्गमः ॥

---

१. मूलराजराज्यम्—वि० सं० ९९३–१०५३. २. चामुण्डराजराज्य १०५३ १०६६

पादन्न ९

४ राज्य दधे

शृङ्गारेऽपि निषण्णधीः परवधूवर्गस्य यो दुर्लभः ।
यस्य क्रोधपरायणस्य किमपि भ्रूवल्लरी भङ्गुरा
राज्ञो दर्शयति स्म लाटवसुधाभङ्गस्वरूपं फलम् ॥
भीमोऽपि द्विषतां सदा प्रणयिना भोग्यत्वमासेदिवा-
न्क्षोणीभारमिद(मं) बभार नृपतिः श्रीभीमदेवो नृप ।
धारापञ्चकसाधनैकचतुरैस्तद्वाजिभिः साधिता
क्षिप्रं मालवचक्रवर्तिनगरी धारेति को विस्मयः ॥
तस्माद्भूमिपतिर्बभूव वसुधाकर्णावतंसः स्फुर-
त्कीर्तिप्रीणितविश्वकर्णविवरः श्रीकर्णदेवाह्वयः ।
येन ज्याप्रथितस्वन च्युतशरं धर्मं पुरस्कुर्वता
न्यायज्ञेन न केवलं रिपुगणः कालोऽपि विद्धः कलिः ॥
दृप्यन्मालवभूपबन्धनविधित्रस्ताखिलक्ष्मापति-
र्भक्त्याकृष्टवितीर्णदर्शनशिवो मूर्तः प्रभावोदयः ।
राज्ञः सिद्धरसानृणीकृतजगद्गीतोपमा(तावदा)नस्थिति-
र्जज्ञे श्रीजयसिंहदेवनृपतिः सिद्धादिराजस्ततः ॥
यश्या वेश्म रसातलं च विलसद्भोगि·········
········ भोक्तृम···· ··क्षत्राणि रक्षांसि च ।
यः क्षोणीधरभागिनां च सुमहाभोगां सिषिवे चिरं
हेलासिद्धरसाः सदा क्षितिभुजः········ ·· ··रे ॥
भव्यासीतवितीर्णदाननिवहैः संपन्नपुण्योच्चयः
क्रीडाक्रान्तदिगन्तराल······ ·············· ।
·· ································
························ ············ ········ ॥
·············कुलभूप···· · । बलाम्ब ·····
क्रीडाक्रोड इवोद्दधार वसुधां देवाधिदेवाज्ञया ।
देवः सोऽथ कुमारपालनृपतिः श्रीराज्यचूडामणि-
र्यः स्वर्गादवतीर्णवान्हरिरिति ज्ञातः प्रभावाञ्जनैः ॥

राजराज्यम्—वि० सं० १०६६–१०७८. २. भीमदेवर
–११२०. ३. कर्णदेवराज्यम्—वि० सं० ११२०–११५०.
सिंहराज्यम्—वि० सं० ११५०–११९९. ५. कुमारपालर
–१२३०.

अर्णोराजनराधिराजहृदये क्षिप्त्वैक(व)बाणव्रजं
श्च्योतल्लोहिततर्पणादमदयच्चण्डीं भुजस्थायिनीम् ।
द्वारालम्बितमालवेश्वरशिरःपद्मेन यश्चाहर-
ल्लीलापङ्कजसंग्रहव्यसनिनीं चौलुक्यराजान्वयः ॥

शुद्धाचारनवावतारसरणिः सद्धर्मैकर्मक्रम-
प्रादुर्भूतविशारदो नयपथप्रस्थानसार्थाधिपः ।
यः संप्रत्यवतारयन्कृतयुग योगं कलेर्लङ्घय-
न्मन्ये संहरति स्म भूमिवलयं कालव्यवस्थामपि ॥

प्रत्यू·· ···खण्डिताङ्गुलिदलैः पर्युल्लसत्पल्लवो
नष्टोदीच्यनराधिपोज्झितसितच्छत्रैः प्रसूनोज्ज्वल·
छिन्नः प्राच्यनरेन्द्रमौलिकमलैः प्रौष्प(प्रोद्य)त्फलद्योतिन
श्छायां दूरमवर्धयन्निजकुले यस्य प्रतापद्रुम· ॥

आचारः किल तस्य रक्षणविधेर्विभ्रंशनिनी(र्णी)शिल-
प्रत्यूहस्य फलावलोकिशकुनज्ञानस्य सं·······न· ।
देवीमण्डलखण्डिताखिलरिपोर्युद्ध विनोदोत्सवः
श्रीसोमेश्वरदत्तराज्यविभवस्याडम्बरं वाहिनी ॥

राज्ञानेन च भुज्यमानसुभगा विश्वंभरा विस्फुर-
द्रत्नद्योतितवारिराशिरशना शीताद्रिविन्यस्तस्तना ।
एषाभूषयदस्थिकुण्डलमिव श्रुत्याश्रयं ··श्चला
बिभ्राणा नगराह्वयं द्विजमहास्थानं सुवर्णोदयम् ॥

आब्रह्मादिऋषिप्रवर्तितमहायज्ञक्रमोत्तम्भितै-
र्यूपैर्दत्तकरावलम्बनतया पादव्यपेक्षाच्युतः ।
धर्मोऽत्रैव चतुर्युगेऽपि कलितानन्दः परिस्पन्दते
तेनानन्दपुरेति यस्य विबुधैर्नामान्तरं निर्मितम् ॥

अश्रान्तद्विजवर्गवेदतुमुलैर्बाधिर्यमारोपितः
शश्वद्धोमहुताशधूमपटलैरान्ध्यव्यथां लम्भितः ।
नानादेवनिकेतनध्वजशिखाघातैश्च खञ्जीकृतो
यस्मिन्नद्य कलिः स्वकालविहितोत्साहोऽपि नोत्सर्पति

सर्पद्विप्रवधूजनस्य विविधालंकाररत्नांशुभिः
स्मेराः संततगीतमङ्गलरवैर्वाचालतां प्रापिताः ।

---

१. अयमर्णोराजश्च वीरधवलमहाराजपितामह इति कीर्तिकौमुद्यां वंशवर्णनात्मके द्वितीयसर्गे व्याख्यात एव भवेत्.

अ॰ (श्रा)न्तोत्सवलक्ष्यमाणविभवोत्कर्षप्रकाशस्थितौ
मार्गा एव वदन्ति यत्र नृपतेः सौराज्यसंपद्गुणम् ॥
अस्मिन्नागरवंशजद्विजजनत्राणं करोत्यम्बरे
रक्षां शान्तिकपौष्टिकैर्वितनुते भूपस्य राष्ट्रस्य च ।
मा भूत्तस्य तथापि तीव्रतपसो बाधेति भक्त्या नृपो
वप्रं विप्रपुराभिरक्षणकृते निर्मापयामास सः ॥
अस्मिन्वप्रगुणेन तोयनिलयाः प्रीणन्ति लोकं जलैः
कामं क्षेत्रभुवोऽपि वप्रकलितास्तन्वन्ति धान्यश्रियम् ।
एवं चेतसि संप्रधार्य सकलब्रह्मोपकारेच्छया
चक्रे वप्रविभूषितं पुरमिदं चौलुक्यचूडामणिः ॥
पादाक्रान्तरसातलो गिरिरिव श्लाघ्यो महाभोगतः
शृङ्गारीव तरङ्गिणीपतिरिव स्फारोदयद्वारभूः ।
उत्सर्पत्कपिशीर्षको जय इव क्रव्यादनाथद्विषो
नारीवर्ग इवेष्टकान्तरुचिरः सालोऽयमालोक्यते ॥
भोगाभोगमनोहरः फणशतैरुत्तुङ्गतां धारय-
न्यातः कुण्डलितां च यत्पुरुपस्याशावशेनागतः ।
रत्नस्वर्णमहानिधिं पुरमिव त्रातुं स शेषः स्थितः
प्राकारः सुधया सितोपलशिराः संलक्ष्यते वृत्तवान् ॥
कामं कामसमृद्धिपूरकरमारामाभिरामाः सदा
स्वच्छन्दस्खलनतत्परैर्द्विजकुलैरत्यन्तवाचालिताः ।
उत्सर्पद्गुणशालिवप्रवलयप्रीतिः प्रसभा जनै-
रन्तान्तश्च बहिश्च संप्रति भुवः शोभाद्भुतं बिभ्रति ॥
लक्ष्मीकुलं क्षोणिभुजो दधानः प्रौढोदयाधिष्ठितविग्रहोऽयम् ।
विभ्राजते नागरकाम्यशुद्धिर्वप्रश्च चौलुक्यनराधिपश्च ॥
यावत्पृथ्वी पृथुविरचिताशेषभूभृन्निवेशा
यावत्कीर्तिः सगरनृपतेर्बिभ्रते सागरोऽयम् ।
तावन्नन्यात्द्विजवरमहास्थानरक्षानिदानं
श्रीचौलुक्यक्षितिपतियशःकीर्तनं वप्र एषः ॥
एकाहनिष्पन्नमहाप्रबन्धः श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नबन्धुः ।
श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती प्रशस्तिमेतामकरोत्प्रशस्ताम् ॥
२०८ वर्षे आश्विन शुदि २ गुरौ लिखितं नागरब्राह्मणपण्डितवाल
ठ्यमालापुस्तकान्तर्गतप्राचीनलेखमालायां G. Bühler Ph.
C. I. E. महाशयप्रेषित ४५ तमलेखतः विक्रमसंवत् १२०८

1101) रूप स्फुटमेव प्रतीयते एव च द्वादशी खिस्तशतिका हेमचन्द्रसत्ताधारभूता वगम्यते.

अनेनाचार्यश्रीहेमचन्द्रेणेयन्तो ग्रन्था निर्मिता इति निश्चितं नैव, परंतु तन्निर्मितग्रन्थेषु—अनेकार्थकोषः, अनेकार्थशेषः, अभिधानचिन्तामणिः (नाममालाव्याख्या), अलंकारचूडामणिः (काव्यानुशासनव्याख्या), उणादिसूत्रवृत्तिः, काव्यानुशासनम्, छन्दोनुशासनम्, छन्दोनुशासनवृत्ति, देशीनाममाला सवृत्तिः, [द्व्याश्रयकाव्यं सवृत्तिः,] धातुपाठः सवृत्तिः, धातुपारायणं सवृत्ति, धातुमाला, नाममाला, नाममालाशेषः, निघण्टुशेषः, [प्रमाणमीमांसा सवृत्तिः,] बलाबलसूत्रबृहद्वृत्तिः, बालभाषाव्याकरणसूत्रवृत्तिः, [योगशास्त्रम्,] विभ्रमसूत्रम्, लिङ्गानुशासन सवृत्ति, शब्दानुशासनं सवृत्ति, शेषसंग्रहः, शेषसंग्रहसारोद्धारः, एते ग्रन्थाः Catalogus Catalogorum ग्रन्थे Dr. Theodor Aufrecht महाशयैः प्रकाशिताः.

एवमनेकलक्षात्मकग्रन्थकर्तृश्वेताम्बरजैनाचार्यश्रीहेमचन्द्रकृतं काव्यानुशासनं स्वोपज्ञमस्माभिर्मुद्रयितुं दत्तं तदेतस्य ग्रन्थस्य मुद्रणाय शोधनसमये येषां सुहृदयमहाशयानां पुस्तकानि प्राप्तानि, तेषां नामानि धन्यवादपुरःसरं प्रकाश्यन्ते—

| | | |
|---|---|---|
| १ काव्यानुशासनम् | — | पुण्यपत्तनपुस्तकालयस्थम्. |
| १ काव्यानुशासनविवेकः | — | प० ज्येष्ठाराममुकुन्दशर्मणाम्. |
| १ ,, | — | अस्मद्गृहस्थम्. |

तदेवमनेकपुस्तकाधारेण शोधितमुद्रिते सव्याख्ये काव्यानुशासनेऽस्मद्दोषादक्षरयोजकदोषाद्वा यत्र कुत्रचनाशुद्धिः स्थिता जाता वा तत्र सुहृदयाः सौहार्देन शोधयिष्यन्ति । यतः—

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

इति प्रार्थयतः

**पण्डित-शिवदत्त-काशीनाथौ ।**

# काव्यानुशासनविषयानुक्रमणिका
## मूलग्रन्थश्च ।


| विषयः । | मूलग्रन्थः । | पृष्ठसंख्या । |
|---|---|---|
| मङ्गलाचरणम्— | | १ |
| | अकृत्रिमस्वादुपदां परमार्थाभिधायिनीम् ।<br>सर्वभाषापरिणतां जैनीं वाचमुपास्महे ॥ १ ॥ | |
| प्रस्तावना— | | २ |
| | शब्दानुशासनेऽस्माभिः साध्व्यो वाचो विवेचिताः ।<br>तासामिदानीं काव्यत्वं यथावदनुशिष्यते ॥ २ ॥ | |
| प्रयोजनम्— | | २ |
| | काव्यमानन्दाय यशसे कान्तातुल्यतयोपदेशाय च । | |
| काव्यकारणम्— | | ४ |
| | प्रतिभास्य हेतुः । | |
| प्रतिभाभेदौ— | | ४ |
| | सावरणक्षयोपशममात्रात्सहजा ।<br>मन्त्रादेरौपाधिकी । | |
| प्रतिभासंस्कारः— | | ५ |
| | व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यां संस्कार्या । | |
| व्युत्पत्तिः— | | ५ |
| | लोकशास्त्रकाव्येषु निपुणता व्युत्पत्तिः । | |
| अभ्यासः— | | ८ |
| | काव्यविच्छिक्षया पुनः पुनः प्रवृत्तिरभ्यासः । | |
| शिक्षा— | | ८ |
| | सतोऽप्यनिबन्धोऽसतोऽपि निबन्धो नियमश्छायाद्युपजीवनादयश्च शिक्षाः । | |

| विषयः । | मूलग्रन्थः । | पृष्ठसंख्या |
|---|---|---|
| काव्यस्वरूपम्— | अदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यम् । | १६ |
| गुणदोषलक्षणम्— | रसस्योत्कर्षापकर्षहेतू गुणदोषौ भक्त्या शब्दार्थयोः । | १६ |
| अलंकारलक्षणम्— | अङ्गाश्रिता अलंकाराः । | १६ |
| रसोपकारप्रकारः— | तत्परत्वे काले ग्रहत्यागयोर्नातिनिर्वाहे निर्वाहेऽप्यङ्गत्वे रसोपकारिणः । | १७ |
| शब्दार्थस्वरूपम्— | मुख्यगौणलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थभेदान्मुख्यगौणलक्षकव्यञ्जकाः शब्दाः । | २२ |
| मुख्यार्थलक्षणम्— | साक्षात्संकेतविषयो मुख्यः । | २२ |
| गौणार्थलक्षणम्— | मुख्यार्थबाधे निमित्ते प्रयोजने च भेदाभ्यामारोपितो गौणः । | २४ |
| लक्ष्यार्थलक्षणम्— | मुख्यार्थसंबद्धस्तत्वेन लक्ष्यमाणो लक्ष्यः । | २४ |
| व्यङ्ग्यार्थलक्षणम्— | मुख्याद्यतिरिक्तः प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो ध्वनिः । | २५ |
| व्यङ्ग्यार्थभेदाः— | व्यङ्ग्यः शब्दार्थशक्तिमूलः । | २८ |
| शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्यार्थः— | नानार्थस्य मुख्यस्य शब्दस्य संसर्गादिभिरमुख्यस्य च मुख्यार्थबाधादिभिर्नियमिते व्यापारे वस्त्वलंकारयोर्वस्तुनश्च व्यञ्जकत्वे शब्दशक्तिमूलः पदवाक्ययोः | २९ |

विषयः । मूलग्रन्थः । पृष्ठसंख्या ।

अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यार्थः— ४९

वस्त्वलंकारयोस्तद्व्यञ्जकत्वेऽर्थशक्तिमूलः प्रबन्धेऽपि ।

इति प्रथमोऽध्यायः ।

रसलक्षणम्— ६६

विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्तः स्थायी भावो रसः ।

रसभेदाः— ६७

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानका बीभत्साद्भुतशान्ता नव रसाः ।

शृङ्गाररसः— ६८

स्त्रीपुंसमाल्यादिविभावा जुगुप्सालस्यौग्र्यवर्जव्यभिचारिका रतिः संभोगविप्रलम्भात्मा शृङ्गारः ।

हास्यरसः— ७४

विकृतवेषादिविभावो नासास्पन्दनाद्यनुभावो निद्रादिव्यभिचारी हासो हास्यः ।

करुणरसः— ७६

इष्टनाशादिविभावो दैवोपालम्भाद्यनुभावो दुःखव्यभिचारी शोकः करुणः ।

रौद्ररसः— ७६

दारापहारादिविभावो नयनरागाद्यनुभाव औग्र्यादिव्यभिचारी क्रोधो रौद्रः ।

वीररसः— ७७

नयादिविभावः स्थैर्याद्यनुभावो धृत्यादिव्यभिचार्युत्साहो धर्मदानयुद्धभेदो वीरः ।

भयानकः— ७८

विकृतस्वरश्रवणादिविभावं करकम्पाद्यनुभावं शङ्कादिव्यभिचारि भयं भयानकः ।

विषय मूलग्रन्थ । प्रसङ्ग

बीभत्सरसः— ७९

अहृद्यदर्शनादिविभावाङ्गसंकोचाद्यनुभावापस्मारादिव्यभिचारिणी जुगुप्सा बीभत्सः ।

अद्भुतरसः— ७९

दिव्यदर्शनादिविभावो नयनविस्ताराद्यनुभावो हर्षादिव्यभिचारी विस्मयोऽद्भुतः ।

शान्तरसः— ८०

वैराग्यादिविभावो यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनाद्यनुभावो धृत्यादिव्यभिचारी शमः शान्तः ।

स्थायिभावाः— ८१

रतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिनो भावाः ।

व्यभिचारिभावाः— ८४

धृतिस्मृतिमतिव्रीडाजाड्यविषादमदव्याधिनिद्रासुप्तौत्सुक्यावहित्थशङ्काचापलालस्यहर्षगर्वौग्र्यप्रबोधग्लानिदैन्यश्रमोन्माद-मोहचिन्तामर्षत्रासापस्मारनिर्वेदावेगवितर्कासूयामृतयः स्थित्युदयप्रशमसंधिशबलत्वधर्माणस्त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः ।

सात्त्विकभावाः— ९९

स्तम्भस्वेदरोमाञ्चस्वरभेद(स्वर)कम्पवैवर्ण्याश्रुप्रलया अष्टौ सात्त्विकाः ।

रसाभासाः— १०१

निरिन्द्रियेषु तिर्यगादिषु चारोपाद्रसभावाभासौ ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

काव्यदोषः— ११०

रसादेः स्वशब्दोक्तिः क्वचित्संचारिवर्जं दोषः ।

विषयः । मूलग्रन्थः । पृष्ठसंख्या ।

रसदोषाः— ११८

विभावानुभावक्लेशव्यक्तिः पुनः पुनर्दीप्त्यकाण्डप्रथाच्छेदाङ्गातिविस्ताराङ्ग्यननुसंधानानङ्गाभिधानप्रकृतिव्यत्ययाश्च ।

पददोषाः— १३६

निरर्थकासाधुत्वे पदस्य ।

वाक्यदोषाः— १३७

विसंधिन्यूनाधिकोक्तास्थानस्थपदपतत्प्रकर्षसमाप्तपुनरात्ताविसर्गहतवृत्तसंकीर्णगर्भितभग्नप्रक्रमानन्वितत्वानि वाक्यस्य ।

पदवाक्यदोषाः— १५७

अप्रयुक्ताश्लीलासमर्थानुचितार्थश्रुतिकटुक्लिष्टाविमृष्टविधेयांशविरुद्धबुद्धिकृत्त्वान्युभयोः ।

अर्थदोषाः— १८४

कष्टापुष्टव्याहतग्राम्याश्लीलसाकाङ्क्षसंदिग्धाक्रमपुनरुक्तभिन्नसहचरविरुद्धव्यङ्ग्यप्रसिद्धिविद्याविरुद्धत्यक्तपुनरात्तपरिवृत्तनियमानियमविशेषसामान्यविध्यनुवादत्वान्यर्थस्य ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

---

गुणाः— १९४

माधुर्यौजःप्रसादास्त्रयो गुणाः ।

माधुर्यगुणः— २०१

द्रुतिहेतुर्माधुर्यं शृङ्गारे ।

माधुर्यव्यञ्जकाः— २०१

तत्र निजान्त्याक्रान्ता अटवर्गा वर्गा ह्रस्वान्तरितौ रणावसमासो मृदुरचना च ।

ओजोगुणः— २०२

दीप्तिहेतुरोजो वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिकम् ।

विषय. । मूलग्रन्थ पृष्ठसंख्या

ओजोव्यञ्जकाः— २०३

आद्यतृतीयाक्रान्तौ द्वितीयतुर्यौ युक्तो रेफस्तुल्यश्च टवर्गशषा-वृत्तिर्दैर्घ्यमुद्धतो गुम्फश्चात्र ।

प्रसादगुणः— २०३

विकासहेतुः प्रसादः सर्वत्र ।

प्रसादव्यञ्जकाः— २०३

इह श्रुतिमात्रेणार्थप्रत्यायका सर्ववृत्तिगुम्फाः ।

गुणान्यथात्वम्— २०४

वक्तृवाच्यप्रबन्धौचित्याद्वर्णादीनामन्यथात्वमपि ।

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

शब्दालंकाराः ।

अनुप्रासः— २०६

व्यञ्जनस्यावृत्तिरनुप्रासः ।

लाटानुप्रासः— २०७

तात्पर्यमात्रभेदिनो नाम्नः पदस्य वा लाटानाम् ।

यमकम्— २०८

सत्यर्थेऽन्यार्थानां वर्णानां श्रुतिक्रमैक्ये यमकम् ।

यमकस्थानम्— २१०

तत्पादे भागे वा ।

चित्रकाव्यम्— २११

स्वरव्यञ्जनस्थानगत्याकारनियमच्युतगूढादि चित्रम् ।

श्लेषः— २१७

अर्थभेदभिन्नानां भङ्गाभङ्गाभ्यां युगपदुक्तिः श्लेषः ।

वक्रोक्तिः— २२४

उक्तस्यान्येनान्यथा श्लेषादुक्तिर्वक्रोक्तिः ।

विषयः । मूलग्रन्थः । पृष्ठसंख्याः ।

पुनरुक्ताभासः— २३८

भिन्नाकृतेः शब्दस्यैकार्थतेव पुनरुक्ताभासः ।

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अर्थालंकाराः ।

उपमा— २३९

हृद्यं साधर्म्यमुपमा ।

उपमाकारणानि— २४१

सोपमानोपमेयधर्मोपमावाचकानामुपादाने पूर्णा वाक्ये वृत्तौ च ।

उत्प्रेक्षा— २४७

असद्धर्मसंभावनमिवादिद्योत्योत्प्रेक्षा ।

रूपकम्— २४९

सादृश्ये भेदेनारोपो रूपकमेकानेकविषयम् ।

निदर्शनम्— २५२

इष्टार्थसिद्ध्यै दृष्टान्तो निदर्शनम् ।

दीपकम्— २५४

प्रकृताप्रकृतानां धर्मैक्यं दीपकम् ।

अन्योक्तिः— २५६

सामान्यविशेषे कार्ये कारणे प्रस्तुते तदन्यस्य तुल्ये तुल्यस्य चोक्तिरन्योक्तिः ।

पर्यायोक्तम्— २६३

व्यङ्ग्यस्योक्तिः पर्यायोक्तम् ।

अतिशयोक्तिः— २६४

विशेषविवक्षया भेदाभेदयोगायोगव्यत्ययोऽतिशयोक्तिः ।

विषयः । मूलग्रन्थः । पृष्ठसंख्या ।

आक्षेपः— २६७

विवक्षितस्य निषेध इवोपमानस्याक्षेपश्चाक्षेपः ।

विरोधः— २६९

अर्थानां विरोधाभासो विरोधः ।

सहोक्तिः— २७२

सहार्थबलाद्धर्मस्यान्वयः सहोक्तिः ।

समासोक्तिः— २७२

श्लिष्टविशेषणैरुपमानधीः समासोक्तिः ।

जातिः— २७५

स्वभावाख्यानं जातिः ।

व्याजस्तुतिः— २७६

स्तुतिनिन्दयोरन्यतरपरता व्याजस्तुतिः ।

श्लेषः— २७६

वाक्यार्थस्यानेकार्थता श्लेषः ।

व्यतिरेकः— २७७

उत्कर्षापकर्षहेत्वोः साम्यस्य चोक्तावनुक्तौ चोपमेयस्याधिक्यं व्यतिरेकः ।

अर्थान्तरन्यासः— २७८

विशेषस्य सामान्येन साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां समर्थनमर्थान्तरन्यासः ।

ससंदेहः— २७९

स्तुत्यै संशयोक्तिः ससंदेहः ।

अपह्नुतिः— २८१

प्रकृताप्रकृताभ्यां प्रकृतापलापोऽपह्नुतिः ।

परावृत्तिः— २८२

पर्यायविनिमयौ परावृत्तिः ।

विषयः । मूलग्रन्थः । पृष्ठसंख्या ।

अनुमानम्— २८३

हेतोः साध्यावगमोऽनुमानम् ।

स्मृतिः— २८४

सदृशदर्शनात्स्मरणं स्मृतिः ।

भ्रान्तिः— २८४

विपर्ययो भ्रान्तिः ।

विषमम्— २८४

क्रियाफलाभावोऽनर्थश्च विषमम् ।

समम्— २८४

योग्यतया योगः समम् ।

समुच्चयः— २८५

हेतौ कार्ये चैकत्र हेतुकार्यान्तरोक्तिर्युगपद्गुणक्रियाश्च समुच्चयः ।

परिसंख्या— २८६

पृष्टेऽपृष्टे वान्यापोहपरोक्तिः परिसंख्या ।

कारणमाला— २८८

यथोत्तरं पूर्वस्य हेतुत्वे कारणमाला ।

संकरः— २८९

स्वातन्त्र्याङ्गत्वसंशयैकपद्यैरेषामेकत्र स्थितिः संकरः ।

इति षष्ठोऽध्यायः ।

नायकादिलक्षणानि ।

नायकः— २९१

समग्रगुणः कथाव्यापी नायकः ।

नायकगुणाः— २९६

शोभाविलासमधुरललितमाधुर्यस्थैर्यगाम्भीर्यौदार्यतेजांस्यष्टौ सत्त्वजास्तद्गुणाः ।

| विषयः। | मूलग्रन्थः। | पृष्ठसंख्या। |
|---|---|---|
| नायकभेदाः— | | २९९ |
| | धीरोदात्तललितशान्तोद्धतभेदात्स चतुर्धा। | |
| नायिकालक्षणम्— | | ३०१ |
| | तद्गुणा स्वपरसामान्या नायिका त्रेधा। | |
| स्त्रीणां स्वाभाविकालंकाराः— | | ३०८ |
| | सत्त्वजा विंशतिः स्त्रीणामलंकाराः। | |


इति सप्तमोऽध्यायः।


| विषयः। | मूलग्रन्थः। | पृष्ठसंख्या। |
|---|---|---|
| प्रबन्धात्मकाः काव्यभेदाः— | | ३१६ |
| | काव्यं प्रेक्ष्यं श्रव्यं च। | |
| प्रेक्ष्यं विभजते— | | ३१७ |
| | प्रेक्ष्यं पाठ्यं गेयं च। | |
| पाठ्यं भिनत्ति— | | ३१७ |
| | पाठ्यं नाटकप्रकरणनाटिकासमवकारेहामृगडिमव्यायोगोत्सृष्टिकाङ्कप्रहसनभाणवीथीसट्टकादि। | |
| गेयं विभजते— | | ३२७ |
| | गेयं डोम्बिकाभाणप्रस्थानशिङ्गभाणिकाप्रेरणरामाक्रीडहल्लीसकरासकगोष्ठीश्रीगदितरागकाव्यादि। | |
| प्रेक्ष्यमुक्त्वा श्रव्यमाह— | | ३२९ |
| | श्रव्यं महाकाव्यमाख्यायिका कथा चम्पूरनिबद्धं च। | |
| ग्रन्थसमाप्तिः— | | ३४१ |


इत्यष्टमोऽध्यायः।

# काव्यमाला।

आचार्यहेमचन्द्रविरचितं

## काव्यानुशासनम्।

स्वोपज्ञालंकारचूडामणिसंज्ञकवृत्तिसमेतम्।

प्रथमोऽध्यायः।

प्रणम्य परमात्मानं निजं काव्यानुशासनम्।
आचार्यहेमचन्द्रेण विद्वत्प्रीत्यै प्रतन्यते॥

ग्रन्थारम्भे शिष्टसमयपरिपालनाय शास्त्रकारः समुचितेष्टदेवतां प्रणिधत्ते—

**अकृत्रिमस्वादुपदां परमार्थाभिधायिनीम्।**
**सर्वभाषापरिणतां जैनीं वाचमुपास्महे॥ १॥**

रागादिजेतारो जिनास्तेषामियं जैनी जिनोपज्ञा। अनेन कारणशुद्ध्योपादेयतामाह। उच्यते इति वाक्, वर्णपदवाक्यादिभावेन भाषा द्रव्यपरिणतिस्तामुपास्महे। उपासनं योगप्रणिधानम्। अकृत्रिमस्वादून्यनाहार्यमाधुर्याणि पदानि नामिकादीनि यस्यां सा तथोक्ता। स्वच्छस्वादुप्रभृतयो हि गुणमात्रवचना अपि दृश्यन्ते। अथ वा अकृत्रिमाण्यसंस्कृतान्यत एव स्वादूनि मन्दधियामपि पेशलानि पदानि यस्यामिति विग्रहः। उक्तं हि—'बालस्त्रीमूढमूर्खाणां नृणां चारित्रकाङ्क्षिणाम्। अनुग्रहार्थं

विवरीतुं क्वचिद्दृब्धं नवं संदर्भितुं क्वचित्।
काव्यानुशासनस्यायं विवेकः प्रवितन्यते॥

१. वृत्तिसमेतस्यैव मूलग्रन्थस्य नाम काव्यानुशासनमितीति प्रतीयते. काव्यानुशासनपदमेव वा स्वव्याख्यावाचकम्.

तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥' तदेतद्गीतादिसाधारणमिति विशिनष्टि—परमार्थो निःश्रेयसं तदभिधानशीलां परमार्थाभिधायिनीम् । द्रव्याद्यनुयोगानामपि पारम्पर्येण निःश्रेयसप्रयोजनत्वात् । तथा सर्वेषां सुरनरतिरश्चां विचित्रासु भाषासु परिणतां तन्मयतां गतां सर्वभाषापरिणताम् । एकरूपापि हि भगवतोऽर्धमागधीभाषा वारिदविमुक्तवारिवदाश्रयानुरूपतया परिणमति । यदाह—'देवा दैवीं नरा नारीं शबराश्चापि शाबरीम् । तिर्यञ्चोऽपि हि तैरश्चीं मेनिरे भगवद्गिरम् ॥' न ह्येवंविधभुवनाद्भुतमतिशयमन्तरेण युगपदनेकसत्त्वोपकारः शक्यः कर्तुम् ॥

अथ प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं प्रयोजनं वक्तुं तत्प्रस्तावनामाह—

**शब्दानुशासनेऽस्माभिः साध्व्यो वाचो विवेचिताः ।**
**तासामिदानीं काव्यत्वं यथावदनुशिष्यते ॥ २ ॥**

शब्दानुशासने 'सिद्धहेमचन्द्राभिधाने' । विवेचिता असाध्वीभ्यो वाग्भ्यः पृथक्कृताः । इदानीं शब्दानुशासनादनन्तरं तासां वाचां काव्यत्वं काव्यीभावो यथावत्तात्त्विकेन रूपेणानुशिष्यते । वाचां हि साधुत्वे निश्चिते सुकरः काव्योपदेशः । अनेन शब्दानुशासन-काव्यानुशासनयोरेककर्तृकत्वं चाह । अत एव हि प्रायोगिकमन्यैरिव नारभ्यते । शब्दानुशासनेनैव चरितार्थत्वात् ॥

शास्त्रप्रयोजनमुक्त्वा अभिधेयप्रयोजनमाह—

**काव्यमानन्दाय यशसे कान्तातुल्यतयोपदेशाय च ।**

---

द्रव्याद्यनुयोगानामपीति । इहानुयोगश्चतुर्धा । आचरणकरणधर्मकथागणितद्रव्यभेदात् । तत्राद्यस्य सम्यग्ज्ञानदर्शनपवित्रिते नवकर्मानुपादानातीतकर्मनिर्जराकार्ये संयमतपसी प्रतिपाद्ये इति सर्वकर्मविमोक्षलक्षणमोक्षपरत्वात्परमार्थाभिधायित्वं प्रतीतमेव । शेषाणां तु पारम्पर्येण द्रव्यस्य चोपायत्वेन प्रधानतया विवक्षितत्वात्पश्चानुपूर्व्यादावुपदेशः । तथा हि । नयप्रमाणबलेन दुर्णयतिरस्कारात्स्याद्वादाधीनं सकलभावानामर्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्त्वं प्ररूप्यते । चेतनाचेतनरूपसकलद्रव्याणां योनयश्चेति वस्तुतत्त्वनिरूपणेन द्रव्यस्य गणितबलेन सुरादीनां सर्वेषामप्यायूंषि जन्मायुःपरागादयश्च निर्णीयन्ते इत्यायुरादिज्ञानेन गणितस्य वैराग्योपजननमिति इत्थं प्ररूप्यते । इत्थं चात-

लोकोत्तरं कविकर्म काव्यम् । यदाह—

'प्रज्ञा नवनवोल्लेखशालिनी प्रतिभा मता ।
तदनुप्राणना जीवद्वर्णनानिपुणः कविः ।
तस्य कर्म स्मृतं काव्यम् ॥' इति ।

सद्यो रसास्वादजन्मा निरस्तवेद्यान्तरा ब्रह्मास्वादसदृशी प्रीतिरानन्दः । इदं सर्वप्रयोजनोपनिषद्भूतं कविसहृदययोः काव्यप्रयोजनम् । यशस्तु कवेरेव । यत इयति संसारे चिरातीता अप्यद्य यावत्कालिदासादयः सहृदयैः स्तूयन्ते कवयः । प्रभुतुल्येभ्यः शब्दप्रधानेभ्यो वेदागमादिशास्त्रेभ्यो मित्रसंमितेभ्योऽर्थप्रधानेभ्यः पुराणप्रकरणादिभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावे च रसप्राधान्ये च विलक्षणं काव्यं कान्तेव सरसतापादनेन संमुखीकृत्य 'रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवत्' इत्युपदिशतीति सहृदयानां प्रयोजनम् । तथा चोक्तं हृदयदर्पणे—

---

कथनेन वैराग्योत्पत्तिहेतुत्वाद्धर्मकथायाः परमपुरुषार्थाभिधायकत्वं परम्परयास्तीति ॥ **सर्वप्रयोजनोपनिषद्भूतमिति** । यशोव्युत्पत्तिफलत्वेऽपि पर्यन्ते सर्वस्यानन्दस्यैव साध्यत्वात् । तथा हि । कवेस्तावत्कीर्त्यापि प्रीतिरेव संपाद्या । यदाह—'कीर्तिं स्वर्गफलामाहुः' इत्यादि । श्रोतॄणां व्युत्पत्तिर्यद्यप्यस्ति, तथापि तत्र प्रीतिरेव प्रधानम् । अन्यथा प्रभुसंमितेभ्यो वेदादिभ्यो मित्रसंमितेभ्यश्चेतिहासादिभ्यः कोऽस्य काव्यरूपस्य व्युत्पत्तिहेतोर्जायासंमितत्वलक्षणो विशेष इति । चतुर्वर्गव्युत्पत्तिरपि चानन्द एव पार्यन्ति(न्ति)कं मुख्यफलमिति ॥ **कविसहृदययोरिति** । यः काव्यं कुरुते स **कविः** । यस्य तु काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यतासहृदयसंवादभाक् स **सहृदयः** । काव्यकर्तृत्वलक्षणपूर्वावस्थापेक्षया कविशब्दनिर्देशः । यतः—कवेरपि भावकावस्थायामेव रसास्वादः संपद्यते, पृथगेव हि कवित्वाद्भावकत्वम् । यदाह—'सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयते' इति ॥ **यशस्त्विति** । यदाह—'अमरसदनादिभ्यो भूता न कीर्तिरनश्वरी भवति यदसौ संस्कृतापि प्रणश्यति तत्क्षये । तदलममलं कर्तुं काव्यं यतेत समाहितो जगति सकले व्यासादीनां विलोक्य परं यशः ॥' **कवेरेवेति** । न तु सहृदयस्य ॥ **प्रभुतुल्येभ्य इति** । कर्तव्यमिदमित्याज्ञामात्रपरमार्थेभ्यः ॥ **मित्रसंमितेभ्य इति** । अस्येदं वृत्तममुष्मात्कर्मणः इत्येवं युक्तियुक्तकर्मफलसंबन्धप्रकटनकारिभ्यः ॥ **उपदिशतीति** । अप्रयासेन शिक्षयति । व्युत्पत्तिं करोतीति यावत् । अयमभिप्रायः—ये शास्त्रेतिहासेभ्योऽलब्धव्युत्पत्तयोऽथ चावश्यव्युत्पाद्याः प्रजार्थसंपादनयोग्यताक्रान्ता राज-

'शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः ।
अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ।
द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भवेत् ॥' इति ।

धनमनैकान्तिकं व्यवहारकौशलं शास्त्रेभ्योऽप्यनर्थनिवारणं प्रकारान्तरेणापीति न काव्यप्रयोजनतयास्माभिरुक्तम् ॥

प्रयोजनमुक्त्वा काव्यस्य कारणमाह—

**प्रतिभास्य हेतुः ।**

प्रतिभा नवनवोल्लेखशालिनी प्रज्ञा । अस्य काव्यस्य । इदं प्रधानं कारणम् । व्युत्पत्त्यभ्यासौ तु प्रतिभाया एव संस्कारकाविति वक्ष्यते ॥

सा च सहजौपाधिकी चेति द्विधा । तत्र सहजामाह—

**सावरणक्षयोपशममात्रात्सहजा ॥**

सवितुरिव प्रकाशस्वभावस्यात्मनोऽभ्रपटलमिव ज्ञानावरणीयाद्यावरणं तस्योदितस्य क्षयेऽनुदितस्योपशमे च यः प्रकाशाविर्भावः सा सहजा प्र-

---

पुत्रप्रायास्तेषां जायासंमितत्वेन परमप्रीतिकारिणः काव्यात् [स]हृदयानुप्रवेशमुखेन चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिराधेया । हृदयानुप्रवेशश्च रसास्वादमय एवास्य चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिनान्तरीयकविभावादिसंयोगप्रसादोऽपनत इत्येवं रसाभिव्यक्तिविभावाद्युपनिबन्धे रसास्वादवैवश्य(श्य)मेव स्वरसभाविन्यां व्युत्पत्तौ प्रयोजकमिति प्रीतिरेव व्युत्पत्तेः प्रयोजिकेत्यर्थः । ननु—'वरा बाल्येऽविख्यां(?) तरुणिमनि यूनः परिणतावपीप्सामो वृद्धान्परिणयविधिस्तु स्थितिरियम् । त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुममार्गेण किमिदं न नो गोत्रेषु त्रिः क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत् ॥' इत्यादिकाव्यमसदुपदेशकं दृश्यते । व्युत्पत्तिरपि च तस्मात्तादृग्विषया संभाव्यते । ततश्च तदनुपदेश्यमित्यायातम् । सत्यम् । अस्त्ययमुपदेशः । किं तु निषेध्यत्वेन, न विधेयत्वेन । य एवंविधा विषयाः परस्त्रीषु पुंसां संभवन्ति ताननवबुध्य परिहरेदिति कवीनां भावः ॥ एवमानन्दपदस्य चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तीनां काव्यप्रयोजनतामसाधारणीं प्रतिपाद्य यत् कैश्चित् 'श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानमित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं च' प्रयोजनत्रयमुपन्यस्तम्, तत्प्रतिक्षिपति—**धनमनैकान्तिकमिति** । न हि काव्याद्धनं भवत्येवेत्यनैकान्तिकमित्यर्थः । तथा चाह—'उपशमफलाद्विद्याबीजात्फलं धनमिच्छतो भवति विफलो यद्यायासस्तदत्र किमद्भुतम् । न नियतफलाः कर्तुर्भावाः फलान्तरमीशते जनयति खलु व्रीहेर्बीजं न जातु यवाङ्कुरम् ॥' इति ॥ **शास्त्रेभ्य इति** । शास्त्र

भा। मात्रग्रहणं मन्त्रादिकारणनिषेधार्थम्। सहजप्रतिभाबलाद्धि गुणभृतः सद्यो द्वादशाङ्गीमासूत्रयन्ति स्म ॥

द्वितीयामाह—

**मन्त्रादेरौपाधिकी।**

मन्त्रदेवतानुग्रहादिप्रभवौपाधिकी प्रतिभा। इयमप्यावरणक्षयोपशमनिमित्तैव। दृष्टोपाधिनिबन्धनत्वात्तु औपाधिकीत्युच्यते ॥

सा चेयं द्विधापि प्रतिभा—

**व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यां संस्कार्या।**

व्युत्पत्त्यभ्यासौ वक्ष्यमाणौ ताभ्यां संस्करणीया। अत एव न तौ काव्यस्य साक्षात्कारणं प्रतिभोपकारिणौ तु भवतः। दृश्येते हि प्रतिभाहीनस्य विफलौ व्युत्पत्त्यभ्यासौ ॥

व्युत्पत्तिं व्यनक्ति—

**लोकशास्त्रकाव्येषु निपुणता व्युत्पत्तिः।**

लोके स्थावरजङ्गमात्मके लोकवृत्ते च शास्त्रेषु शब्दच्छन्दोनुशासनाभिधानकोशश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासागमतर्कनाट्यार्थकामयोगादिग्रन्थेषु का-

---

ष्यादिप्रणीतेभ्यः ॥ **प्रकारान्तरेणापीति।** मन्त्रानुष्ठानादिना ॥ **लोके इति।** इह लोकशब्देन स्थावरजङ्गमात्मको लोकः। तद्व्यवहारश्चाभिधीयत इत्यर्थः। स च देशकालादिभेदादनेकप्रकारः प्रकृतिव्यत्ययाख्ये रसदोषे प्रपञ्चयिष्यते ॥ **शब्देत्यादि।** **शब्दानुशासनं** व्याकरणं ततो हि शब्दशुद्धिः। तन्नैपुण्यं यथा—'द्विगुरपि सद्वन्द्वोऽहं गृहे च मे सततमव्ययीभावः। तत्पुरुष कर्म धारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥' **छन्दोनुशासनं** छन्दोविचितिः। काव्याभ्यासाद्वृत्तपरिज्ञानेऽपि हि मात्राप्रस्तारादौ तत एव निश्चयः। तन्नैपुण्यं यथा—'उद्दिष्टी च संख्याती स्याद्ध्वगुरुणो भवेद्यदि क्षिती श्रीजिनेन्द्रशासनम्' ॥ **अभिधानकोशो** नाममाला। ततो हि पदार्थनिश्चयः। अपूर्वाभिधानस्यासमार्थत्वं प्रयुक्तमभिधानकोशस्याप्रयुक्तस्याप्रयोज्यत्वात्। यदि तर्हि प्रयुक्तं प्रयुज्यते किमितिपदस्य संदिग्धार्थत्वमाशङ्कितम्, तत्र सामान्येनार्थगतिः संभवति। यथा नीवीशब्देन जघनवस्त्रग्रन्थिरुच्यते इति कस्यचिन्निश्चयः स्त्रियाः पुरुषस्य वेति संशयः। 'नीविस्तु ग्रथनं नार्या जघनस्थस्य वाससः' इति नाममालाप्रतीकमपदिश्यते इति ॥ अपौरुषेयमवचनं **श्रुतिः।** यथा—'उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैडं चकमे।' तन्नैपुण्यं यथा—'चन्द्राद्बुधः समभवद्भगवान्नरेन्द्रमाद्यं पुरूरवसमैलमसावसूत(सूत)।

तं चाप्सराः स्मरवती चकमे किमन्यद्भो वैधसी स्थितिरशीकृतशक्रचेताः ॥' श्रुत्यर्थस्मरणात्स्मृतिः । यथा—'बहुर्थोऽप्यभियुक्तेन सर्वत्र व्यपलापिना । संभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥' तन्नैपुण्यं यथा—'इदं प्रयच्छ मे कान्तां गतिस्त्वत्तोऽथ या हृता । संभावितैकदेशेन देय यदभियुज्यते ॥' वेदाख्यानोपनिबन्धनप्रायं **पुराणम्** । यथा—'हिरण्यकशिपुर्दैत्यो यां यां स्मित्वाप्युदैक्षत । भयभ्रान्तैः सुरैश्चक्रे त्रिसंध्यं त्रिदिशो नमः ॥' तन्नैपुण्यं यथा—'स संचरिष्णुर्भुवनत्रयेऽपि यां यदृच्छयाशिश्रियदाश्रयः श्रियाम् । अकारि तस्यै मुकुटोपलस्खलत्करैस्त्रिसंध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥' पुराणप्रविभेद **एवेतिहासः** । यथा—'न स संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः । समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥' तन्नैपुण्यं यथा—'मदं नवैश्वर्यलवेन लम्भितं विसृज्य पूर्वः समयो विमृश्यताम् । जगज्जिघत्सातुरकण्ठपद्धतिर्न वालिनैवाद्भुतसृसरेककः ॥' आप्तवचनमागमः । तत्र शैवागमनैपुण्यं यथा—'घोराघोरतरातीतब्रह्मविद्याकलातिगः । परापरपदव्यापी पायाद्वः परमेश्वरः ॥' बौद्धागमनैपुण्यं यथा—'कलिकलुषकृतानि यानि लोके मयि निपतन्तु विमुच्यतां स लोकः । मम हि सुचरितेन सर्वसत्त्वाः परमसुखेन सुखावतीं प्रयान्तु ॥' एवमागमान्तरेष्वपि ॥ तर्कः षट्प्रकारः । तत्रार्हतो यथा—शरीरपरिमाण आत्मा । अन्यथा शरीराफल्यमात्माफल्यं वा । तन्नैपुण्यं यथा—'शरीरमात्रमात्मानं ये विदन्ति जयन्ति ते । तनुमन्वेति(?) यत्प्रीतः सर्वाङ्गपुलकोऽस्य मे ॥' बौद्धीयो यथा—विवक्षापूर्वा हि शब्दास्तामेव विवक्षां सूचयेयुः । तन्नैपुण्यं यथा—'भवतु विदितं शब्दा वक्तुर्विवक्षितसूचकाः स्मरयति यतः कान्ते कान्तां बलात्परिचुम्बति । न न न न म म मा मा स्त्राक्षीन्निषेधपरं वचो भवति शिथिले मानग्रन्थौ तदेव विधायकम् ॥' लौकायतिको यथा—भूतेभ्यश्चैतन्यं मदशक्तिवत् । तन्नैपुण्यं यथा—'बहुविधमिह साक्षिचिन्तकाः प्रवदन्त्वस्थायिनः कलेवरात् । अपि मदतिहिते[1](?) च चिन्तकाः प्रलयं यान्ति सहैव चिन्तया ॥' सांख्यीयो यथा—'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥' तन्नैपुण्यं यथा—'य एते यज्वानः प्रथितमहसो येऽप्यवनिपा मृगाक्ष्यो (गाक्ष्यो) याश्चैताः कृतमपरसंसारकथया । अमी ये दृश्यन्ते फलकुसुमनम्राश्च तरवो जगत्येवंरूपा विलसति मृदेषा भगवती ॥' न्यायवैशेषिकीयो यथा—स किंसामग्रीक ईश्वरः कर्तेति पूर्वपक्षे निरतिशयैश्वर्यस्य कर्तृत्वमिति सिद्धान्तः । तन्नैपुण्यं यथा—'किमीहः किंकायः स खलु किमुपायस्त्रिभुवनं किमाधारो धाता सृजति किमुपादानमिति च । अतर्क्यैश्वर्ये त्वय्यनवसरदुःस्थो हतधियः कुतर्कोऽयं कांश्चिन्मुखरयति मोहाय जगतः ॥' **नाट्यशास्त्र**नैपुण्यं यथा—'आसन्नस्तरणी स्वरूपरचनामानन्दिबिन्दूद्गयं भावग्राहिशुभप्रवेशकगुणं गम्भीरगर्भस्थिति । उच्चैर्वृत्तिसमुत्करप्राप्तिकरं संसारविष्कम्भकं मिथ्याद्यो भरतस्य भाषितमिव ध्वान्तं पयो यामुनम् ॥' अर्थ-

---

1. 'निहिते' इति भवेत्.

व्येषु महाकविप्रणीतेषु निपुणत्वं तत्त्ववेदित्वं व्युत्पत्तिः लोकादिनिपुणता । संस्कृतप्रतिभा हि तदनतिक्रमेण काव्यमुपनिबध्नाति ॥

---

**शास्त्रनैपुण्यं** यथा मुद्राराक्षसनाटके । **कामशास्त्रनैपुण्यं** यथा—'अधरे बिन्दुः कण्ठे मणिमाला कुचयुगे शशप्लुतकम् । तव सूचयन्ति सुन्दरि कुसुमायुधशास्त्रपण्डितं रमणम् ॥' **योगशास्त्रनैपुण्यं** यथा—'पृथुशास्त्रकथाकन्थारोमन्थेन वृथात्र किम् । अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन तत्त्वज्ञैर्ज्योतिरन्तरम् ॥' आदिग्रहणादायुर्वेदशास्त्रनैपुण्यं यथा—'अङ्गे चन्दनपङ्कपङ्कजबिसच्छेदावलीनां मुहुस्तापः शाप इवैष शोषणपटुः कंस्यः सखीकस्य नः । श्वासासंधृतसारहाररुचयः संभिन्नपीनांशुकाज्जातः प्रागनिदानवेदनमहारम्भः स तस्या ज्वरः ॥' ज्योतिःशास्त्रनैपुण्यं यथा—'यामासौकयतां कलाः कलयतां छायां समाविन्वतां क्लेशः केवलमङ्गुलीर्गणयतां मौहूर्तिकानामयम् । धन्या सा रजनी तदेव सुदिनं पुण्यः स एव क्षणो यत्राज्ञाम्बरणप्रियालयनयोः सीमानमेति प्रिया ॥' गजलक्षणनैपुण्यं यथा—'कर्णाभ्यर्णविकीर्णचामरमरुद्विस्तीर्णनिःश्वासवाक्शङ्खच्छत्रविराजिराज्यविभवद्वेषी निलीनेक्षणः । स्मृत्वा राघवकुञ्जरः प्रियतमामेकाकिनीं कानने संत्यक्तां विरमुक्तभोगकवलं क्लेशोष्मणा शुष्यति ॥' तुरगशास्त्रनैपुण्यं यथा—'आवर्तशोभः पृथुमरवराधिः फेनावदातः पवनोरुवेगः । गम्भीरघोषोऽद्रिविमर्दखेदादश्वाकृतिं कर्तुमिवोद्यताब्धिः ॥' रत्नपरीक्षानैपुण्यं यथा—'द्वौ वज्रवर्णौ जगतीपतीनां सद्भिः प्रदिष्टौ न तु सार्वजन्यौ । यः स्याज्जपाविद्रुमभङ्गशोणो यो वा हरिद्रारससंनिकाशः ॥' धातुवादनैपुण्यं यथा—'नवदलितहरिद्राग्रन्थिगौरे शरीरे स्फुरति विरहजन्मा कोऽप्ययं पाण्डुभावः । बलवति सति यस्मिन्सार्धमावर्त्य हत्वा रजतमिव मृगाक्ष्याः कल्पितान्यङ्गकानि ॥' द्यूतनैपुण्यं यथा—'यत्रानेकः क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते । इत्थं नेयौ रजनिदिवसौ लोलयन्द्वाविवाक्षौ कालः काल्या सह बहुकलः क्रीडति प्राणिशारैः ॥' इन्द्रजालनैपुण्यं यथा—'एष ब्रह्मा सरोजे रजनिकरकलाशेखरः शंकरोऽयं दोर्भिर्दैत्यान्तकोऽसौ सधनुरसिगदाचक्रचिह्नैश्चतुर्भिः । एषोऽप्यैरावणस्थस्त्रिदशपतिरमी देवि देवास्तथान्ये नृत्यन्ति व्योम्नि चैताश्चलचरणरणन्नूपुरा दिव्यनार्यः ॥' चित्रनैपुण्यं यथा—'अतथ्यान्यपि तथ्यानि दर्शयन्ति विचक्षणाः । समनिम्नोन्नतानीव चित्रकर्मविदो जनाः ॥' धनुर्वेदनैपुण्यं यथा—'आर्यायाक्षघनौघलाघववती संधानसंबन्धिनी स्थाणुस्थानकसौष्ठवप्रणयिनी चित्रक्रियालंकृतिः । निःस्पन्देन मयातिविस्मयमयी सद्यः स्थितप्रज्ञया संहारे खरदूषणत्रिशिरसामेषैव दृष्टा स्थितिः ॥' एवमन्यदपि ॥ **लोकादिनिपुणता । संस्कृतप्रतिभा हीति** । यदाह—'न स शब्दो न तद्वाच्यं न स न्यायो न सा कला । जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो

---

१. 'शशी कस्य' इति भवेत्. २. 'यामालोकयतां' इति भवेत्. ३. 'समादित्सता' इति भवेत्.

अभ्यासं व्याचष्टे—

**काव्यविच्छिक्षया पुनः पुनः प्रवृत्तिरभ्यासः ।**

काव्यं कर्तुं जानन्ति विचारयन्ति वा ये ते काव्यविदः कविसहृदयाः । वेत्तेर्विन्तेश्चावृत्त्या रूपम् । तेषां शिक्षया वक्ष्यमाणलक्षणया काव्य एव पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरभ्यासः । अभ्याससंस्कृता हि प्रतिभा काव्यामृतकामधेनुर्भवति । यदाहुः—'अभ्यासो हि कर्मसु कौशलमावहति । नहि सकृन्निपतितमात्रेणोदबिन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधतीति शिक्षयेत्युक्तम्' इति ॥

शिक्षां लक्षयति—

**सतोऽप्यनिबन्धोऽसतोऽपि निबन्धो नियमश्छायाद्युपजीवनादयश्च शिक्षाः ।**

सतोऽपि जातिद्रव्यगुणक्रियादेरनिबन्धनम्, असतोऽपि आस्यादेरेव निबन्धनम्, नियमोऽतिप्रसक्तस्य जात्यादेरेकत्रावधारणम्, छायायाः प्रतिबिम्बकल्पतया आलेख्यप्रख्यतया तुल्यदेहितुल्यतया परपुरप्रवेशप्रतिमतया

---

गुरुः कवेः ॥' इति ॥ छायाया इति । छायाया अर्थादर्थस्य । तदुपजीवनं क्वचित्प्रतिबिम्बतुल्यतया । यथा—'ते पान्तु वः पशुपतेरलिनीलभासः कण्ठप्रदेशघटिताः फणिनः स्फुरन्तः । चन्द्रामृतांशुकणसेकसुखप्ररूढैर्यैरङ्कुरैरिव विराजति कालकूटः ॥' यथा च—'जयन्ति नीलकण्ठस्य नीलाः कण्ठे महाहयः । गलद्गङ्गाम्बुसंसिक्तकालकूटाङ्कुरा इव ॥' यदाह—'अर्थः स एव सर्वो वाक्यान्तरविरचनापरं यत्र । तदपरमार्थविभेदं काव्यं प्रतिबिम्बकल्पं स्यात् ॥' क्वचिदालेख्यप्रख्यतया । तत्रैवार्थे यथा—'जयन्ति धवलव्यालाः शंभोर्जूटावलम्बिनः । गलद्गङ्गाम्बुसंसिक्तचन्द्रकन्दाङ्कुरा इव ॥' यदाह—'कियतापि यत्र संस्कारकर्मणा वस्तु भिन्नवद्भाति । तत्कथितमर्थचतुरैरालेख्यप्रख्यमिति काव्यम् ॥' क्वचित्तुल्यदेहितुल्यतया । यथा—'अयीमान्दौ [illegible] वर्ति तुरगो यावदवधिः पशुर्मन्यस्तावत्प्रतिवसति यो जीवति सुखम् । अमीषां निर्माणं किमपि तदभूद्द्रकरिणां वनं वा क्षोणीभृद्भवनमथ वा येन शरणम् ॥' अत्रार्थे—'प्रतिगृहमुपलानामेक एव प्रकारो मुहुरुपकरणत्वादर्चिताः पूजिताश्च । स्फुरति तु मणीनां किं तु तद्धाम येन क्षितिपतिभवने वा स्वाकरे वा निवासः ॥' यदाह—'विषयस्य यत्र भेदेऽप्यभेदबुद्धिर्नितान्तसादृश्यात् । तत्तुल्यदेहितुल्यं काव्यं बध्नन्ति सुधियोऽपि ॥' क्वचित्परपुरप्रवेशप्रतिमतया । यथा—'चक्रारातिनितम्बिनीभिरसितो [illegible]

१. 'कल्पनया' इति मूलपुस्तके उपलभ्यते.

प्रावृषि स्फूर्जद्गर्जितनिर्जिताम्बुधिरिव स्फाराक्रन्दाकुलम् । उत्सृष्टप्रसभाभिषेणनभय-स्पष्टप्रमोदाश्रुभिः किंचित्कुञ्चितलोचनाभिरसकृद्घ्राताः कदम्बानिलाः ॥' अत्रार्थ—'आच्छिद्य प्रियतः कदम्बकुसुमं यस्याविदारैनव यत्राभङ्गविधायिनो जलमुचां कालस्य चिह्नं महत् । हं मातः परिचुम्बितं नयनयोर्न्यस्तं हृदि स्थापितं सीमन्ते निहितं कथ-ञ्चन ततः कर्णावतंसीकृतम् ॥' अत्राह—'मूलेक्य यत्र भवेत्परिकरबन्धस्तु दूरतो-ऽनेकः । तत्परपुरप्रवेशप्रतिमं काव्यं सुकविभाव्यम् ॥' यथोत्तरं चामीषां चतुर्णामपि प्राधान्यम् । पदोपजीवनं यथा—'दूराकृष्टशिलीमुखव्यतिकरान्नो किं किरातानिमाना-राध्यागृतपीतलोहितमुखान्किं वा पलाशानपि । पान्था' केसरिणं न पश्यत पुरोऽप्येन वसन्ते वने मूढा रक्षत जीवितानि शरणं यात **प्रियां** देवताम् ॥' यथा च—'मा गाः **पान्थ प्रियां** मुक्त्वा दूराकृष्टशिलीमुखम् । स्थितं पन्थानमाश्रुत्य किं किरातं न पश्यसि ॥' पादोपजीवनं यथा—'गन्तव्यं यदि नाम निश्चितमहो गन्तासि केय त(त्व)रा द्वित्राण्येव पदानि तिष्ठतु भवान्पश्यामि यावन्मुखम् । संसारे घटिकाप्रवाहविग-[ल]द्धारासमे जीवितं **को जानाति पुनस्त्वया सह मम स्याद्वा न वा संग-मः** ॥' यथा च—'हंहो स्निग्धसखे विवेक बहुभिः प्राप्तोऽसि पुण्यैर्मया गन्तव्यं कतिचि-द्दिनानि भवता नास्मत्सकाशात्क्वचित् । त्वत्सङ्गेन करोमि जन्ममरणोच्छेदं गृहीतत्वरः **को जानाति पुनस्त्वया सह मम स्याद्वा न वा संगमः** ॥' पादद्वयोपजीवनं यथा—'**तस्तावदेव शशिनः स्फुरितं महीयो** यावन्न तिग्मरुचिमण्डलम-भ्युदेति । अभ्युद्गते तुहिनधामनिधौ तु तस्मिन्निन्दोः **सिताभ्रशकलस्य च को विशेषः** ॥' यथा च—'**तस्तावदेव शशिनः स्फुरितं महीयो** यावन्न किंचि-दपि गौरितरं हसन्ति । ताभिः पुनर्विहसिताननपङ्कजाभिरिन्दोः **सिताभ्रशकलस्य च को विशेषः** ॥' पादत्रयोपजीवनं यथा—'**अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे । न्यासापह्नवने चैव** दिव्या संभवति क्रिया ॥' यथा चोत्तरा-र्धे—'**तन्वङ्गी यदि लभ्येत** दिव्या संभवति क्रिया ॥' पादचतुष्टयोपजीव-ने तु परिपूर्ण चौर्यमेवेति न तन्निर्दिश्यते ॥ **आदिग्रहणात्पदैकदेशोपजीवनम्** । यथा—'नाश्चर्यं यदनार्यासावस्तप्रीतिरयं मयि । **मांसोपयोगं** कुर्वीत कथं क्षुद्रं हिंस्रो जनः ॥' यथा च—'कोपान्मानिनि किं स्फुरत्यतितरां शोभाधरस्तेऽधरः किं वा चुम्बनकारणाद्दयित तनोर्वायोर्विकारादयम् । तत्त्वं शुकसुगन्धिमाहितरसं स्निग्धं भजस्वादरान्मुग्धे **मांसरसं** ब्रुवन्निति मया गाढं समालिङ्गितः ॥' उपमु-पजीवनं यथा—'ऊरुद्वन्द्वं सरसकदलीकाण्डसब्रह्मचारी' इति । यथा च—'ऊ-रुद्वयं कदलकन्दलयोः सवंशश्रोणिः सि(शि)लाफलकसोदरसंनिवेशा । वक्षः स्तनद्वितयसाडितकुम्भशोभं सब्रह्मचारि शशिनश्च मुखं मृगाक्ष्याः ॥' उक्तयोर्य-थान्तरसंक्रान्ता न प्रत्यभिज्ञायते स्वदते च (?) ॥ नन्विदमुपदेश्यमेव न भवति यदित्थं कथयन्ति—'पुंसः कालातिपातेन चौर्यमन्यद्विशीर्यते । अपि पुत्रेषु पौत्रेषु

चोपजीवनम्, आदिशब्दात्पदपादादीनां च काव्यान्तराद्यथौचित्यमुपजीवनम्। पुनरादिपदात्समस्यापूरणाद्याः शिक्षाः। तत्र

वाक्चौर्यं न विशीर्यते॥' इत्याशङ्क्याह—यथौचित्यमिति। अयमप्रसिद्धः प्रसिद्धिमानहम्, अयमप्रतिष्ठः प्रतिष्ठावानहम्, अप्रक्रान्तमिदम् अस्य संविधानकं प्रक्रान्तम् मम, गुडूचीवचनोऽयं मृद्वीकावचनोऽहम्, अनादृतभाषाविशेषोऽयम् आदृतभाषाविशेषोऽहम्, प्रशान्तज्ञातृकमिदं देशान्तरकर्तृकमिदम्, उत्सन्ननिबन्धनमूलमिदं म्लेच्छितकोपनिबद्धमिदम्, इत्येवमादिभिः कारणैः शब्दहरणार्थहरणे चाभिरमेतेत्यवन्तिसुन्दरी (?)। आहुश्च—'नास्त्यचौरः कविजनो नास्त्यचौरो वणिग्जनः। स नन्दति विना वाच्यं यो जानाति निगूहितुम्॥ उत्पादकः कविः कश्चित्कश्चित्तु परिवर्तकः। आच्छादकस्तथा चान्यस्तथा संवर्धकोऽपरः॥ शब्दार्थोक्तिषु यः पश्येदिह किंचन नूतनम्। उल्लिखेत्किंचन प्राच्यं मन्यतां स महाकविः॥' समस्यापूरणाद्या इति। तत्र पादसमस्या यथा—'मृगात्सिंहः पलायते' इति, 'समुद्राद्धूलिकच्छिते' इति चैतौ चतुर्थौ पादौ। यथाक्रममन्यत्पादत्रयं यथा—'मदमन्थरमातङ्गकुम्भपाटनलम्पटः। दैवे पराङ्मुखे कष्टं मृगात्सिंहः पलायते॥' 'सीतासमागमोत्कण्ठाकर्णान्ताकृष्टधन्वनः। राघवस्य शराङ्कारैः समुद्राद्धूलिकच्छिते॥'॥ पादद्वयसमस्या यथा—'चक्रचित्रकनागरैः,' 'लङ्कायां रावणो हतः' इति द्वितीयचतुर्थौ पादौ। प्रथमतृतीयौ तु—'मुमूर्षो किं तवाद्यापि चक्रचित्रकनागरैः। स्मर नारायणं येन लङ्कायां रावणो हतः॥' 'किमपि किमिह दृष्टं स्थानमस्ति श्रुतं वा भ्रमति दिनकरोऽयं यत्र नास्तं कदाचित्। भ्रमति विहगसार्थो नित्यमापृच्छ्यमानो रजनिविरहभीतश्चक्रवाको वराकः॥' यथा च—'जयति सितविलोलव्यालयज्ञोपवीती घनकपिलजटान्तर्भ्रान्तगङ्गाजलौघः। अविदितमृगचिह्नामिन्दुलेखां दधानो परिणतशिखिकण्ठश्यामकण्ठः पिनाकी॥' यथा च—'कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजखण्डं त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः। उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः॥' इति श्लोकत्रयात्प्रथमद्वितीयचतुर्थपादत्रयसमस्यायास्तृतीयपादेन पूरणं यथा—'किमपि किमिह दृष्टं स्थानमस्ति श्रुतं वा घनकपिलजटान्तर्भ्रान्तगङ्गाजलौघः। निवसति स पिनाकी यत्र यायात्तदस्मिन् हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः॥' आद्यग्रहणाद्वाक्यार्थशून्यवृत्ताभ्यासो यथा—'आनन्दसंदोहपदारविन्दकुन्देन्दुकन्दोदितबिन्दुवृन्दम्। इन्दिन्दिरान्दोलितमन्दमन्दनिष्पन्दनन्दन्मकरन्दवृन्दम्॥' पुरातनवृत्तेषु पदपरावृत्त्याभ्यासो यथा—'वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये। जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ॥' 'वाण्यर्थाविव संपृक्तौ वाण्यर्थप्रतिपत्तये। जगतो जनकौ वन्दे शर्वाणीशशिशेखरौ॥' एवं महाकाव्यार्थचर्वणपरहृतकाव्यपाठाद्याः शिक्षा अभ्यूह्याः। किं च—'सात्म्यं प्रतिभाभ्यासो भक्तिर्विद्वत्कथा बहुश्रुतता

सतोऽपि सामान्यस्यानिबन्धो यथा—मालत्या वसन्ते, पुष्पफलस्य चन्दनद्रुमेषु, फलस्याशोकेषु । द्रव्यस्य यथा—कृष्णपक्षे सत्या अपि ज्योत्स्नायाः, शुक्लपक्षे त्वन्धकारस्य । गुणस्य यथा—कुन्दकुड्मलानां कामिदन्तानां च रक्तत्वस्य, कमलमुकुलप्रभृतेश्च हरितत्वस्य, प्रियङ्गुपुष्पाणां तु पीतत्वस्य । क्रियाया यथा—दिवा नीलोत्पलानां विकासस्य, निशानिमित्तस्य शेफालिकाकुसुमानां विस्रंसस्य च ॥

असतोऽपि सामान्यस्य निबन्धो यथा—नदीषु पद्मनीलोत्पलानाम्, ज-

---

मातरोऽष्टौ कथितवत्स ॥' इति । **मालत्या वसन्त इति** । 'अनिबन्धः' इति पूर्वस्मात्प्रत्येकमभिसंबध्यते । मालत्या वसन्तेऽनिबन्धो यथा—'मालतीविमुखश्चैत्रो विकासी पुष्पसंपदाम् । आश्चर्यं जातिहीनस्य कथं सुमनसः प्रियः(याः) ॥' पुष्पफलस्य चन्दनद्रुमेष्वनिबन्धो यथा—'यद्यपि चन्दनविटपी विधिना फलकुसुमवर्जितो विहितः । निजवपुषैव परेषां तथापि संतापमपनयति ॥' फलस्याशोकेष्वनिबन्धो यथा—'दैवायत्ते हि फले किं क्रियतामेतदत्र तु वदामः । नाशोकस्य किसलयैर्वृक्षान्तरपल्लवास्तुल्याः ॥' कृष्णपक्षे ज्योत्स्नाया अनिबन्धो यथा—'ददृशाते जनैस्तत्र यात्रायां सकुतूहलैः । बलभद्रप्रलम्बघ्नौ पक्षाविव सितासितौ ॥' शुक्लपक्षेऽन्धकारस्यानिबन्धो यथा—'मासि मासि समा ज्योत्स्ना पक्षयोः कृष्णशुक्लयोः । तत्रैकः शुक्लतां यातो यशः पुण्यैरवाप्यते ॥' कुन्दकुड्मलानां कामिदन्तानां च रक्तत्वस्यानिबन्धो यथा—'चोलितान्तःप्रभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः । स्नपितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥' कमलमुकुलानां हरितत्वस्यानिबन्धो यथा—'उद्गच्छोदरपुण्डरीकमुकुलभ्रान्तिस्पृशा दंष्ट्रया मग्नां लावणसैन्धवेत(न्ध)सि महीमुद्यच्छतो हेलया । तत्कालाकुलदेवदानवकुलैरुत्तालकोलाहलं शौरेरादिवराहलीलमवताद्भ्रंलिहाग्रं वपुः ॥' प्रियङ्गुपुष्पाणां पीतत्वस्यानिबन्धो यथा—'प्रियङ्गुश्याममम्भोधि(?)रन्ध्रीणां स्तनमण्डलम् । अलंकर्तुमिव स्वच्छाः सुते मौक्तिकसंपदः ॥' दिवा नीलोत्पलानां विकासस्यानिबन्धो यथा—'आलिङ्ग्य पद्ममसितागुरुणाभिरामं रामामुखे क्षणसभाजितचन्द्रबिम्बे । जातः पुनर्विकसनावसरोऽयमस्येत्युक्त्वा सखी कुवलयं श्रवणे चकार ॥' निशानिमित्तस्य शेफालिकाकुसुमानां विस्रंसस्यानिबन्धो यथा—'त्वद्वियोगे किरणैस्तथोग्रैर्दग्धास्मि कृत्स्नं दिवसं सवित्रा । इतीव दुःखं शशिने गदन्ती शेफालिका रोदिति पुष्पबाष्पैः ॥' **नदीष्वित्यादि** । 'निबन्धः' इति प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र नदीषु पद्मनिबन्धो यथा—'दीर्घीकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः । यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थना-

लाशयमात्रेऽपि हंसादीनाम्, यत्र तत्र पर्वते सुवर्णरत्नादीनामिति । द्रव्यस्य यथा—तमसि मुष्टिग्राह्यत्वस्य, सूचीभेद्यत्वस्य च । ज्योत्स्नायां च कुम्भोपवाह्यत्वादेः । गुणस्य यथा—यशोहासादौ शौक्ल्यस्य, अयशःपापादौ कार्ष्ण्यस्य, क्रोधानुरागयो रक्तत्वस्य । क्रियाया यथा—चकोरेषु चन्द्रिकापानस्य, चक्रवाकमिथुनेषु निशि भिन्नतटाश्रयणस्य ॥

---

चाटुकारः ॥' नीलोत्पलानि यथा—'गगनगमनलीलालम्भितान्स्वेदबिन्दून्मृदुभिरनिलचारैः खेचराणां हरन्तीम् । कुवलयवनकान्त्या जाह्नवीं सोऽभ्यपश्यद्दिनपतिसुतयेव व्यक्तदन्ताङ्कपालीम् ॥' एवं कुमुदाद्यपि । जलाशयमात्रे हंसादयो यथा—'आसीदस्ति भविष्यतीह च जनो धन्यो धनी धार्मिको यः श्रीकेशववत्करिष्यति पुनः श्रीमत्कुडङ्गेश्वरम् । हेलान्दोलितहंससारसकुलक्रेङ्कारसंमूर्छितैरित्याघोषयतीव तत्रच नदी यच्चेष्टितं वीचिभिः ॥' यत्र तत्र पर्वते सुवर्णं यथा—'नानाधातुविचित्रपोलाभिरामः स्वर्णस्फातिव्याप्तदिक्चक्र(क्वचक)वालः । साम्यात्तस्य ज्ञिमवानम्बुराशेरेव क्वापि स्तेन जीमूतभर्ता ॥' रत्नानि यथा—'नीलाश्मरश्मिपटलानि महेभमुक्तासूत्कारशीकरविसृष्टि(क्षि)तटान्तरेषु । आलोकयन्ति सरलीकृतकण्ठनालाः सानन्दमम्बुदधिया च मयूरसार्थः । तमसो मुष्टिग्राह्यत्वं यथा—'तनुलग्ना इव ककुभः क्ष्मातलम् चरणचारमात्रमिव । दिवमिव बालकदर्शी मुष्टिग्राह्यं तमः कुरुते ॥' सूचीभेद्यत्वं यथा—'कोऽपि ते कारागारे तमसि च सूचीमुखाग्रनिर्भेद्ये । मयि च निमीलितनयने तथापि कान्ताननं व्यक्तम् ॥' ज्योत्स्नायाः कुम्भोपवाह्यत्वादि यथा—'शङ्खप्लावितकेतकीदरदलश्रोतः श्रियं बिभ्रती येयं मौक्तिकदामगुम्फनविधेर्योग्यच्छविः प्रागभूत् । उत्सेक्या(च्या) कलशीभिरञ्जलिपुटैर्ग्राह्या मृणालाङ्कुरैः पातव्या च शशिन्यमुग्धविभवे सा वर्तते चन्द्रिका ॥' यशसः शौक्ल्यं यथा—'क्षेमः स्तोकोऽपि नाहं भवितसमधिकं चक्षुषा सैव वृत्तिर्मध्ये क्षीराब्धिमग्नाः स्फुटमथ च वयं कोऽयमीदृक्प्रकारः । इत्थं दिग्भित्तिरोधःक्षतविसरतया मांसलैस्त्वद्यशोभिः स्तोकावस्थानदुःस्थैस्त्रिजगति धवले विस्मयन्ते मृगाद्यः ॥' हासस्य यथा—'अट्टहासच्छलेनास्याः पश्य फेनौघपाण्डुराः । जगत्क्षय इवापीताः क्षरन्ति क्षीरसागराः ॥' अयशसः कार्ष्ण्यं यथा—'प्रसरन्ति कीर्तयस्ते तव च रिपूणामकीर्तयो युगपत् । कुवलयदलसंवलिताः प्रतिदिशमिव मालतीमालाः ॥' पापस्य यथा—'उत्खातनिर्मलकृपाणमयूखलेखाश्यामायिता तनुरभूद्भृगुवंशधरस्य । यस्य प्रकोपकृतकेशववंशनाशसंकल्पसंजनितपापमलीमसेव ॥' क्रोधस्य रक्तत्वं यथा—'आस्थानकुट्टिमतलप्रतिबिम्बितेन कोपप्रभाप्रसरपाटलविग्रहेण । भीमेन मूर्छितरसातलकुक्षिभाजा भूमिश्चचाल चलनोदरवर्तिनेव ॥' अनुरागस्य यथा—'गुणानुरागमिश्रेण यशसा तव सर्पता । दिग्वधूनां मुखे जातमकस्मादर्धकुङ्कुमम् ॥' चकोरेषु चन्द्रिका

जातेर्नियमो यथा—समुद्रेष्वेव मकराः, ताम्रपर्ण्यामेव मौक्तिकानि । द्रव्यस्य यथा—मलय एव चन्दनस्थानम्, हिमवानेव भूर्जोत्पत्तिपदम् । गुणस्य यथा—सामान्योपादाने रत्नानां शोणतैव, पुष्पाणां शुक्लतैव, मेघानां कृष्णतैव । क्रियाया यथा—ग्रीष्मादौ संभवदपि कोकिलरुतं वसन्त एव, मयूराणां वर्षास्वेव विरुतं नृत्यं चेति ॥

अथ वा नियमः समयः कवीनां यथा—कृष्णनीलयोः कृष्णहरितयोः

पानं यथा—'एतास्तो(स्ता) मलयोपकण्ठसरितामेणाक्षि रोधोभुवश्चापाभ्यासनिकेतनं भगवतः प्रायो मनोजन्मनः । यासु श्यामनिशासु पीततमसो मुक्तामयीश्चन्द्रिकाः पीयन्ते विवृतोर्ध्वचञ्चु विचलत्कण्ठं चकोराङ्गनाः ॥' चक्रवाकमिथुनस्य निशि भिन्नताश्रयणं यथा—'सन्निपतता यावमतीस्तटिनीनां ननयतापयःपूरान् । र(ल)घु चरणाक्षुयनवसा(सां) किं नोपकृतं निदाघेन ॥' समुद्रेष्वेव मकरा यथा—'गोत्राग्रहारं(?) नयतो गृहत्वं स्वनामभुद्राङ्कितमम्बुराशिम् । दायादवर्गेषु परिस्फुरत्सु दंष्ट्रावलेपो मकरस्य वन्द्यः ॥' ताम्रपर्ण्यामेव मौक्तिकानि यथा—'काम भवन्तु सरितो भुवि सुप्रतिष्ठाः स्वादूनि सन्तु सलिलानि च शुक्तयश्च । एतां विहाय वरवर्णिनि ताम्रपर्णी नान्य(न्या)त्र संभवति मौक्तिककामधेनुः ॥' मलय एव चन्दनस्थानं यथा—'तापापहारचतुरो नागावासः सुरप्रियः । नान्यत्र मलयाद्रेर्दृश्यते चन्दनद्रुमः ॥' हिमवानेव भूर्जोत्पत्तिपदं यथा—'न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः । व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥' माणिक्यानां च शोणतैव यथा—'सांयात्रिकैरविरलोपहृतानि कूटैः श्यामासु तीरवनराजिषु संभृतानि । रत्नानि ते दधति कञ्चिदिहायताक्षि मर्त्याधरोदितबिलाभिपबिम्बशङ्काम् ॥' पुष्पाणां शुक्लतैव यथा—'पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् । ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥' मेघानां कृष्णतैव यथा—'मेघश्यामेन रामेण पूतवेदिविमानराट् । मध्ये महेन्द्रनीलेन रत्नराशिरिवाबभौ ॥' कोकिलरुतं वसन्त एव । यथा—'वसन्ते शीतभीतेन कोकिलेन वने रुतम् । अन्तर्जलगताः पद्माः श्रोतुकामा इवोत्थिताः ॥' मयूरनृत्यगीते वर्षास्वेव यथा—'मण्डलीकृत्य बर्हाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः । कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥' कृष्णनीलयोरैक्यं यथा—'भद्रां तूर्णं कर्णोऽप्यनुसृतपुलिना दाक्षिणात्याङ्गनाभिः समुत्तीर्णो वर्णा-मुभयतटबला बद्धवानीरहारा । तटे सह्यस्योच्चैः स्वसलिलनिवहो भाति नीलः स यस्या प्रियस्यासे पीनै लुलित इव घनः केशपाशः सुकेश्याः ॥' कृष्णहरितयोरैक्यं यथा—'मरकतसदृशं च यामुन स्फटिकशिलाविमलं च जाह्नवम् । तदुभयमुदक

१. 'रत्नानां' मूलपाठः समीचीनः, 'सामान्योपादाने' इत्युपक्रमात्.

काव्यस्य हेतुमुक्त्वा स्वरूपमाह—

**अदोषौ सगुणौ सालंकारौ च शब्दार्थौ काव्यम् ।**

चकारो निरलंकारयोरपि शब्दार्थयोः क्वचित्काव्यत्वख्यापनार्थः ।

यथा—

'शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनै-
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥'

गुणदोषयोः सामान्येन लक्षणमाह—

**रसस्योत्कर्षापकर्षहेतू गुणदोषौ भक्त्या शब्दार्थयोः ।**

रसो वक्ष्यमाणस्वरूपस्तस्योत्कर्षहेतवो गुणाः, अपकर्षहेतवस्तु दोषाः । ते च रसस्यैव धर्माः उपचारेण तु तदुपकारिणोः शब्दार्थयोरुच्यन्ते । रसाश्रयत्वं च गुणदोषयोरन्वयव्यतिरेकानुविधानात् । तथा हि यत्रैव दोषास्तत्रैव गुणाः, रसविशेषे च दोषा न तु शब्दार्थयोः । यदि हि तयोः स्युस्तर्हि बीभत्सादौ कष्टत्वादयो गुणा न भवेयुर्हास्यादौ चाश्लीलत्वादयः । अनित्याश्चैते दोषाः । यतो यस्याङ्गिनस्ते दोषास्तदभावे न दोषास्तद्भावे तु दोषा इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणदोषयो रस एवाश्रयः ॥

न्दुखण्डं भवतः पुनातु ॥' कामस्य मूर्तत्वं यथा—'अयं स भुवनत्रयप्रथितसंयमः शंकरो बिभर्ति वपुषाधुना विरहकातरः कामिनीम् । अनेन किल निर्जिता वयमिति प्रियायाः करं करेण परिताडयञ्जयति जातहासः स्मरः ॥' अमूर्तत्वं यथा—'धनुर्मौली मौर्वी कणदलिकुलं लक्ष्यमबलामनो भेद्यं शब्दप्रभृतय इमे पञ्च विशिखाः । इयाञ्जेतुं यस्य त्रिभुवनमनङ्गस्य विभवः स वः कामः कामान्दिशतु दयितापाङ्गवसतिः ॥' **निरलंकारयोरपीति** । अनेन काव्ये गुणानामवश्यंभावमाह—तथा हि अनलंकृतमपि गुणबहवः(बहुलं) स्वदते । यथोदाहरिष्यमाणं 'शून्यं वासगृहम्—' इत्यादि । अलंकृतमपि निर्गुणं न स्वदते । यथा—'स्तनकर्परमुग्धस्था वाजिनो छदमण्डकाः । वियोगाग्न्यूष्मणा पक्वाः कन्दुकिन्येव मे प्रिया ॥' इति । **उपचारेणेति** । यथा 'आकार एवास्य शूरः' इति **शौर्यस्य [आत्मा] आत्मनिष्ठस्य शरीरे**

अलंकाराणां सामान्यलक्षणमाह—

**अङ्गाश्रिता अलंकाराः ।**

रसस्याङ्गिनो यदङ्गं शब्दार्थौ तदाश्रिता अलंकाराः । तेषां च रसस्य सतः क्वचिदुपकारिणः क्वचिदनुपकारिणः । रसाभावे तु वाच्यवाचकवैचित्र्यमात्रपर्यवसिता भवन्ति ॥

तत्र रसोपकारप्रकारानाह—

**तत्परत्वे काले ग्रहत्यागयोर्नातिनिर्वाहे निर्वाहेऽप्यङ्गत्वे रसोपकारिणः ।**

अलंकारा इति वर्तते । तत्परत्वं रसोपकारकत्वेनालंकारस्य प्रवेशः, न बाधकत्वेन, नापि ताटस्थ्येन ॥

---

व्यवस्थाप्यते । तथा शब्दार्थयोर्माधुर्यादय इत्यर्थः ॥ **अङ्गाश्रिता इति ।** ये त्वङ्गिनि रसे भवन्ति ते गुणाः । एष एव गुणालंकारविवेकः ॥ एतावता—'शौर्यादिसदृशा गुणाः, केयूरादितुल्या अलंकाराः' इति विवेकमुक्त्वा 'संयोगसमवायाभ्यां शौर्यादीनामस्ति भेदः । इह तूभयेषां समवायेन स्थितिरित्यभिधाय 'तस्माद्गड्डरिकाप्रवाहेण गुणालंकारभेदः' इति भामहविवरणे यद्भट्टोद्भटोऽभ्यधात्, तन्निरस्तम् । तथा हि । कवितारः संदर्भेष्वलंकारान्व्यस्यन्ति न्यस्यन्ति च न गुणान् । न चालंकृतीनामपोद्धाराहाराभ्यां वाक्यं दुष्यति पुष्यति वा । तत्र शब्दालंकारापोद्धरणं यथा—'अलंकृतजटाचक्रं चारुचन्द्रमरीचिभिः । मृडानीदत्तदेहार्धं नमामः परमेश्वरम् ॥' यथा च—'अलंकृतजटाचक्रं तरुणेन्दुमरीचिभिः' इति । अर्थालंकारापोद्धरणं यथा—'श्यामां सितालिखितसरोजदृशं कराग्रैरिन्दौ विभूषयति बालमृणालकल्पैः । आरेभिरे रचयितुं प्रतिकर्म नार्यः कार्याणि नायतदृशोऽवसरे त्यजन्ति ॥' यथा च—'श्यामां सितालिखितसरोजदृशं कराग्रैरिन्दौ विभूषयति केलिचकोरलेह्यैः' इति । अर्थालंकाराहरणं यथा—नीलाश्मरश्मीति । यथा च—'नीलाश्मरश्मिपटलानि महेभमुक्तफूत्कारसीकरविराजि मृगाक्षि सानौ' इति । गुणानामपोद्धाराहारौ तु न संभवत इति । तथा 'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः' इति वामनेन यो विवेकः कृतः सोऽपि व्यभिचारी । तथा हि—'गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः' इत्यादौ प्रसादश्लेषसमतामाधुर्यसौकुमार्यार्थव्यक्तीनां गुणानां सद्भावेऽपि काव्यव्यवहाराप्रवृत्तेः । 'अपि कांचित्कृता वार्ता तस्यौष्ठिग्रहविधायिनः । इतीव प्रष्टुमायाते तस्याः कर्णान्तमीक्षणे ॥' इत्युत्प्रेक्षालंकारमात्रादविवक्षितत्रिचतुरगुणात्काव्यव्यवहारदर्शनात् । तस्माद्यथोक्त एव गुणालंकारविवेकः श्रेयानिति । गुणाश्च त्रय

यथा

'चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकगतः ।
करौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥'

अत्र भ्रमरस्वभावोक्तिरलंकारो रसपरत्वेनोपनिबद्धो रसोपकारी ॥

बाधकत्वेन यथा—

'स्रस्तः स्रग्दामशोभां त्यजति विरचितामाकुलः केशपाशः
क्षीबाया नूपुरौ च द्विगुणतरमिमौ क्रन्दतः पादलग्नौ ।
व्यस्तः कम्पानुबन्धादनवरतमुरो हन्ति हारोऽयमस्याः
क्रीडन्त्याः पीडयेव स्तनभरविनमन्मध्यभङ्गानपेक्षम् ॥'

अत्र पीडयेवेत्युत्प्रेक्षालंकारोऽङ्गी संस्तदनुग्राहकश्चार्थश्लेषः करुणोचितान् विभावानुभावान् संपादयन् बाधकत्वेन भातीति न शृङ्गाररसोपकारी ॥

ताटस्थ्येन यथा—

'लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः ।
मानसमुपैति केयं चित्रगता राजहंसीव ॥'

एवेति गुणवर्णनाध्याये विवेचयिष्यते ॥ चलापाङ्गामिति । शकुन्तलावलोकने जनिताभिलाषस्य दुष्यन्तस्योक्तिरियम् । किमियमसजातीया न वा, स्वलभ्या परलभ्या वा, इति तत्त्वान्वेषणपरवशा वयमसंप्राप्ततत्समागमाः प्रतिहताभिलाषाः संप्रति मधुकर त्वमेव पूर्वोपार्जितपुण्यसंभारो यदस्यां वल्लभवृत्तान्तमाचरसि । तथा हि । भ्रूविलासवशात्तरलावपाङ्गौ पर्यन्तरूपौ यस्यास्तां दृष्टिं त्वत्स्पर्शनसंत्रासविधुरितनिःश्वसितिमनवरत कम्पवतीं तया मुग्धतया शोभातिशयशालिनीं प्रवासकम्पितनीलोत्पलधिया स्पृशतीत्यस्माकमभिलाषतः परिचुम्बनप्रवृत्तानां तरलनयनप्रान्तपरिचुम्बनसमयनयनस्पर्शविधानमुचितमत्र भवतानुष्ठितमिति । कथमिव न सुकृती भवान् । तथा लोचनकुवलयस्पर्शपराङ्मुखः स्वजातिसमुचितकमलकोशाभिलषणाभ्यासवशात्कर्णकुहरानुप्रवेशाभिलाषेण तन्निकटवर्ती मृदुप्रियकारि मधुरं स्वनसि शिक्षितभाषणोऽपि

रतिक्लमस्यापि सकचरौ-

पुलहकलिखितसागरिकाप्रतिबिम्बदर्शनाभिजाताभिलाषस्य वत्सराजस्येयमुक्तिस्तटस्थस्येव कविनोपरचितेति श्लेषानुगृहीतोपमालंकारप्राधान्येन प्रस्तुतो रसो गुणीकृतोऽपरिजिघटिषया ॥

अङ्गत्वेऽपि कालेऽवसरे ग्रहणं यथा—

'उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन्कोऽपि विपाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥'

अत्रोपमा तदनुग्राहकश्च श्लेष ईर्ष्याविप्रलम्भस्य भाविनश्चर्वणाभिमुख्यं कुर्वन्नवसरे रसस्य प्रमुखीभावदशायामुपनिबद्ध उपकारी ॥

न त्वेवम् । यथा—

'वाताहारतया जगद्विषधरैराश्वास्य निःशेषितं
ते ग्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्बर्हिभिः ।
तेऽपि क्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-
र्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते ॥'

चिताभिमताभिप्रायनिवेदनपरतया रहोवृत्तान्ताख्यानमुचितमनुष्ठितं भवतेति भवानेव सुकृती । तथा नयनस्पर्शकर्णाग्रान्तस्खननव्यापृतोऽशङ्कितोपलब्धसुगन्धिमुखनिःश्वासामोदाकृष्टस्तदधरपल्लवनिवेशाभ्यक्तमलिदंशनभयाद्विधूनितपाणिपल्लवायास्तद्रक्षणापूर्वकमवरोपधिष्टो रतिविषये सुरतोपभोगस्याधररसास्वादसारतया यथेच्छमधररसपानमनुभवसीत्यसत्कृत्यसंपादनात्त्वमेव सुकृती । किल रहोवृत्तान्ताख्यानेनाङ्गीकारितसुरतरसायाः प्रथममधररसामृतपानमस्याभिविधेयमिति ॥ **उद्दामोत्कलिकामिति** । वासवदत्तापरिगृहीता नवमालिकालता संप्रति न प्रफुल्ला माधवी लता तु मत्परिगृहीता प्रफुल्लेति तद्दर्शनाक्षेपवशेन विपाटलद्युति मुखमह देव्याः करिष्यामीति वत्सराजोक्तिरियम् । उद्दामा बहुप उद्गताः कलिका यस्याः । उत्कलिकाश्च रुहरुहिकाः । क्षणात्तस्मिन्नेवावसरे प्रारब्धा जृम्भाविकासो यया क्षेमा मन्मथकृतोऽवमर्दः । श्वसनोद्गमैर्वसन्त-

१. 'संभोगशृङ्गाररूपः' इत्यर्थः. २. 'ईर्ष्याविप्रलम्भरूपस्य' इत्यर्थः. ३. 'प्रारम्भ' इत्यर्थः. ४. 'नीतं क्षयमिति प्रत्यन्तरे' इत्यर्थः.

१.-२. 'जृम्भा' स्यात्.

अत्र वाताहारत्वं [illegible] गृहीता। तथा हि प्रथमत एव प्रथमपादे हेतुश्लेषया यद्यतिशयोक्त्युपादानं न तत्स्वकृतस्य दम्भप्रकर्षप्रभावतिरस्कृतगुणगणानुशीलनमयस्य निर्वेदस्याङ्गतामेति। न हि वाताहारत्वादधिको दम्भस्तोयकणव्रतं नापि ततोऽधिकं दम्भनत्वं मृगाजिनवसनमिति॥

गृहीतस्याप्यवसरे त्यागो यथा—

'रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणै-
स्त्वामायान्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि।
कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः
सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः॥'

अत्र प्रबन्धप्रवृत्तोऽपि श्लेषो व्यतिरेकविवक्षया त्यज्यमानोऽपि विप्रलम्भोपकारी॥

न त्वेवम्। यथा—

'आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी।
उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः॥'

अत्र न रावण इत्यस्मादेव त्यागो युक्तः। तथा हि रावण इत्येतज्जगदाक्रन्दकारित्वाद्यर्थान्तरं प्रतिपादयज्जनकस्य धर्मवीरं प्रत्यनुभावतां प्रतिपाद्यते। ऐश्वर्यं पाण्डित्यं परमेशभक्तिर्देशविशेषोऽभिजन इत्येतत्सर्वं लोकमपबाधमानस्याधर्मपरस्य नार्थक्रियाकारकमिति तावतोऽर्थस्य तिरस्कारकत्वेनैव रावणचेष्टितं निर्वाहणीयम्। यत्त्वन्यदुपात्तं क्व नु पुनरिति

मारुतोल्लासैरात्मनो······लक्षणस्यायासमायासमन्दोलना यत्र तमातन्वती निःश्वासपरम्पराभिश्चात्मन आयासं हृदयस्थितं संतापमातन्वती प्रकटीकुर्वाणाम्। सह मदनाख्येन वृक्षविशेषेण मदनेन कामेन च। ध्रुवशब्दश्च आशीर्वाद्यकाशदानजीवितमिति॥ रक्तस्त्वमिति। सीतावियोगोपनतविसंस्थुलावस्थस्य दाशरथेरियमुक्तिः। रक्तो लोहितः अहमपि रक्तः प्रबुद्धानुरागः। तत्र च प्रयोजने विभाव पद्मराग

यदि ससंदेहत्वेन योज्यतेऽथाक्षेपत्वेनाथापि नेदृग्वरो लभ्यते इत्यर्थान्तरन्यासत्वेन तथापि प्रकृतस्य धर्मवीरस्य न कथंचिन्निर्वाहः ।

नात्यन्तं निर्वाहो यथा—

'कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्ध्वा दृढं
नीत्वा वासनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः ।
भूयो नैवमिति स्खलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं
धन्यो हन्यत एव निह्नुतिपरः प्रेयान्रुदत्या हसन् ॥'

अत्र रूपकमारब्धमनिर्व्यूढं च रसोपकाराय ।

न त्वेवं यथा—

'स्खलितपक्ष्मकपाटं नयनद्वारं स्वरूपताडेन ।
उद्घाट्य मे प्रविष्टा देहगृहं सा हृदयचौरी ॥'

अत्र नयनद्वारमित्येतावदेव सुन्दरं शृङ्गारानुगुणं न त्वन्यद्रूपणम् ।

निर्वाहेऽप्यङ्गत्वं यथा—

'श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षिते दृष्टिपाता-
न्गण्डच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासा-
न्हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते भीरु सादृश्यमस्ति ॥'

---

इति मन्तव्यम् । एवं प्रतिपाद्यमानोऽर्थो विभावत्वेन व्याख्येयः ॥ **सखीनां पुर इति** । अयत्योऽनवरतं ब्रुवते नान्यमेवं करोति तत्पश्यन्त्विदानीमिति भावः । स्खलन्ती कोपावेशेन कला च मधुरा गीर्यस्याः । कासौ गीरित्याह—भूयो नैवमित्येवंरूपा । एवमिति यदुक्तं तत्किमित्याह—दुश्चेष्टितं नखपदादि । संसु(सू)च्य अङ्गुल्या निर्देशेन । हन्यत एवेति । न तु मल्यादिकृतोऽनुनयोऽनुरुध्यते । यतोऽसौ हसन् निमिलीकृत्य निह्नुतिपरः प्रियतमश्च तदीयं व्यलीकं का सोढुं समर्थेति ॥ **अनिर्व्यूढं चेति** । बाहुलतिकायाः पाशत्वेन यदि रूपणं निर्वाहयेद्दयिता व्याधवधूः वासगृहं कारागारपञ्जरादीति । तदा रसभङ्गः स्यादिति ॥ **श्यामास्विति** । सुगन्धिप्रियङ्गुलतासु पाण्डिमा(?)लिमा कण्टकितत्वेन च योगात् । **शशिनीति** । पाण्डुरत्वात् । **उत्पश्यामीति** । यत्नेनोत्प्रेक्षे । जीवितसंधारणायेत्यर्थः । **हन्तेति** । कष्टमेकस्थसादृश्याभावे हि दोलायमानोऽहं सर्वत्र स्थितो न कुत्रचिदेकत्र धृतिं लभे इति भावः । **भीर्विति** । यो हि कातरहृदयो भवति, नासौ सर्वमेकस्थं धारयती-

अत्र ह्युत्प्रेक्षायास्तद्भावाध्यारोपरूपाया अनुप्राणकं सादृश्यं यथोपक्रान्तं तथा निर्वाहितमपि विप्रलम्भरसोपकाराय ॥

न त्वेवं यथा—

'न्यञ्चत्कुञ्चितमुत्सुकं हसितवत्साकूतमाकेकरं
व्यावृत्तं प्रसरत्प्रसादि मुकुलं सप्रेम कम्प्रं स्थिरम् ।
उद्भ्रु भ्रान्तमपाङ्गवृत्ति विकचं मज्जत्तरङ्गोत्तरं
चक्षुः साश्रु च वर्तते रसवशादेकैकमन्यक्रियम् ॥'

अत्र रावणस्य दृग्विंशतौ वैचित्र्येण स्वभावोक्तिर्निर्वाहितापि रसस्याङ्गत्वेन न योजितेति ॥

शब्दार्थयोः स्वरूपमाह—

**मुख्यगौणलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थभेदान्मुख्यगौणलक्षकव्यञ्जकाः शब्दाः.**

मुख्यार्थविषयो मुख्यो गौणार्थविषयो गौणो लक्ष्यार्थविषयो लक्षको व्यङ्ग्यार्थविषयो व्यञ्जकः शब्दः, विषयभेदाच्छब्दस्य भेदो न स्वाभाविक इत्यर्थः ॥

मुख्यमर्थं लक्षयति—

**साक्षात्संकेतविषयो मुख्यः ।**

अव्यवधानेन यत्र संकेतः क्रियते स मुखमिव हस्ताद्यवयवेभ्योऽर्थान्तरेभ्यः प्रथमं प्रतीयते इति मुख्यः, स च जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपस्तद्धि-

स्यर्थः ॥ **न योजितेति ।** रसवशादेकैकमन्यक्रियमिति श्रोतावन्मात्रेऽप्युक्ते तत्प्रसङ्गतव्यभिचारिभेदोपनिपाताय यौगपद्याशुभावित्वसंभावनाय न । किंचिद्विभावैर्विरम्य वक्तव्यं यथा—'सभायां तादृश्यां नरपतिशतैरक्षकितवैः समभ्याकीर्णायामुज्झतु परितामेकवसना । यदकाक्षीद्दुःशासननरपशुः केशनिचयाभ कस्यासीत्तेन भ्रुकुटिविषमो बाष्पनिकर ॥' अत्र हि भ्रुकुटिः क्रोधस्यानुभावो बाष्पश्च शोकस्य शोकक्रोधयोश्च यौगपद्यमाशु भावो वा विभावबलाद्दर्शितम् । सा हि तादृशी शोकस्य विभावो दुःशासनश्च तथानुचितकारी क्रोधस्य तच्च विभावद्वय झटिति पुरः पतितमनुभावैर्वैचित्र्यमाधत्ते इति युक्तं विरुद्धरसदीप्ततममसृणतमचित्तं वृत्त्युचितानुभावयोजनम् । 'न्यञ्चत्कुञ्चितम्—' इत्यादौ तु तत्प्रकृतानुगुण्यप्रतिजागरणं कविना सावधेपतया न कृत-

षयः शब्दो मुख्यो वाचक इति चोच्यते। यथा—गौः, शुक्लः, चलति, देवदत्तः, इति। यदाह महाभाष्यकारः—'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति। जात्यादिस्वरूपं च प्रकृतानुपयोगान्नेह विपञ्च्यते। जातिरेव संकेतविषय इत्येके। तद्वानित्यपरे। अपोह इत्यन्ये॥

मिति। **चतुष्टयीति**। जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्च। तथा हि। सर्वेषां शब्दानां स्वार्थाभिधानाय प्रवर्तमानानामुपाध्युपदर्शितविषयविवे[च]कत्वादुपाधिनिबन्धना प्रवृत्तिः। उपाधिश्च द्विविधः। वस्तुकृतसंनिवेशितो वस्तुधर्मश्च। तत्र यो वक्त्रा(क्त्रा) यदृच्छया तत्तत्संज्ञिविषयशक्तिव्यक्तिद्वारेण तस्मिंस्तस्मिन् संज्ञिनि निवेश्यते स वक्तृकृतसंनिवेशितः। यथा डित्थादीनां शब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमं स्वरूपम्। तत्खलु तां तामभिधाशक्तिमभिव्यञ्जयता वक्त्रा यदृच्छया तस्मिंस्तस्मिन् संज्ञिन्युपाधितया संनिवेश्यते अतस्तन्निबन्धना यदृच्छाशब्दा डित्थादयः॥ येषामपि च [ण]ककारादिवर्णव्यतिरिक्तसंहृतक्रमस्वरूपाभावान्न डित्थादिशब्दस्वरूपं संहृतक्रमं संज्ञिष्वध्यस्तम् इति तेषामपि वक्तृयदृच्छाभिव्यज्यमानशक्तिभेदानुसारेण काल्पनिकसमुदायरूपस्य डित्थादेः शब्दस्य तत्संज्ञाभिधानाय प्रवर्तनत्वात् यदृच्छाशब्दत्वं डित्थादीनामुपपद्यत एव॥ वस्तुधर्मस्य च द्वैविध्यम्। सिद्धसाध्यताभेदात्। तत्र साध्योपाधिनिबन्धनाः क्रियाशब्दाः। यथा—पचतीति। सिद्धस्य तूपाधेर्द्वैविध्यम्। जातिगुणभेदात्। तत्र पदार्थप्राणप्रद उपाधिर्जातिः। न हि कश्चित्पदार्थो जातिसंबन्धमन्तरेण स्वरूपं प्रतिलभते। यदुक्तं वाक्यपदीये—'गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौः' इति॥ लब्धस्वरूपस्य च वस्तुनो विशेषाधानहेतुर्गुणः। न हि शुक्लादेर्गुणस्य पटादिवस्तुस्वरूपप्रतिलम्भनिबन्धनत्वम्। जातिमहिम्नैव तस्य वस्तुनः प्रतिलब्धस्वरूपत्वात्॥ **जातिरेवेति**। तथा हि—गुणशब्दानां तावच्छुक्लादीनां पयःशङ्खबलाकाद्याश्रयसमवेता ये शुक्लादिलक्षणा गुणास्तत्समवेतसामान्यवाचिनः। एवं क्रियाशब्दानामपि गुडतिलतन्डुलादिद्रव्याश्रिता ये पाकादयोऽन्योन्यमन्यत्वेनावस्थिताः क्रियाविशेषास्तत्समवेतं सामान्यमेव वाच्यम्। यदृच्छाशब्दानां तु डित्थादीनां शुकसारिकामनुष्याद्युदीरितेषु डित्थादिशब्देषु समवेतं डित्थत्वादिकं सामान्यमेव यथायोगं संज्ञिष्वध्यस्तमभिधेयम्। यदि वा पचनापचययोगितया डित्थादौ संज्ञिनि प्रतिक्षणं भिद्यमानेऽप्यभिद्यमानो यन्महिम्ना डित्थो डित्थ इत्येवमादिरूपत्वेनाभिन्नाकारः प्रत्ययो बाधशून्यः संजायते तत्तथाभूतं डित्थादिशब्दाभिधेयवस्तुसमवेतमेव डित्थत्वादिसामान्यमत्रेष्टव्यम्। तच्च डित्थादिशब्दैरभिधीयते। इति गुणक्रियायदृच्छाशब्दानामपि जातिशब्दत्वाज्जातिरेवैकः शब्दार्थ इति। **तद्वानिति**। जातेरर्थक्रियायामनुपयोगाद्विफलः संकेतः। यदाह—जातिर्दाहपाकाद्यु-

१. 'वक्तः' इति स्यात्.

१. 'वाच्चिता' इति भवेत्.

गौणं लक्षयति—

**मुख्यार्थबाधे निमित्ते प्रयोजने च भेदाभेदाभ्यामारोपितो गौणः ।**

गौर्वाहीको गौरेवायमित्यादौ मुख्यस्यार्थस्य सास्नादिमत्त्वादेः प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन बाधे निमित्ते च सादृश्यसंबन्धादौ प्रयोजने ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरूपे सत्यारोप्यारोपविषययोर्भेदेनाभेदेन च समारोपितोऽतथाभूतोऽपि तथात्वेनाध्यवसितो गुणेभ्य आयातत्वाद्गौणः तद्विषयः शब्दोऽपि गौणः, उपचरित इति चोच्यते । तत्र सादृश्ये निमित्ते भेदेनारोपितो यथा—'गौर्वाहीकः' । इदं वक्ष्यमाणरूपकालंकारस्य बीजम् । अभेदेन यथा—'गौरेवायम्' इति । इदमतिशयोक्तिप्रथमभेदस्य[1] ॥

अत्र स्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने निमित्तत्वमुपयान्तीति केचित् ॥

स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते, न तु परार्थोऽभिधीयते इत्यन्ये ॥

साधारणगुणाश्रयेण परार्थ एव लक्ष्यते इत्यपरे ॥

संबन्धे कार्यकारणभावे आयुर्घृतम्, आयुरेवेदम् । अत्रान्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेण च कार्यकारित्वादि प्रयोजनम् । तादर्थ्ये—इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः । स्वस्वामिभावे—राजकीयः पुरुषो राजा ग्रामस्वामी ग्रामः । अवयवावयविभावे—अग्रहस्त इत्यग्रमात्रेऽवयवे हस्तः । मानमेयभावे—आढको व्रीहिः । संयोगे—रक्तद्रव्यसंयोगाद्रक्तः पटः । तात्कर्म्ये—अतक्षा तक्षा । वैपरीत्ये—अभद्रमुखे भद्रमुखः ॥

लक्ष्यमर्थं लक्षयति—

**मुख्यार्थसंबद्धस्तत्त्वेन लक्ष्यमाणो लक्ष्यः ।**

प्रयुज्यत इति । व्यक्तेश्चार्थक्रियाकारित्वेऽप्यानन्त्यव्यभिचाराभ्यां न संकेतः कर्तुं शक्यत इति जात्युपहिता व्यक्तिः शब्दार्थ इति । जातिव्यक्तितद्योगजातिमद्बुद्ध्याकाराणां शब्दार्थत्वस्यानुपपद्यमानत्वाद्गवादिशब्दानामगोव्यावृत्त्यादिरूपस्तद्विशिष्टं वा बुद्धिप्रतिबिम्बकं सर्वथा बाह्यार्थस्पर्शशून्यमन्यापोहशब्दवाच्यं शब्दार्थ इति ॥ मुख्या इति । इदमेव हि शब्दानां मुख्यानां मुख्यत्वं यत्साक्षात्संकेतविषयत्वम् । संकेते च रूढिरेव कारणम् ।

1. 'बीजम्' इति शेषः.

मुख्यार्थो गङ्गादिशब्दानां स्रोतःप्रभृतिस्तेन संबद्धस्तटादिरर्थस्तत्त्वेनाभेदेन लक्ष्यमाणो लक्ष्यः । तत्त्वेन लक्ष्यमाण इति वचनाद्भेदाभेदाभ्यामारोपित इति न वर्तते, शेषं तु गौणलक्षणमनुवर्तत एव । तद्विषयः शब्दो लक्षकः । यथा—'गङ्गायां घोषः, कुन्ताः प्रविशन्ति' । अत्र गङ्गाया घोषाधिकरणत्वस्य कुन्तानां प्रवेशस्य वा संभवान्मुख्यार्थबाधः, सामीप्यं साहचर्यं च निमित्तम्, गङ्गातट इति कुन्तवन्त इति च प्रयोगाद्येषां न तथा प्रतिपत्तिस्तेषां पावनत्वरौद्रत्वादीनां धर्माणां तथा प्रतिपादनं प्रयोजनम् ।

गौरनुबन्ध्य इति तु नोदाहरणीयम् । अत्र हि श्रुतिनोदितमनुबन्धनं जातौ न संभवतीति जात्यविनाभावित्वाद्व्यक्तिराक्षिप्यते, न तु शब्देनोच्यते ।

'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे ।'

इति न्यायात् । न चात्र प्रयोजनमस्ति । अविनाभावादाक्षेपे च यदि लक्ष्यत्वमिष्यते तदा क्रियतामित्यत्र कर्तुः, कुरु इत्यत्र कर्मणः, प्रविश पिण्डीम् इत्यादौ गृहं भक्षयेत्यादेश्च लक्ष्यत्वं स्यात् । 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यादौ न पीनत्वेन रात्रिभोजनं लक्ष्यते, अपि तु अर्थापत्त्या आक्षिप्यते इति ॥ इह च यत्र वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तरमुपचर्यते स गौणोऽर्थः, यत्र न तथा स लक्ष्य इति विवेकः । कुशलद्विरेफद्विकादयस्तु साक्षात्संकेतविषयत्वान्मुख्या एवेति न रूढिर्लक्ष्यस्यार्थस्य हेतुत्वेनास्माभिरुक्ता ॥

व्यङ्ग्यं लक्षयति—

**मुख्याद्यतिरिक्तः प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो ध्वनिः ।**

---

ततो यदि रूढिमपेक्ष्य लक्षणा प्रवर्तेत तदातिप्रसङ्गः स्यादिति ॥ अस्माभिरिति । न तु भट्टमुकुलादिभिः । तैर्हि रूढिमपि प्रयोजनतया उपन्यस्य लक्षणतया प्रवर्तिता ।

---

१. 'अनुसरणीयो हन्तव्यो वा' टिप्पणी. २. 'अत्र परे रूढिसत्ता सानेन प्रकारेण गता' टिप्पणी.

मुख्यगौणलक्ष्यार्थव्यतिरिक्तः प्रतीतिविषयो व्यङ्ग्योऽर्थः । स च ध्वन्यते द्योत्यते इति ध्वनिरिति पूर्वाचार्यैः संज्ञितः । अयं च वस्त्वलंकाररसादिभेदात्त्रिधा । तथा ह्याद्यस्तावत्प्रभेदो मुख्यादिभ्योऽत्यन्तं भिन्नः ॥

स हि वाच्ये विधिरूपे प्रतिषेधरूपो यथा—

'भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण ।
गोलाणइकत्थकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥'

अत्र विस्रब्धो भ्रमेति विधिवाक्ये तत्र निकुञ्जे सिंहस्तिष्ठति त्वं च शुनोऽपि बिभेषि तस्मात्त्वयास्मिन्न गन्तव्यमिति निषेधः प्रतीयते ॥

---

यदाहुः—'रूढेः प्रयोजनाद्वापि व्यवहारेऽवलोक्यसे' इति ॥ **मुख्यगौणलक्ष्यार्थव्यतिरिक्त इति** । अयं भावः—यद्यतो व्यतिरेकेणावभासते तत्ततोऽन्यदिति व्यवहर्तव्यम् । नीलमिव पीताद्वाच्यादिव्यतिरिक्तश्च व्यङ्ग्योऽर्थोऽवभासत इति ॥ **प्रतीतिविषय इति** । अनेन स्वसंवेदनसिद्धतामाह । तथा च श्रीमदानन्दवर्धनः—'प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् । यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तमाभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥' **वस्त्वलंकारेति** । इह लौकिकालौकिकभेदेनार्थो द्विधा । लौकिकश्च शब्दाभिधाने योग्योऽविचित्रविचित्रात्मतया द्विधा । तत्राविचित्रो वस्तुमात्रम्, विचित्रस्त्वलंकारात्मा । यद्यपि चव्यक्षतायां(?) प्राधान्ये च विचित्रस्यालंकार्यत्वम्, तथापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तस्यालंकारव्यपदेशः । अनयोश्च वस्त्वलंकारयोर्व्यङ्ग्यतायां यद्यपि न वाच्यत्वम्, तथापि तयोर्विध्यादिरूपत्वात् कदाचन तत्संभवतीति लौकिकत्वम् । अलौकिकस्तु स्वप्नेऽपि वाच्यत्वस्पर्शाक्षमो रसादिरिति ॥ **भम धम्मिअ इति** । काचिदविनयवधूर्गोदावरीकूललतागहने प्रच्छन्नकामुकेन सह नादेयपानीयानयनादिव्याजेन गृहान्निर्गत्य सदा रममाणा धार्मिकं पुष्पोच्चयनलताविलोपनादिना विघ्नभूतं संभावयन्ती विदग्धापि मुग्धेव वक्ति । यस्तवास्मद्गृहं प्रविशतो भयमकरोत्स श्वा निर्विचारः । अस्मद्भाग्योदयेन तेन लोकप्रसिद्धेन दृप्तेन[1] कृपापात्रमपि श्वानमपश्यता सिंहेनाप्रतिकार्ययोग्येन मारित उन्मथितः । न तु बुद्धिपूर्वकं हतः । चित्तैकवसतेरनौचित्यासंभवात् । न चात्र सिंहस्ते भयकारणम् । यतो गोदावर्यां नद्यां न तु सरस्वत्यादिवत्सुके देशे

1. 'आदिशब्दाद्भावतदाभासा इत्यादयो गृह्यन्ते' टिप्पणी.

2. 'भ्रम धार्मिक विस्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन ।
गोदानदीकच्छनिकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥' [गाथा० २।७५]

---

1. 'दृप्तेन' भवेत्.

यत्कृत्य तत्र । न तु ततो दूरे लतागहने दर्शनागोचरे स्थाने वसति सततकृतास्पदत्वेन निर्भयमिदानीं भिक्षार्थं [स] चरेति । एवमादौ च विषये यद्यपि रसादिरर्थो व्यङ्ग्योऽस्ति तथापि महाराजशब्दव्यपदेश्यविवाहकरणप्रवृत्तसन्निवानुयायिराजवदप्रधानमेव शृङ्गारः । लतागहनस्थयैवेदमभिधीयते इति व्याख्याने लाक्षणिकोऽयमर्थो भवेत्ततः प्रयोजनांशे व्यङ्ग्ये निषेधो व्यङ्ग्य इति न संबध्यमागच्छते । इह वासिनेति चाभिधेयः स्यात् । न चात्र निषेधस्य वाच्यत्वं वक्तुं शक्यम् । तथाहि । अगृहीतसंकेतस्यार्थप्रतिपत्तेरकरणाद्गृहीतसंकेत एवशब्दोऽर्थप्रतिपादकः । संकेतश्चानन्त्याद्व्यभिचाराच्च वाक्यार्थ इव वाक्यस्य विशेषरूपे पदार्थे पदस्य कर्तुं न पार्यत इति सामान्य एवासौ आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिवशात्पदार्थानां सामान्यभूतानां समन्वय इति । 'सामान्यान्यन्यथासिद्धेर्विशेषं गमयन्ति हि' इति । विशेषरूपः—'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इत्यपदार्थोऽपि वाक्यार्थं उल्लसति । विशेषस्यैव यत्राशब्दार्थत्वं तत्र वस्त्वन्तररूपस्य निषेधस्य वाच्यत्वमिति का कथेत्यभिहितान्वयवादे तावन्निर्विवादैव निषेधस्य व्यङ्ग्यता । येऽप्याहुः—'अनन्वितार्थं पदमप्रयोज्यम्' इति प्रयोगयोग्यं वाक्यमेव, तत्र च संकेतो गृह्यत इत्यपरपदार्थान्वित एव पदार्थः संकेतभूः ॥ यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवैतानि पदानि निश्चीयन्ते इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः पदार्थः संकेतगोचरः, तथापि सामान्यावच्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते । व्यतिषक्तानां पदार्थानां तथाभूतत्वादित्यन्विताभिधाननये 'वाक्यार्थो न पदार्थः' इति तन्मतेऽपि सामान्यविशेषरूपः पदार्थः संकेतविषय इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थान्तर्गतोऽसंकेतितत्वादवाच्य एव । यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते तत्र दूरेऽर्थान्तरभूतनिषेधचर्चा । अनन्वितोऽर्थोऽभिहितान्वये पदार्थान्तरमात्रेणान्वितस्तु अन्विताभिधाने अन्वितविशेषस्त्ववाच्य एवेत्युभयनयेऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः ॥ यदप्युच्यते—'नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते' इति । तत्र निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा । शब्दस्य प्रकाशकत्वान्न कारकत्वं ज्ञापकत्वं त्वज्ञातस्य कथम् । ज्ञातत्वं च संकेतेनैव, स चान्वितमात्रे । एवं च निमित्तस्य नियतनिमित्तत्वं यावन्न निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथमिति नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते इत्यविचारिताभिधानम् ॥ ये त्वभिदधति—'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घो[1] व्यापारः' इति यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति च प्रतिषेधाय वाच्य इति । एतदतात्पर्यज्ञत्वं तात्पर्यवाचोयुक्तेर्देवानां प्रियाणाम् । तथा हि । भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यत इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः प्रधानक्रियानिर्वर्तकस्वक्रियाभिसंबन्धात्साध्यायमानतां प्राप्नुवन्ति । ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते । यथा 'रक्तं पटं वय' इत्यादावेकविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा । ततश्च यदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यमित्युपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्यम् । न तु प्रतीतमात्रे । एवं हि 'पूर्वो धावति'

१. 'दीर्घदीर्घतरो' काव्यप्रकाशे.

इत्यादावपरार्थेऽपि क्वचित्तात्पर्यं स्यात् ॥ यत्तु—'विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुक्थाः' इत्यत्र एतद्गृहे न भोक्तव्यमित्यत्र तात्पर्यमिति स एव वाक्यार्थ इत्युच्यते । तत्र चकार एकवाक्यतासूचनार्थः । न चाख्यातवाक्ययोर्द्वयोरङ्गाङ्गिभाव इति विषभक्षणवाक्यस्य सुहृद्वाच्यत्वेनाङ्गता कल्पनीयेति विषभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथा मास्य गृहे भुक्थाः इत्युपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यम् ॥ यदि च शब्दश्रुतेरनन्तरं यावानर्थोऽवगम्यते तावति शब्दस्याभिधैव व्यापारः, तत्कथं 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातो ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी' इत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् । कस्माच्च लक्षणा । किमिति च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान[स]माख्यानां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वमित्यन्विताभिधानवादेऽपि निषेधस्य सिद्धं व्यङ्ग्यत्वम् ॥ किं च कुरुरुचिमिति पदयोर्वैपरीत्ये काव्यान्तर्वर्तिनि कथं दुष्टत्वम् । न ह्यत्रासभ्योऽर्थः पदार्थान्तरैरन्वित इत्यनभिधेय एवेत्येवमादि अपरित्याज्यं स्यात् ॥ यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो नाभ्युपेयते तदासाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं कष्टत्वादीनामनित्यदोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात् । न चानुपपन्नं सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासात् । वाच्यवाचकभावव्यतिरेकेण, व्यङ्ग्यव्यञ्जकताश्रयेण तु व्यङ्ग्यस्य बहुविधत्वात्क्वचिदेव कस्यचिदेवौचित्येनोपपद्यत एव विभागव्यवस्था । 'द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।' इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपाल्यादिपदानां काव्यानुगुणत्वम् ॥ अपि च वाच्यार्थः सर्वान् प्रतिपत्तॄन् प्रत्येकरूप एवेति नियतोऽसौ न हि 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ वाच्योऽर्थः क्वचिदन्यथा भवति । प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरणवक्तृप्रतिपत्त्रादिविशेषसहायतया नानात्वं भजते । तथा च 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यतः 'सपत्नं प्रत्यवस्कन्दनावसरः' इति, अभिसरणमुपक्रम्यतामिति, प्राप्तसे प्रेयानिति, कर्मकरणान्निवर्तामहे इति, सांध्यो विधिरुपक्रम्यतामिति, दूरं मागा इति, सुरभयो गृहं प्रवेश्यन्ताम् इति, संतापोऽधुना न भवतीति, विक्रेयवस्तूनि संह्रियन्तामिति, नागतोऽद्य प्रेयानित्यादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थस्तत्र तत्र प्रतिभाति । वाच्यव्यङ्ग्ययोः 'निःशेष—' इत्यादौ निषेधविध्यात्मना, 'मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यम्' इत्यादौ संशये शान्तशृङ्गारान्यतरगतनिश्चयरूपेण, 'कथमवनिप दर्पो यन्निशातासिधारादलनगलितमूर्ध्ना विद्विषां स्वीकृता श्रीः । ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्तिरेभिः ॥' इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा, 'हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः । तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशोभारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥' इत्यादौ स्तुतिनिन्दारूपेण, स्वरूपस्यापूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः । कालस्य शब्दाश्रयत्वेन तदर्थकसहृदयाश्रयत्वेन चाश्रयस्य शब्दार्थशासनज्ञानेन प्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्मल्यसहितेन तेन चावगम इति निमित्तस्य बोद्धृमात्रविदग्धव्यपदेशयोः प्रतीतमात्रचमत्कृत्योश्च करणकार्यस्य

१. 'विधेरपि' काव्यप्रकाशे. २. 'कष्टत्वादीनां' काव्यप्रकाशे.

गतोऽसमर्थः' इत्यादौ प्रदर्शितनयेन संख्यायाः 'कस्स व—' इत्यादौ सखीतत्कान्तादिगतत्वेन विषयस्य च भेदेऽपि यद्येकत्वं तत्कचिदपि नीलानीलादौ भेदो न स्यात्। उक्तं हि—'अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति वाचकानामर्थापेक्षा, व्यञ्जकानां तु न तदपेक्ष्यत्वमपीति न वाचकत्वमेव व्यञ्जकत्वम्। किं च। 'वाणीरकुडंग—' इत्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यज्य वाच्यं स्वरूप एव यत्र विश्राम्यति तत्र मध्यमकाव्यप्रभेदे तात्पर्यभूतोऽप्यर्थः स्वशब्देनाभिधेयः। प्रतीतिपथमवतरन्कस्य व्यापारस्य विषयतामवलम्बताम्॥ ननु 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इति 'रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नोचितम्' इति। 'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम्' इत्यादौ लक्षणीयोऽप्यर्थो नानात्वं भजते विशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति तदवगमश्च शब्दार्थायत्तः प्रकरणादिसव्यपेक्षश्चेति कोऽयं नूतनः प्रतीयमानो नाम। उच्यते—लक्षणीयस्यार्थस्य नानात्वेऽप्यनेकार्थशब्दाभिधेयवन्नियतत्वमेव न खलु मुख्येनार्थेनानियतसंबन्धो लक्षयितुं शक्यते, व्यङ्ग्यस्तु प्रकरणादिविशेषवशेन नियतसंबन्धोऽनियतसंबन्धः संबन्धसंबन्धश्च द्योत्यते। न च 'भम धम्मिय' इत्यादौ अर्थशक्तिमूले व्यङ्ग्ये मुख्यार्थबाधस्तत्कथमत्र लक्षणायामपि व्यञ्जनमवश्यमाश्रयितव्यम्। यथा च समयसव्यपेक्षाभिधा। तथा मुख्यार्थबाधादित्रयसमयसव्यपेक्षा लक्षणा। अत एव अभिधापुच्छभूता सा इत्याहुः। न च लक्षणात्मकमेव ध्वननं तदनुगमेन तस्य दर्शनात्। न च तदनुगतमेव। अभिधालम्बनेनापि तस्य भावात्। न चोभयानुसार्येव, अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः। न च शब्दानुसार्येव अशब्दात्मकनेत्रत्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि तस्य सिद्धेः। इत्यभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्ती ध्वननव्यापारोऽपह्नवनीय एवेति सिद्धमेव निषेधस्य व्यङ्ग्यत्वम्। तत्र 'अत्ता एत्थ—' इत्यादौ नियतसंबद्धः। 'कस्स व ण होइ रोसो—' इत्यादावनियतसंबद्धः। 'विवरीअरए लच्छी बम्भं दट्ठूण णाहिकमलत्थम्। हरिणो दाहिणणअणं रसाउला झत्ति ढक्केइ॥'[1] इत्यादौ संबद्धसंबन्धः। अत्र हि हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मता व्यज्यते। तन्निमीलनेन सूर्यास्तमयस्तेन पद्मस्य संकोचः ततो ब्रह्मणः स्थगनं तत्र सति गोप्याङ्गस्यादर्शनेऽनियन्त्रणं निधुवनविलसितम्। येऽप्याहुः—'अखण्डबुद्धिनिर्ग्राह्यं वाक्यमेव च वाचकम्। वाक्यार्थ एव वाच्यः—' इति, तैरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थकल्पना कर्तव्यैवेति। तत्पक्षेऽप्यवश्यमेव निषेधस्य व्यङ्ग्यत्वम्। अन्ये तु—वाच्यादसंबद्धं तावन्न प्रतीयते। अतः कुतश्चित्संबन्धात्कस्यचिदर्थस्य प्रतीतेः प्रसङ्गात्। एवं च संबन्धाद्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽवश्यमप्रतिबन्धे न भवतीति त्रिरूपाद्धेतोरेव नियतधर्मिनिष्ठत्वेन प्रतीतिः। तथा च भीरुभ्रम[ण]स्य कारणं भयकारणाभावस्तद्विरुद्धं च भयकारणम् सिंहस्योपलब्धेर्लतागहनेऽभ्रमणमनुमीयत इति विध्यादावपि वाच्ये सिद्ध-

---

1. 'विपरीतरते लक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमलस्थम्।
हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला झटिति स्थगयति॥' [इति च्छाया]

क्वचिन्निषेधे विधिर्यथा—

'[३]अत्ता इत्थ नु मज्जइ एत्थ अहं दिअसयं पलोएइ ।
मा पहिय रत्तिअन्धय सिज्जाए महं नु मज्जिहिसि ॥'

अत्रावयोः शय्यायां मा निषत्स्यतीति निषेधवाक्ये—इयं श्वश्रूशय्या इयं मच्छय्येति दिवाप्युपलक्ष्य रात्रौ त्वयेहागन्तव्यमिति विधिः प्रतीयते ॥

क्वचिद्विधौ विध्यन्तरं यथा—

'[२]बहलतमा हअराई अज्ज पउत्थो पई घरं सुण्णम् ।
तह [३]जग्गिज्जु सयज्जिय न जहा अम्हे मुसिज्जामो ॥'

अत्र यथा वयं न मुष्यामहे तथा त्वं जागृहीति विध्यभिधाने रात्रिरत्यन्धकारा, पतिः प्रोषितः, गृहं शून्यम्, अतस्त्वमभयो मत्पार्श्वमागच्छेति विध्यन्तरं प्रतीयते ॥

क्वचिन्निषेधे निषेधान्तरं यथा—

'[४]आसाइयं अणाएण जेत्तीयं तत्तिएण बंधदिहिं ।
उरमसुवसहइन्हि रक्खिज्जइ गहवईछित्तम् ॥'

---

सद्भावादि निषेधादेरनुमापकम् । न तु व्यञ्जकमपि इति [ये] वदन्ति । तेऽपि न युक्तवादिनः । तथा हि । अप्रमाणभूतवाक्यप्रत्येयः सिंह इति संदिग्धासिद्धो हेतुः । स्वाम्यादेशेनानुरागेण लोभेनान्येन वा केनचिदेवंविधेन हेतुना भीरोरपि भयकारणसद्भावेऽपि भवति भ्रमणमित्यनैकान्तिकः । शुनः कृपापात्रत्वादप्रतीकार्यत्वेन बिभेति । सिंहे तेजस्विनि तु पराक्रम इति विरुद्धश्च । तत्कथमनुमानम् । एवंविधादर्थादेवंविधोऽर्थ उपपत्त्यनपेक्ष्यत्वेन प्रकाशत इति ॥ व्यक्तिवादिनस्तु तद्दूषणम् ॥ अत्तेति । श्वश्रूरसहिष्णुर्न तु माता। तेन(?) गुप्तमभिलाषः पोषणीयः। न च सर्वदा अनवेक्ष्याद्—अत्रेति । दूरे । सा च शेते, न जागर्ति । अत्र त्वन्मार्गनिकटे अहमुपभोगयोग्या

---

१. 'श्वश्रूरत्र नु मज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय ।
मा पथिक रात्र्यन्धक शय्यायामावयोर्नु मज्जिष्यसि ॥' [गाथा० ७।६७]

२. बहलतमा हतरात्रिरद्य प्रोषितः पतिर्गृहं शून्यम् ।
तथा जागृहि प्रतिवेशिन यथा वयं मुष्यामहे ॥' [गाथा० ४।३५]

३. 'जग्गेसु सअज्जिअण' इति गाथासप्तशत्यां (४।३५) पाठः.

४. '.................................................. ।
..................................................गृहपतिक्षेत्रम् ॥' [इति च्छाया]

अत्र गृहपतिसुतेत्रि ...वारणापरे निषेधवाक्ये उपपतिवारण निषेधा-न्तर प्रतीयते ॥

क्वचिदविधिनिषेधे विधिर्यथा—

'महुएहिं किं च पन्थिय जइ हरसि णियंसणं णियम्बाओ ।
साहेमि कस्स रन्ने गामो दूरे अहं एक्का ॥'

इति । अत्र विधिनिषेधयोरनभिधाने अहमेकाकिनी ग्रामो दूरे इति विवेक्तोपदेशान्नितम्बवासोऽपि मे हरेति विधिः प्रतीयते ॥

क्वचिदविधिनिषेधे निषेधो यथा—

'जीविताशा बलवती धनाशा दुर्बला मम ।
गच्छ वा तिष्ठ वा पान्थ स्वावस्था तु निवेदिता ॥'

अत्र गच्छ वा तिष्ठ वेति अविधिनिषेधे 'जीविताशा बलवती धनाशा दुर्बला मम' इति वचनात् त्वया विनाहं जीवितुं न शक्नोमीत्युपक्षेपेण गमननिषेधः प्रतीयते ॥

क्वचिद्विधिनिषेधयोर्विध्यन्तरं यथा—

'णिअदइअदंसणुक्खित्त पहिय अन्नेण वच्चसु पहेण ।
गहवइधूया दुल्लङ्घवाउरा इह हयग्गामे ॥'

अत्रान्येन पथा व्रजेति विधिनिषेधयोरभिधाने हे स्वकान्ताभिरूपता-

साम्प्रतं विप्रकारीति कुत्सितं दिवसम्, तस्मात्संप्रति विलोकय । एहि परस्परावलोकनसुखमनुभवावः । पथिकेति । चेतितेऽपि(?) तव न दोषावहमिति न भेतव्यम् । रागाधिक्यमदनोद्रेकादन्ध यथाविभागानभिज्ञ शय्यायां मा शयिष्ठाः, अपि तु मयि । मा आवयोः, अपि तु मय्येव । मा शयिष्ठाः, अपि तु प्रहरचतुष्टयमपि निधुवनेन क्रीडा । मह इति निपातोऽत्रानेकार्थवृत्तिः । न तु ममेति । एवं हि विशेषवचनमेवाशङ्काकारि भवेदिति प्रच्छन्नाभ्युपगमो न स्यात् । **विधिरिति** । काचित्प्रोषितपतिका तरुणीम-

1. '..................यदि हरसि..........नितम्बवासः ।
..................ग्रामो दूरे अहमेकाकिनी ॥' [इति च्छाया]

2. 'निजदयितादर्शन......पथिकान्येन व्रज पथा ।
गृहपतिसुता दुर्लङ्घ्यवागुरेह हतग्रामे ॥' [इति च्छाया]

1. 'भक्तिव्यस्यैव' स्यात्.

विकत्थनपान्थाभिरूपक इह ग्रामे भवतो गृहपतिसुता द्रष्टव्यरूपेति विध्यन्तरं प्रतीयते ॥

क्वचिद्विधिनिषेधयोर्निषेधान्तरं यथा—

'[1]उच्चिणसु पडिय कुसुमं मा धुण सेहालियं हलियसुन्हे ।
[2]ऐस अवसाणविरसो ससुरेण सुओ वलयसद्दो ॥'

अत्र पतितं कुसुममुच्चिनु मा धुनीहि शेफालिकामिति विधिनिषेधयोरभिधाने सखिचौर्यरते प्रसक्ते वलयशब्दो न कर्तव्य इति निषेधान्तरं प्रतीयते ॥

क्वचिद्विधावनुभयं यथा—

'[3]सिणियं वच्च किसोयरि पएण यत्तेण ठविसु महिवट्ठे ।
भज्जिहि सिविच्छयच्छणि विहिणा दुरेकणनिम्मचिया ॥'

अत्र शनैर्व्रजेति विध्यभिधाने न विधिर्नापि निषेधः, अपि तु वर्णनामात्रं प्रतीयते ॥

क्वचिन्निषेधेऽनुभयं यथा—

'[4]दे आ पसिय नियत्तसु मुहससिजोण्हाविलुत्ततमनिवहे ।
अहिसारियाणँ विग्घं करेसि अन्नाणँ वि हयासे ॥'

वलोक्य प्रवुद्धमदनाङ्कुरः संपन्नः पान्थोऽनेन निषेधद्वारेण त्वयाभ्युपगत इति निषेधाभावो विधिर्न तु निमन्त्रणरूपोऽप्रवृत्तप्रवर्तनास्वभावः । सौभाग्याभिमानखण्डनाप्रवेशात् ॥ दे आ इति । काचिदभिसर्तुं प्रवृत्ता गृहागतं प्रियतममवलोक्य स्वयं निवृत्ताप्यनिवृत्तेव तेनैवमुच्यते । दे इति निपातः प्रार्थनायाम् । आ इति तावच्छ-

१. 'उच्चिनु पतितानि कुसुमानि मा धुनीहि शेफालिकां हालिकस्नुषे ।
एषोऽवसानविरसः श्वशुरेण श्रुतो वलयशब्दः ॥' [इति च्छाया]
२. 'अह दे विसमविरावो' इति ध्वन्यालोके.
३. 'शनैर्व्रज कृशोदरि परेण यत्नेन तिष्ठ महीपृष्ठे ।
.................................... ॥ [इति च्छाया]
४. 'प्रार्थये तावत्प्रसीद निवर्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे ।
अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्यन्यासामपि हताशे ॥' [इति च्छाया]

अत्र निवर्तस्वेति निषेधाभिधाने न निषेधो नापि विधिरपि तु मुखेन्दुकान्तिवर्णनामात्रं प्रतीयते ॥

क्वचिद्विधिनिषेधयोरनुभयं यथा—

'वंच्च महं विय एक्काए हुंतु निस्सासरोइयव्वाइं ।
मा तुज्झ वि त्तिइ विणा दक्खिन्नहयस्स जायंतु ॥'

अत्र ममैव निःश्वासरोदितव्यानि भवन्तु मा तवापि तां विना तानि जायन्तामिति विधिनिषेधयोरभिधाने न विधिर्नापि निषेधोऽपि तु कृतव्यलीकप्रियतमोपालम्भमात्रं प्रतीयते ॥

क्वचिद्विधिनिषेधेऽनुभयं यथा—

'णहमुहपसाहियंगो निद्दाघुम्मंतलोयणो न तहा ।
जह निव्वणाहरोसा मलंग दूमेसि मह हिययम् ॥'

विगतमत्सराया मम न तथा नखपदादिचिह्नं भवदङ्गसन्निवेदावहं यथार्धनिष्पन्नसंभोगतयाधरदशनासंपत्तिरितीर्ष्याकोपगोपनमुपभोगोद्भेदेन कृतं वाच्योऽर्थः । तद्बलसमुत्थस्तु सहृदयोत्प्रेक्षितोऽत्यन्तवाल्लभ्यान्मुखचु-

म्बार्थं । प्रार्थये प्रसीद नावभिवर्तस्व किमेतत्कदाचिद्भवति यदहं नागच्छामि तस्माद्वृथाश्रमुद्यमः । एतच्च आनामि यत्कृष्णपक्षे तद्युचितवेषाप्यहं निजवक्त्रचन्द्रमसा शुक्लपक्षं करोमीति न केवलमात्मना विघ्नं करोषि यावदन्यासामपि आस्ताम् । हंसीति । सकलदिवप्रकाशस्त्वया क्रियत इति परमभिलाषस्तद्बलो व्यज्यते इति ॥ वच्चेति । कश्चिदनङ्गीकृतप्रार्थनो निःश्वसन् कदाचित्कयाचिदेवमुच्यते । व्रज इह हि ते कण्टकानामुपरि स्थितिः । ममैव न तु तव तस्या वा एकस्या नान्या हि मत्समा भवति । भवन्तु दुःसह्यान्यपि भवन्तु । निःश्वासरोदितव्यानि न तु सुखानि । मा तवापि दाक्षिण्यमात्रेणेह स्थितोऽसि ततस्त्वयि स्थितेऽपि मम न निवर्तन्ते निःश्वासादीनि तद्वयोर्मा भूत् क्लेशः । तया विना न तु मत्कोपात् । दाक्षिण्येन हृदयशून्यरञ्जनामात्र-

१. 'व्रज ममैवैकस्या भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।
मा तवापि तया विना दाक्षिण्यहतस्य जनिषत ॥' [इति च्छाया]

२. 'नखमुखप्रसारिताङ्गो निद्रोन्मीलितलोचनो न तथा ।
यथा नि·························दूनयसि मम हृदयम् ॥' [इति च्छाया]

१. 'रमसो' स्यात्. २. 'मुहुयसीति' स्यात्.

रञ्जनपर एव तस्यास्त्वं यस्त्वदधरखण्डनावसरोऽस्या वराक्या न जात इति न केवलं तस्या भवानतिवल्लभो यावद्भवतोऽपि सा सुतरां रोचते इति वयमिदानीं त्वत्प्रेमनिराशाः संजाता इति नायिकाभिप्रायो व्यङ्ग्यः ॥

क्वचिद्वाच्याद्विभिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितो यथा—

'[१]कस्स व न होइ रोसो दट्ठू(ट्ठू)ण पियाइ सव्वणं अहरम् ।
सभमरपउमग्घाइरि वारियवामे सहसु इन्हिम् ॥'

अत्र वाच्यं सखीविषयम्, व्यङ्ग्यं तु तत्कान्तोपपत्त्यादिविषयम् ॥ एवमलंकारभेदा रसादिभेदाश्च व्यङ्ग्या मुख्यादिभ्योऽतिरिक्ता ज्ञेयाः । तद्विषयो व्यञ्जकः शब्दः ॥

**मुख्याद्यास्तच्छक्तयः ।**

मुख्या गौणीलक्षणाव्यञ्जकत्वरूपाः शक्तयो व्यापाराः मुख्यादीनां शब्दानाम् । तत्र समयापेक्षवाच्यावगमनशक्तिर्मुख्याभिधा चोच्यते । मुख्यार्थबाधादिसहकार्यपेक्षार्थप्रतिभासनशक्तिर्गौणी लक्षणा च । तच्छक्त्युपजनितार्थावगमपवित्रितप्रतिपत्तृप्रतिभासहायार्थद्योतनशक्तिर्व्यञ्जकत्वम् ॥

---

करणेन हतस्य निर्जीवीकृतस्याजनिषतेति । कस्स वेति । कस्य वानीर्ष्यालोरपि न भवति रोषो दृष्ट्वाकृत्यापि कुतश्चिदेवापूर्ववत्प्रियायाः सव्रणमधरं विलोक्य । सभ्रमरपद्माघ्राणशीले शीलं हि कथंचिदपि वारयितुं न शक्यम् । वारिते वारणायां हे वामे तदनङ्गीकारिणि सहस्वेदानीमुपालम्भपरम्परामित्यर्थः । एतत्कांचिदविनयवरमणेन खण्डिताधरां विदितमिव प्रकाशयन्तीं तत्प्रत्यायनाय सखी वक्ति । सहस्वेदानीमिति वाच्यमविनयवतीविषयं व्यङ्ग्यम् । भर्तृविषयं तु तस्य मुग्धत्वेऽपराधो नास्तीति । वैदग्ध्ये तु मयेत्थं संवृतमतः प्रियेयमिति कृत्वा सहस्वेति व्यङ्ग्यम् । तस्यां विशेषेण गाढमुपालभ्यमानायां तद्व्यलीकशङ्कितप्रातिवेश्मिकलोकविषयं चाविनयप्रच्छादनेन प्रत्यायनं व्यङ्ग्यम् । तत्सपत्न्यां च तदुपालम्भतदविनयश्रद्धायां सौभाग्यातिशयख्यापनं प्रियाया इति शब्दबलादिति सपत्नीविषयं व्यङ्ग्यम् । सपत्नीमध्ये इयती खली-

---

१. 'कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम् ।
सभ्रमरपद्माघ्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥' [इति च्छाया]

---

१. 'काचिदविनीता कुतश्चित्खण्डिताधरा तदभिज्ञसंनिधाने भर्तरि समग्रलोकमानयेव कयाचिद्विदग्धसख्या तद्वाच्यतापरिहारायैवमुच्यते' इति.

अभिधानन्तरं च यद्यप्यन्वयप्रतिपत्तिनिमित्तं तात्पर्यशक्तिरप्यस्ति द्विपयस्तात्पर्यलक्षणार्थोऽपि, तथापि तौ वाक्यविषयावेवेति नात्रोक्तौ ॥

**वक्त्रादिवैशिष्ट्यादर्थस्यापि व्यञ्जकत्वम् ।**

वक्तृप्रतिपाद्यकाकुवाक्यवाच्यान्यासत्तिप्रस्तावदेशकालचेष्टादिविशेषव-शादर्थस्यापि मुख्यामुख्यव्यङ्ग्यात्मनो व्यञ्जकत्वम् ॥

वक्तृविशेषाद्यथा—

'दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि
प्रायो नास्य शिशोः पिताद्य विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि तद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्राः पुनरालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः ॥'

अत्र चौर्यरतगोपनं गम्यते ।

प्रतिपाद्यविशेषाद्यथा—

'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥'

---

कृतास्मीति श्लाघ्यमात्मनि मन्तुं न युक्तम् । प्रत्युतायं बहुमानो यतो रोषे कुपिता पादपतनादि लभस्व इति । सहस्व क्षोभस्येदानीमिति सखीविषयं सौभाग्यख्यापनं व्यङ्ग्यम् । अथेयं तव प्रच्छन्नानुरागिणी हृदयवल्लभा इत्थं रक्षिता । पुनः प्रकटदशनच्छददंशनादिविधिरत्र न युक्त इति तदीयैकामुकविषयं संबोधनं व्यङ्ग्यम् । इत्थं मयैतदपह्नुतमिति स्ववैदग्ध्याख्यापनं तटस्थविदग्धलोकविषयं व्यङ्ग्यमिति ॥ **ताविति ।** सा च स च तौ । **अत्रेति ।** शक्तिमध्येऽर्थमध्ये च ॥ **दृष्टिं हे प्रतिवेशिनीति ।** काचित्युवतिः परपुरुषसंभोगानुभवेप्सया संकेतस्थानं व्रजन्ती स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं विशिष्टसंकेतस्थानाधारं परपुरुषसंभोगात्मकं तथा संभोगचिह्नानि नखरदनक्षतानि गात्रसंक्रमतया शङ्क्यमानाविर्भावानि यथाक्रमं भर्तुः पिपासाक्षमनादेयसरसपानीयानयनेन चिरच्छिन्ननलग्रन्थिप्रभवजर्जरप्रान्तजनिष्यमाणेन च गात्रगतविकारविशेषोद्गमेनापह्नुवानाभिधत्ते । तस्याश्चासावर्थात्मेऽवगते व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति ॥ **निःशेषेति ।** च्युतं चन्दनं न तु क्षालितम् । संमृष्टो न तु किञ्चिन्मृष्टः । दूरमनञ्जने निकटे तु साञ्जने ।

अत्र दूत्यास्तत्कामुकोपभोगो व्यज्यते ॥

काकुर्ध्वनिविकारस्तद्विशेषाद्यथा—

'तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥'

अत्र मयि न योग्यः खेदः कुरुषु तु योग्य इति काक्वा प्रकाश

वाक्यविशेषाद्यथा—

'प्राप्तश्रीरेष कस्मात्पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्या-
न्निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव संभावयामि।
सेतुं बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-
स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधे

अत्र नारायणरूपता गम्यते ॥

वाच्यविशेषाद्यथा—

'उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः।
किं चैतस्मिन्सुरतसुहृदस्तन्वि ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥'

अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यज्यते ॥

अन्यासत्तेर्यथा—

'णोल्लेइ अणोल्लमणा अत्ता मं घरभरम्मि सयलम्मि।
खणमित्तं जइ संझाइ होइ न व होइ वीसामो ॥'

ङ्किता तन्वीति चोभय विधेयमिति ॥ **नारायणरूपतेति** । ससंदेहोत्
रेणेत्यर्थः । न च संदेहोत्प्रेक्षानुपपत्तिबलाद्रूपकस्याक्षेपो येन वाच्यालंका

१. 'नुदत्यनार्द्रमनाः श्वश्रूर्मां गृहभरे सकले।
क्षणमात्रं यदि संध्यायां भवति न वा भवति विश्रामः ॥' [प्रति

अत्र संध्या संकेतकाल इति तटस्थं प्रति कयापि द्योत्यते ॥

प्रस्तावाद्यथा—

'सुव्वइ समागमिस्सइ तुज्झ पिओ अज्ज पहरमित्तेण ।
एमेय किंति चिट्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जम् ॥'

अत्रोपपतिं प्रत्यभिसर्तुं न युक्तमिति ध्वन्यते ॥

देशविशेषाद्यथा—

'अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ।
नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वः ॥'

अत्र 'विविक्तोऽयं देशः, प्रच्छन्नकामुकस्त्वया विसर्ज्यः' इति विश्वस्तां प्रति कयाभिव्यज्यते ।

कालविशेषाद्यथा—

'गुरुअणपरवस प्पिय किं भणामि तुह मंदभाइणी अहयम् ।
अज्ज पवासं वच्चसि वच्च सयं जेव्व सुणसि करणिज्जम् ॥'

अत्र मधुसमये यदि व्रजसि तदहं तावन्न भवामि तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते ॥

चेष्टाया यथा—

'द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया
प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समापादितम् ।
आनीतं पुरतः शिरोंऽशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने
वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं संकोचिते दोर्लते ॥'

रूकत्वे व्यङ्ग्यस्य भवेत् । यो [1]योऽसंप्राप्तलक्ष्मीको निर्व्याजजिगीषाक्रान्तः स स मां

१. 'श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण ।
एवमेव किमिति तिष्ठसि तत्सखि सज्जय करणीयम् ॥' [इति च्छाया]

२. 'गुरुजनपरवश प्रिय किं भणामि तव मन्दभागिन्यहम् ।
अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव श्रोष्यसि करणीयम् ॥' [इति च्छाया]

१. 'यो यः संप्राप्त' ध्वन्यालोकलोचने.

अत्र चेष्टायाः प्रच्छन्नकान्तविषय आकूतविशेषो ध्वन्यते ॥

एवं वक्त्रादीनां द्विकादियोगेऽपि व्यञ्जकत्वमवसेयम् । तत्र—

वक्तृबोध्ययोगे यथा—'अत्ताइत्थ' इत्यादि । अत्र वक्तृबोध्यपर्यालोचनयाशेषेति विधिरूपव्यङ्ग्यार्थप्रतीतिः ॥

एवं द्विकयोगान्तरे त्रिकादियोगान्तरे च स्वयमप्यूह्यम् । एषु मुख्यार्थस्य व्यञ्जकत्वमुदाहृतम् ॥

अमुख्यस्य यथा—

'साहेंती सहि सुहयं खणे खणे दूमियासि मज्झ कए ।
सब्भावनेहकरणिज्जसरसियं दाव विरइयं तुमए ॥'[1]

अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यम् । तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् ॥

व्यङ्ग्यस्य यथा—

'वाणियय हत्थिदंता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्तीओ ।
जावि लुलियालयमुही घरम्मि परिसुक्कए सुण्हा ॥'[2]

अत्र विलुलितालकमुखीत्वेनानवरतक्रीडासक्तिस्तथा च सततसंभोगक्षामता ध्वन्यते ॥

व्यङ्ग्यस्य भेदानाह—

**व्यङ्ग्यः शब्दार्थशक्तिमूलः ।**

शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्चेति व्यङ्ग्यो द्विधा । उभयशक्तिमूलस्तु शब्दशक्तिमूलान्नातिरिच्यते, शब्दस्यैव प्राधान्येन व्यञ्जकत्वात् ॥

---

मध्रीयादित्याद्यर्थसंभावनात् । न च पुनरपीति पूर्वामिति भूय इति च शब्दैरयमाकृष्टोऽर्थः । पुनरर्थस्य भूयोऽर्थस्य च कर्तृभेदेऽपि समुच्चयमात्रेणाप्युपपत्तेः । यथा पृथ्वी पूर्वं कार्तवीर्येण जिता पुनर्जामदग्न्येनेति । पूर्वा च निद्रा राजपुत्राद्यवस्थायाम-

---

१. 'साधयन्ति सखि सुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मत्कृते ।
सद्भावस्नेहकरणीयसदृशं तावद्विरचितं त्वया ॥' [इति च्छाया]

२. 'वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च ।
यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिसर्पति स्नुषा ॥' [इति च्छाया]

तत्र शब्दशक्तिमूलमाह—

नानार्थस्य मुख्यस्य शब्दस्य संसर्गादिभिरमुख्यस्य च मुख्यार्थबाधादिभिर्नियमिते व्यापारे वस्त्वलंकारयोर्वस्तुनश्च व्यञ्जकत्वे शब्दशक्तिमूलः पदवाक्ययोः।

अनेकार्थस्य मुख्यस्य शब्दस्याभिधालक्षणे व्यापारे संसर्गादिभिर्नियन्त्रितेऽमुख्यस्य च गौणलाक्षणिकरूपस्य शब्दस्य मुख्यार्थबाधनिमित्तप्रयोजनैर्गौणीलक्षणारूपे व्यापारे नियन्त्रिते मुख्यस्य शब्दस्य वस्त्वलंकारव्यञ्जकत्वेऽमुख्यस्य च वस्तुव्यञ्जकत्वे सति शब्दशक्तिमूलो व्यङ्ग्यः॥

स च प्रत्येकं द्विधा। पदे वाक्ये च॥

संसर्गादयश्चेमे भर्तृहरिणा प्रोक्ताः—

'संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥'

यथा—

'वनमिदमभयमिदानीं यत्रास्ते लक्ष्मणान्वितो रामः' इति। 'विना सीतां रामः प्रविशति महामोहसरणिम्' इति। संसर्गाद्विप्रयोगाच्च दाशरथौ।

'बुधो भौमश्च तस्योच्चैरनुकूलत्वमागतौ' इति साहचर्याद्ग्रहविशेषे।

'रामार्जुनव्यतिकरः सांप्रतं वर्तते तयोः' इति विरोधाद्भार्गवकार्तवीर्ययोः।

'सैन्धवमानय, मृगयां चरिष्यामि' इत्यर्थात्प्रयोजनादश्वे।

'अस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम्' इति प्रकरणाद्युष्मदर्थे। प्रकरणमशब्दमर्थस्तु शब्दवानित्यनयोर्भेदः।

'कोदण्डं यस्य गाण्डीवं स्पर्धते कस्तमर्जुनम्' इति लिङ्गाच्चिह्नात्पार्थे।

'किं साक्षादुपदेशयष्टिरथ वा देवस्य शृङ्गारिणः' इति शब्दान्तरसंनिधानात्कामे।

'कणति मधुना मत्तश्चेतोहरं प्रियकोकिलः' इति सामर्थ्याद्वसन्ते।

'तन्व्या यत्सुरतान्ततान्तनयनं वक्त्रं रतव्यत्यये तत्त्वां पातु चिराय' इत्यौचित्यात्प्रसादसांमुख्यपालने।

'अहो महेश्वरस्यास्य कापि कान्तिः' इति राजधानीरूपाद्देशाद्रा॰
'चित्रभानुर्विभात्यह्नि' इति कालविशेषाद्रवौ।
'मित्रं हन्तितरां तमः' 'परिकरं धन्ये दृशौ मादृशाम्' इति व्यक्ति
ात्सुहृदि च प्रतीतिः।
स्वरास्त्वर्थविशेषप्रतिपत्तिः काव्यमार्गेऽनुपयोगिनीति नोदाह्रियते
'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्' इति काकुरूपात्स्वराद्भवत्य
प्रतिपत्तिः।
आदिग्रहणादभिनयोपदेशनिर्देशसंज्ञेङ्गिताकारा गृह्यन्ते।
अभिनयो यथा—

'एद्दहमित्तत्थणिया एद्दहमित्तेहिं अच्छिवत्तेहिं।
एयावत्थं पत्ता एत्तियमित्तेहिं दिअहेहिं॥'

अपदेशो यथा—

'इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्॥'

निर्देशो यथा—'भर्तृदारिके, दिष्ट्या वर्धामहे यदत्रैव कोऽपि क॰
ष्ठतीति मामङ्गुलीविलासेनाख्यातवत्यः।'
संज्ञा यथा—

'अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम्।
वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ॥'

इङ्गितं यथा—

'कदा नौ संगमो भावीत्याकीर्णे वक्तुमक्षमम्।
अवेत्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीलयत्॥'

आकारो यथा—

'निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते।
न विद्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम्॥'

---

१. 'एद्दहमेत्तावत्था' इति काव्यप्रकाशे.

२. 'एतावन्मात्रस्तनिका एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्याम्।
एतावदवस्थां प्राप्ता एतावन्मात्रैर्दिवसैः॥'

तदेवं संसर्गादिभिर्नियमितायामभिधायां यार्थान्तरप्रतीतिः सा व्यञ्जनव्यापारादेव । अमुख्येऽपि शब्दे मुख्यार्थबाधादिनियमिते प्रयोजनप्रतिपत्तिर्व्यञ्जनव्यापारादेव । तथा हि तत्र संकेताभावान्नाभिधा नापि गौणी लक्षणा वा मुख्यार्थबाधादिलक्षणाभावात् न हि लक्ष्यं मुख्यम्, नापि तस्य बाधः, न च किंचिन्निमित्तमस्ति, नापि तत्र शब्दः स्खलद्गतिः । न च किंचित्प्रयोजनमस्ति । अथ प्रयोजनेऽपि लक्ष्ये प्रयोजनान्तरमाकाङ्क्ष्यते तर्हि तत्रापि प्रयोजनान्तराकाङ्क्षायामनवस्था स्यात् । तथा च लाभमिच्छतो मूलक्षतिः । न च प्रयोजनसहितमेव लक्ष्यं लक्षणाया विषय इति वक्तुं शक्यम् । विषयप्रयोजनयोरत्यन्तभेदात् । प्रत्यक्षादेरपि प्रमाणस्य विषयो घटादिः प्रयोजनं त्वर्थाधिगतिः प्राकट्यं संवित्तिर्वा । तदेवं प्रयोजनविशिष्टस्य लक्ष्यस्य गौणीलक्षणयोरविषयत्वात्प्रयोजने व्यञ्जनमेव व्यापारः ॥

तत्र मुख्यशब्दशक्तिव्यङ्ग्यं वस्तु पदे यथा—

'मुक्तिभुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।
कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥'

काचित्संकेतदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या शंसतीति सदागमपदेन प्रकाश्यते । अत्रार्थयोर्वैसदृश्याभावोपमा ॥

वाक्ये यथा—

'पन्थिय न एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।
उन्नयपओहरं पिक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥'[1]

पीति सिद्धं रूपकध्वनिरेवायम् । स च वाक्यपर्यालोचनयावसीयत इति ॥ अर्थाधिगतिरिति । नैयायिकादीनां प्राकट्यं भट्टमते, संवित्तिः प्राभाकरे ॥ मुक्तीति । मुक्तिरभेदव्यापारादपि । भुक्तिः कान्तोपभोगोऽपि । एकान्तः संकेतस्थानमपीति । सतः सुन्दरस्यागमनम्, शोभन आगमश्च ॥ उन्नतपयोधरमिति । उन्नतं मेघं प्रेक्ष्ये-

१. 'पथिक नात्र स्रस्तरमस्ति मनाक्प्रस्तरस्थले ग्रामे ।
उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस ॥' [इति च्छाया ।]

१. 'मिति' लोचने.

अत्र प्रहरचतुष्टयमप्युपभोगेन नेह निद्रा कर्तुं लभ्यते । सर्वे ऽत्राविदग्धाः। तदुन्नतपयोधरां मामुपभोक्तुं यदि वससि तदास्स्वेति व्यज्यते। वाच्यबाधेन व्यङ्ग्यस्य स्थितत्वात् । तयोर्नोपमानोपमेयभाव इति नालंकारं व्यङ्ग्यः ॥

यथा च—

'शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम् ।
यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥'

अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुतः इति ब्यत्ययेन ध्वन्यते

मुख्यशब्दशक्तिव्यङ्ग्योऽलंकारः पदे यथा—

'रुधिरविसरप्रसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिघः ।
झटिति भ्रुकुटिविटङ्कितललाटपट्टो विभासि नृप भीमः ॥'

अत्र भीषणीयस्य भीमसेन उपमानम् ।

वाक्ये यथा—

'उन्नतः प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलीमसः ।
पयोधरभरस्तस्याः कं न चक्रेऽभिलाषिणम् ॥'

अत्र वाक्यस्यासंबद्धार्थत्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्यप्राकरणिकप्राकरणिकयोरुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इत्यत्रोपमालंकारो व्यङ्ग्यः ॥

यथा वा—

'अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।
तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम् ॥'

अत्र शब्दशक्त्या रात्रियोषितोरुपमा व्यङ्ग्या । यद्यपि समुद्दीपितेति सानन्दमिति चार्थो व्यञ्जकस्तथापि न शब्दशक्तिं विनार्थशक्तिरुन्मीलति इति शब्दशक्तिरेव व्यञ्जिका ॥

---

स्यर्थः ॥ अशनिर्वज्रमपि । अनुदारोऽनुगतदारोऽपि ॥ प्रोल्लसन् हारो यस्य, प्रोल्लसन्त्यश्च धारा यस्य । तस्याः कामिन्याः, प्रावृषश्च ॥ अचन्द्रेति । चन्द्रः कर्पूरमपि । समुत्सहर्षा । तारकाभ्यां कनीनिकाभ्यामपि । श्यामा रात्रिः, कान्ता च ॥

---

१. 'अतन्द्रेति' स्यात्.

यथा वा—'मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च, गौर्यो विभवरताश्च, श्यामाः पद्मरागिण्यश्च, धवलद्विजशुचिवदना मदिरामोदश्वसनाश्च प्रमदाः ।' अत्र विरोधालंकारो व्यङ्ग्यः ॥

यथा वा—

'खं येऽभ्युज्ज्वलयन्ति लूनतमसो ये वा नखोद्भासिनो
ये पुष्णन्ति सरोरुहश्रियमधिक्षिप्ताब्जभासश्च ये ।
ये मूर्धस्ववभासिनः क्षितिभृतां ये चामराणां शिरां-
स्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रिये सन्तु वः ॥'

अत्र व्यतिरेकः ॥ एवमलंकारान्तरेऽप्युदाहार्यम् ॥

गौणशब्दशक्तिव्यङ्ग्यं वस्तु पदे यथा—

'रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषाराविलमण्डलः ।
निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥'

अत्रोपसंहृतदृष्टिवृत्तिरन्धशब्दो बाधितमुख्यार्थः पदार्थप्रकाशनाशक्तत्वं नष्टदृष्टिगतं निमित्तीकृत्यादर्शे वर्तमानोऽसाधारणविच्छायित्वानुपयोगित्वादिधर्मजातमसंख्यं प्रयोजनं व्यनक्ति ॥

वाक्ये यथा—

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥'

---

मातङ्गो हस्ती चण्डालश्च । गौर्यो गौराङ्ग्योऽपि । विभवे रता विगतं भवे रतं यासां ताश्च । पद्मरागा मणिविशेषाः, पद्मवच्च रागो विद्यते यासाम् । द्विजा दन्ताः, विप्राश्च ॥ नखैः करजैः, न गगने च । क्षितिभृतो राजानोऽपि उभये रश्मिचरणरूपाः ॥ **एवमिति** । यथा—'सरसं मउअसहावं विमलगुणाणं मित्तसंगमोल्लसिअम् । कमलं मह्णच्छायं कुणंतदोसायरनमोदे ॥' एतत्केनचिच्चन्द्रमेवोद्दिश्योच्यते । कमलप्रख्यस्य महापुरुषस्य श्रियं नाशितवन्तं कंचन श्रीजुषं प्रति चाप्रस्तुतप्रशंसा व्यङ्ग्येति । **निःश्वासान्ध इति** । हेमन्तवर्णने पञ्चवट्यां रामस्योक्तिरियम् ॥ **या निशेति** । सर्वेषां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां चतुर्दशानामपि भूतानां या निशाख्या मोहजननी तत्त्वदृष्टिः तस्यां संयमी जागर्ति कथं प्राप्स्येति । न तु विषयवर्जनमात्रादेव संयमीति

1. अस्य संस्कृतच्छाया न शुद्धा.

अत्र निशायां जागरितव्यमन्यत्र रात्रिवदासितव्यमिति न कश्चिदुपदेश्यं प्रत्युपदेशः सिध्यतीति बाधितस्वार्थमेतद्वाक्यं संयमिनो लोकोत्तरतालक्षणेन निमित्तेन तत्त्वदृष्टाववधानं मिथ्यादृष्टौ तु पराङ्मुखत्वं ध्वनतीति ॥

लक्षकशब्दशक्तिव्यङ्ग्यं वस्तु पदे यथा—

'स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥'

---

यावत् । यदि वा सर्वभूतनिशायां मोहिन्यां मिथ्यादृष्टौ जागर्ति कथमियं दृश्येति । यस्यां तु मिथ्यादृष्टौ सर्वभूतानि जाग्रति अतिशयेन सुप्रबुद्धरूपाणि सा तस्य रात्रिरप्रबोधविषयः । तस्यां हि चेष्टायां नासौ प्रबुद्धः । एवमेव च लोकोत्तराचारव्यवस्थितः पश्यति च मन्यते च तस्यैवान्तर्बहिष्करणवृत्तिश्चरितार्था । अन्यस्तु न पश्यति न मन्यते इति तत्त्वदृष्टिपरेण भाव्यमिति तात्पर्यम् ॥ **स्निग्धेति** । स्निग्धया जलसंबन्धसरसया श्यामलया द्रविडवनितोचितासितवर्णया कान्त्या चाकचिक्येन लिप्तमाच्छुरितं वियन्नभो यैः । वेल्लन्त्यो जृम्भमाणास्तथा चलन्त्यः परभागवशात् प्रहर्षवशाच्च बलाकाः सितपक्षिविशेषा येषु सत्सु ते एवंविधा मेघाः । एवं नभस्तावद्दुरालोकं वर्तते । दिशोऽपि दुःसहाः । यतः सूक्ष्मजलोद्गारिणो वाता इति मन्दमन्दत्वमेषामनियतदिग्गमनं च बहुवचनेन सूचितम् । तर्हि गुहासु क्वचित्प्रविश्यास्यताम्, अत आह—पयोदानां ये सुहृदस्तेषु च सत्सु शोभनहृदया मयूरास्तेषामानन्देन हर्षेण कलाः षड्जसंवादिन्यो मधुराः केकाः शब्दविशेषाः । ताश्च सर्वं पयोदवृत्तान्तं स्मारयन्ति स्वयं च दुःसहा इति भावः । एवमुद्दीपनविभावोद्बोधितविप्रलम्भः । परस्पराधिष्ठानत्वाद्रतेः । विभावानां च साधारण्यमभिमन्यमान इत एव प्रभृति प्रियतमां हृदये निधायैव स्वात्मवृत्तान्तं तावदाह—**कामं सन्त्विति** । दृढमिति सातिशयम् । **कठोरहृदय इति** । रामशब्दार्थव्यङ्ग्यविशेषावकाशदानाय कठोरहृदयपदम् । यथा—तद्गेहमित्युक्तेऽपि नतभित्तीति । अन्यथा रामपदं दशरथकुलोद्भवकौशल्यास्नेहपात्रत्वबाल्यचरितजानकीलाभादिधर्मान्तरपरिणतमर्थं कथं नाम ध्वनेत् । **अस्मीति** । स एवाहं भवामीत्यर्थः । भविष्यतीति क्रियासामान्यम् । तेन किं करिष्यतीत्यर्थः । अत्र च भवनमेवास्या असंभाव्यमिति । उक्तप्रकारेण हृदयनिहिता प्रिया प्रजलजलधारादीनामुद्दीपनविभावानां साधारणत्वावधारणादिना स्मरणेन वैदेहीति शब्देन कथं भविष्यतीति

अत्र प्रकरणात्तृतीयत्रिकनिर्देशाच्च रामे प्रतिपन्ने रामपदमनुपयुज्यमानं कठोरहृदय इत्यनेन दर्शितावकाशं पितृमरणसीतावियोगाद्यनेकदुःखभाजनत्वं लक्षयदसाधारणानि निर्वेदग्लानिमोहादीनि व्यनक्ति ॥

वाक्ये यथा—

'सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥'

इदं हि वाक्यमसंभवत्स्वार्थं सत्सादृश्यात्सुलभसमृद्धिसंभारभाजनतां लक्षयञ्छूरकृतविद्यसेवकानां प्राशस्त्यं ध्वनति ॥

अर्थशक्तिमूलं व्यङ्ग्यमाह—

**वस्त्वलंकारयोस्तद्व्यञ्जकत्वेऽर्थशक्तिमूलः प्रबन्धेऽपि ।**

वस्तुनोऽलंकारस्य च प्रत्येकं वस्त्वलंकारव्यञ्जकत्वेऽर्थशक्तिमूलः स च

---

विकल्पपरम्परया च प्रत्यक्षीभाविता हृदयस्य स्फुटनोन्मुखीं ससंभ्रममाह—**हहा हेति** । देवीति शुचं तव धैर्यमित्यर्थः ॥ **सुवर्णपुष्पामिति** । सुवर्णं न तु ताम्रादि पुष्पाणि प्रतिदिनं प्राप्याणि न तु दीनारादिवत् सकृद्ग्राह्याणि । पृथिवीं न तु नगरादिमात्रं चिन्वन्ति प्रत्यहं गृहीतसारां कुर्वते । **पुरुषा इति** । अन्ये त्वकार्यकराः । त्रय इति न तु चत्वारः । एक शूरः पराक्रमेण दुर्घटकार्यकारी । कृता परं धाराधिरोहं नीता विद्या तत्त्वावबोधहेतुर्येन । सेवक इति सेवाज्ञ इति वा वक्तव्ये ज्ञानस्यालौकिकत्वमनीक्षिकाद्यगणनादि च ध्वनितुं यश्चे(श्च)त्यादि कृतम् । शूरकृतविद्यत्सेवाज्ञस्य निर्गुणस्यापि लाभप्राप्तिरिति प्रत्यवकाराः स्वतः संभवन्तीति न केवलं भणितिवशेनैवाभिनिष्पन्नशरीरो यावद्बहिरन्यौचित्येन संभाव्यमानसद्भाव इत्यर्थः । यथा—'सिहि[1]पिञ्छकण्णऊरा जाआ वाहस्स गव्विरी भमइ । मुत्ताहलरइअपसाहणाणं मज्झे सवत्तीणम् ॥' शिखिमात्रमारणमेव तदा भर्तुः कृत्यम् । अन्यासु त्वासक्तो हस्तिनोऽप्यमारयत् इति बहुवचनेनोक्तमुत्तमं सौभाग्यम् । रचितानि विविधभङ्गीभिः प्रसाधनानि इति तासां संभोगव्यग्रताभावात् तद्विरचनशिल्पकौशलमेव परमिति दौर्भाग्यातिशय इति दर्शितम् । गर्वश्च वाच्याविवेकादिनापि भवतीति नात्र स्वोक्तिसद्भावः शङ्क्यः । एष चार्थो यथा यथा वर्ण्यते तथा तथा सौभाग्यातिशयं व्याधवध्वा द्योतयति ॥

---

1. 'शिखिपिच्छकर्णपूरा जाया व्याधस्य गर्विणी भ्रमति ।
मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् ॥' [इति च्छाया]

पदवाक्ययोः प्रबन्धे च । इह चार्थः स्वतःसंभवी कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः, कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो वेति भेदकथनं न न्याय्यम् । प्रौढोक्तिनिर्मितत्वमात्रेणैव साध्यसिद्धेः । प्रौढोक्तिमन्तरेण स्वतः संभविनोऽप्यकिंचित्करत्वात् । कविप्रौढोक्तिरेव च कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिरिति किं प्रपञ्चेन ॥

---

**कविप्रौढोक्तिमात्रेति** । कवेरेव या प्रौढा उक्तिस्तन्मात्रनिष्पन्नशरीर इत्यर्थः । यथा—'सज्जेइ सुरहिमासो ण ताव अप्पेइ जुअइजणलक्खमुहे । अहिणवसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे ॥' अत्र वसन्तश्चेतनोऽनङ्गस्य सखा स जयति केवलं न तावदर्पयति । इत्येवंविधया समर्पयितव्यवस्त्वर्पणकुशलयोक्त्या सहकारोद्भेदिनी वसन्तदशा यत उक्ता अतोऽनर्पितेष्वपि शरेषु यथैवं मन्मथः प्रतपति तदर्पितेषु कियद्विक्रं(क)सिष्यते इति मन्मथोन्माथकस्यारम्भं क्रमेण गाढगाढीभविष्यन्तं व्यनक्ति ॥ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रशरीरो यथा—'शिखरिणि क नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः । तरुणि येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः ॥' न हि निर्विघ्नोत्तमसिद्धयोऽपि श्रीपर्वतप्रभृतय इमां सिद्धिं वितरेयुः । दिव्यकल्पसहस्रादिश्चात्र परिमितकालः । न चैवंविधोत्तमफलत्वेन चान्द्रायणप्रभृत्यपि तपः श्रुतम् । तवेति भिन्नं पदम् । समासेन विगलिततया सा न प्रतीयते । तव दशतीत्यभिप्रायेण । तेन वृत्तानुरोधात् त्वदधरपाटलम् इति न कृतमिति । तवसदैव । दशतीत्यास्वादयति । अविच्छिन्नप्रतिबन्धतया न स्वौदरिकवत्परिभुङ्क्ते अपि तु रसज्ञोऽत्रेति तत्प्राप्तिवदेव । रसज्ञताप्यस्य तपःप्रभावादेवेति । शुकशावक इति । तारुण्याद्युचितकाललाभोऽपि तपस एवेति । अनुरागिणश्च प्रच्छन्नस्याभिप्रायख्यापनवैदग्ध्यचाटुविरचनात्मकभावोन्मीलनं व्यङ्ग्यम् । अत्र वाच्यवस्तुरूपत्वेऽपि प्रौढोक्तिरेव वस्तुव्यञ्जकत्वेन स्वदते । स्वभावोऽपि हि वर्ण्यमानः कविप्रौढ्यैव स्वदते । एतच्च जात्यलंकारे विवेचयिष्यते । काव्यस्य च कविरेव कर्ता वक्ता च । तत्र कविनैव निबद्ध इति कवेरेव तथाविधार्था उल्लिखिताः इति स्वतःसंभवित्वम् । कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रशरीरत्वं चार्थस्य न वाच्यमित्यर्थः ॥ किं प्रपञ्चेनेति ।

---

१. 'सज्जयति सुरभिमासो न तावदर्पयति युवतिजनलक्ष्यमुखान् ।
अभिनवसहकारमुखान्नवपल्लवपत्रलाननङ्गस्य शरान् ॥' [इति च्छाया]

२. 'ण दाव अप्पेइ' ध्वन्यालोके. ३. 'न्तोऽचेतनो' ध्वन्यालोकलोचने.

तत्र वस्तुनो वस्तुव्यञ्जकत्वं पदे यथा—

'तं[1] ताण सिरिसहोयररयणाहरणम्मि हिययमिक्करसम् ।
बिम्बाहरे पियाणं निवेसियं कुसुमबाणेन ॥'

अत्र कुसुमबाणेनेति पदं कामदेवस्य मृदूपायसौन्दर्यं प्रकाशयति ॥

वाक्ये यथा—

'तापी नेयं नियतमथ वा तानि नैतानि नूनं
तीराण्यस्याः सविधविचलद्वीचिवाचालितानि ।
अन्यो वाहं किमथ न हि तद्वारिवेल्लद्बलाकं
यत्तत्पल्लीपतिदुहितरि स्नातुमभ्यागतायाम् ॥'

अत्र वाक्यार्थेन वस्तुमात्ररूपेणाभिलषणीयजनकृतमेव भावानां हृद्यत्वं न स्वत इत्येतद्वस्तु व्यज्यते ॥

वस्तुनोऽलंकारव्यञ्जकत्वं पदे यथा—

'[2]वीराण रमइ घुसिणारुणम्मि न तहा पियाथणुत्थङ्गे ।
दिट्ठी रिउगयकुम्भत्थलम्मि जह बलहसिन्दूरे ॥'

अत्र वी(बी)राणामिति पदार्थो वस्तुमात्ररूपः कुचयोः कुम्भस्थलस्य चोपमालंकारं ध्वनति ॥

---

एवं हि भेदपरिकल्पने शिष्यव्यामोह एव संपद्यत इत्यर्थः ॥ तं ताणेति । तेषामसुराणां पातालवासिनां यैः पुनः पुनरिन्द्रविमर्दनादि किं किं न कृतम् तद्धृदयमिति येभ्यस्तेभ्योऽतिदुःखकरेभ्योऽप्यकम्पनीयव्यवसायम् । तथ श्रीसहोदराणामत एवानिर्वाच्योत्कर्षाणामित्यर्थः । तेषां रत्नानामासमन्ताद्धरणे एकरसं तत्परम् यद्धृदयं तत्कुसुमबाणेन सुकुमारतरोपकरणसंभारेणापि प्रियाणां बिम्बाधरे निवेशितम् । तदवलोकनपरिचुम्बनदर्शनमात्रकृतकृतार्थताभिमानयोगित्वेन कामदेवेन कृतम् तेषां हृदयं महत्यन्तर्विजिगीषाज्वलनज्वाज्वल्यमानमभूदिति यावत् ॥ वस्तुनोऽलंकारव्यञ्जकत्वमिति । वस्तुना उपमादिरलंकारो व्यज्यत इत्यर्थः । तत्रोपमाध्वनिः 'वीराण—'

---

1. 'तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाहरणे हृदयमेकरसम् ।
बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥' [इति च्छाया]

2. 'वीराणां रमते घुसृणारुणे न तथा प्रियास्तनोत्सङ्गे ।
दृष्टी रिपुगजकुम्भस्थले यथा बहलसिन्दूरे ॥' [इति च्छाया]

इत्यादिना दर्शितः। अर्थान्तरन्यासध्वनिः पदे यथा—'हिअअट्ठियमन्नुं खुअ अणरुद्धमुहं पि मं पसायन्त। अवरद्धस्स वि ण हु दे बहुजाणय रूसिउं सक्कम् ॥' हृदये स्थितो न तु बहिः प्रकटितो मन्युर्यया। अत एवाप्रदर्शितरोषमुखीमपि मां प्रसादयन्। हे बहुज्ञ, अपराद्धस्यापि तव खलु न रोषकरणं शक्यम्। अत्र बहुज्ञस्यामन्त्रणार्थो विशिषे पर्यवसितः। अनन्तरं तु तदर्थपर्यालोचनबलायत्सामान्यरूपं समर्थकं प्रतीयते तदेव चमत्कारकारि। तथा हि। खण्डिता सती वैदग्ध्यानुनीता सं प्रत्यक्षेण दर्शयन्ती इत्थमाह। यः कश्चिद्बहुज्ञो धूर्तः स एवं सापराधोऽपि स्वापराधावकाशमवच्छादयतीति मा त्वमात्मनि बहुमानं मिथ्या ग्रहीरिति। उत्प्रेक्षाध्वनिर्यथा—'चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्छितः। मूर्छयत्येष पथिकान्मधौ मलयमारुतः ॥' अत्र हि मधौ मलयमारुतस्य पथिकमूर्छाकारणत्वं मन्मथोन्मादायित्वेनैव। तत्तु चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्छितत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा साक्षादनुक्तापि वाक्यार्थसामर्थ्यादवसीयते। न चैवंविधे विषये इवादिशब्दप्रयोगमन्तरेणासंबद्धतैवेति शक्यं वक्तुम्, गमकत्वात्। अन्यत्रापि तदप्रयोगे तदर्थावगतिदर्शनात्। यथा—'ईसाकलुसस्स वि तुह मुहस्स णणु एस पुण्णिमायंदो। अज्ज सरिसत्तणं पाविऊण अङ्गे व्विअ ण माइ ॥' ईर्ष्याकलुषितस्यापि ईषदरुणच्छायाकस्य। यदि तु प्रसन्नस्य मुखस्य सादृश्यमुद्वहेत्सर्वदा तत्किं कुर्यात् त्वन्मुखं तु चन्द्रीभवतीति मनोरथानामप्यपथमिदमित्यपिशब्दस्याभिप्रायः। अङ्गे न स्वदेहे न माति दश दिशः पूरयति यतोऽयेयता कालेन एकं दिवसमात्रमित्यर्थः। अत्र पूर्णचन्द्रेण दिशां पूरणं स्वरससिद्धमेवमुत्प्रेक्ष्यते। यदि च ननुशब्देन वितर्कमुत्प्रेक्षारूपमाचक्षणेनासंबद्धता पराकृतेति संभाव्यते तदेदमत्रोदाहरणं यथा—'त्रासाकुलः परिपतन्परितो निकेतान्पुंभिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि। तस्थौ तथापि न मृगः क्वचिदङ्गनाभिराकर्णपूर्णनयनेषुहतेक्षणश्रीः ॥' परितः सर्वतो निकेतान्परिपतन्नाक्रामन्न कैश्चिदपि चापपाणिभिरसौ मृगोऽनुबद्धस्तथापि न क्वचित्तस्थौ त्रासचापलयोगात् स्वाभाविकादेव तत्र चोत्प्रेक्षा ध्वन्यते। अङ्गनाभिराकर्णपूर्णैर्नेत्रशरैर्हृता ईक्षणश्रीः सर्वस्वभूता अस्य यतः अतो न तस्थौ। नन्वेतदप्यसंबद्धमस्तु। न। शब्दार्थव्यवहारे प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् ॥ दीपकध्वनिर्यथा—'मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा। वज्रमिन्द्रकरविप्रसृतं

---

१. 'हृदयस्थापितमन्युमपरोषमुखीमपि मां प्रसादयन्।
अपराद्धस्यापि न खलु ते बहुज्ञ रोषितुं शक्यम् ॥' [इति च्छाया]

२. 'हिअअट्ठाविअमण्णुं अवरुण्णमुहं' ध्वन्यालोके पाठः. ३. 'णं' ध्वन्यालोके.
४. 'सामर्थ्य' लोचने. ५. 'सा हि' लोचने.

६. 'ईर्ष्याकलुषस्यापि तव मुखस्य नन्वेष पूर्णिमाचन्द्रः।
अद्य सदृशत्वं प्राप्याङ्ग इव न माति ॥' [इति च्छाया]

७. 'स्वप्रस' लोचने.

वाक्ये यथा—

'पुत्रक्षयेन्धनघनप्रविजृम्भमाण-
स्नेहोत्थशोकविषमज्वलनाभितप्तः ।
प्रालेयशीतलममंस्त स बाह्यवह्नि-
मह्नाय देहमथ संविदधे सरित्सात् ॥'

अत्र विशिष्टः पुत्रक्षयोपतप्तोऽग्निं प्रविष्टो न तेन दग्ध इत्ययं वाक्यार्थो वस्तुस्वभावः शोकस्य बाह्यवह्नेराधिक्यमिति व्यतिरेकालंकारं ध्वनति ॥

---

ना स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ॥' इति । अत्र मा बाधिष्ठेति गोप्यमानादेव दीपकादन्यस्त्रीस्नेहास्पदत्वप्रतिपत्त्या चारुत्वनिष्पत्तिः ॥ अप्रस्तुतप्रशंसाध्वनिर्यथा— 'तुण्डुण्णन्तो मरिहिसि—' इति । प्रियतमेन साकमुद्याने विहरन्ती काचिन्नायिका भ्रमरमेवमाहेति । भृङ्गस्याभिधायां प्रस्तुतत्वमेव । न चामन्त्रणादप्रस्तुतत्वगतिः प्रत्युतामन्त्रणं तस्या मौग्ध्यविजृम्भितमित्यभिधया तावन्नात्राप्रस्तुतप्रशंसा । समासाद्यां पुनरभिधायां वाच्यार्थसौन्दर्यबलादन्यापदेशता ध्वन्यते । यत्र स्वसौभाग्याभिमानपूर्णा सुकुमारपरिमलमालतीकुसुमसदृशी मुग्धकुलवधूर्निर्व्याजप्रेमपरतया कृतकवैदग्ध्यलब्धप्रसिद्ध्यतिशयानि शाल्मलीकण्टकव्याप्तानि दूरामोदकेतकीवनस्थानीयानि वेश्याकुलानि इतश्चामुतश्च भ्रम्यमाणं प्रियतममुपालभते ॥ अपह्नुतिध्वनिर्यथा—'यत्कालागुरुपत्रभङ्गरचनावासैकसारायिते गौराङ्गीकुचकुम्भभूरिसुभगाभोगे सुधाधामनि । विच्छेदानलदीपितोत्कवनितावेलोधिवासोद्भवं[1] संतापं विनिनीषुरेष विततैरङ्गैर्नताङ्गः स्मरः ॥' अत्र चन्द्रमण्डलमध्यवर्तिनो लक्ष्मणो वियोगाग्निपरिचितवनिताहृदयोदितप्लोषमलीमसच्छविसम्भ्रमाकारतयापह्नवो ध्वन्यते । अत्रैव ससंदेहध्वनिः । यतः चन्द्रवर्तिनोऽङ्कस्य नामापि न गृहीतम् । अपि तु गौराङ्गीस्तनाभोगस्थानीये चन्द्रमसि कालागुरुपत्रभङ्गविच्छित्त्यास्पदत्वेन यत्कालागुरुच्छटामाचरतीति तन्न जानीमः किमेतद्वस्त्विति ससंदेहो ध्वन्यते ॥ पूर्वमनङ्गीकृतप्रणयामनुतप्तां प्रणयिविरहोत्कण्ठितां वल्लभागमनप्रतीक्षापरत्वेन कृतप्रसाधनाधिविधेयतया वासकसज्जीभूतां पूर्णचन्द्रोदयावसरे दूतीमुखेनानीतः प्रियतमस्त्वदीयकुचकलशन्यस्तकालागुरुपत्रभङ्गरचना मन्मथोद्दीपनकारिणीति चाटुकं कुर्वाणश्चन्द्रवर्तिनी च कुवलयदलश्यामला कान्तिरेवमेव करोतीति निदर्शनाध्वनिरपि ॥ त्वदीयकुचकलशशोभा मृगाङ्कशोभा च सह मदनमुद्दीपयते इति सहोक्तिध्वनिरपि ॥ 'त्वत्कुचसदृशश्चन्द्रसमस्त्वत्कुचाभोगः' इति प्रतीतेरुपमाध्वनिरपि ॥ एवमन्येऽप्यत्र प्रभेदाः स्वधियोत्प्रेक्ष्याः । महाकविवाचोऽस्याः कामधेनुत्वात् । यतः—'हेलापि कस्यचि-

---

१. 'वनिताचेतो' स्यात्.

अलंकारस्य वस्तुव्यंङ्ग्यत्व[1] पदे यथा—

'[2]चूअङ्कुरावयंसं छणपसरमह[3]ग्घमणहरसुरामोयम् ।
अपणामियं पि गहियं कुसमसरेण महुमासलच्छीए मुहम् ॥'

---

दचिन्त्यफलप्रसत्त्यै कस्यापि नालमणवेऽपि फलाय यत्नः । विग्दन्तिरोमचलनं धरणी धुनोति खात्संपतन्नपि लतां चलयेन्न भृङ्गः ॥' व्यतिरेकध्वनिर्यथा—'आएज्ज वणुद्देशे खुज्जो व्विअ पायवो घडिअवत्तो । मा माणुसम्मि लोए ताएक्करसो दरिद्दो अ ॥' जायेय वनोद्देशे एव वनस्यैकान्ते गहने यत्र स्फुटबहुतरवृक्षसंपत्त्या प्रेक्षतेऽपि न कश्चित् कुब्ज इति । यो रूपघटनादावेवानुपयोगी । झटितपत्र इति । छायामपि न करोति तस्य का पुष्पफलवार्तेति भावः । तादृशोऽपि कदाचिदाङ्गारिकस्योपयोगी स्यादुलूकादेर्निवासायेति भावः । मानुष इति । सुलभार्थिजन इति भावः । लोक इति । यत्र लोक्यते सोऽर्थिभिः तेन चार्थिजनो न किंचिल्लभ्यते कर्तुं तन्महद्दुःशसमिति भावः । अत्र वाच्योऽलंकारो न कश्चित् । त्यागैकरसस्य दरिद्रस्य जन्मानभिनन्दनं त्रुटितपत्रकुब्जपादपजन्माभिनन्दनं च साक्षाच्छब्दवाच्यम् । तथाविधादपि पादपात्तादृशस्य पुंसः शोच्यतायामाधिक्यं तात्पर्येण प्रकाशयति ॥ एवमन्येऽलंकारा व्यङ्ग्यतया अभ्यूह्या इति ॥ **अलंकारस्य वस्तुव्यञ्जकत्वमिति** । अलंकारेण उपमादिना वाच्येन वस्तु व्यज्यत इत्यर्थः । तत्र विरोधस्य वस्तुव्यञ्जकत्वं चूअङ्कुरावयसमित्यादिना प्रदर्शितम् ॥ उपमाया यथा । शिखरिणीति । अत्र तथाधरपाटलमिति पदे समासोपमयाभिलाषात्मकं वस्तु ध्वन्यते ॥ रूपकस्य यथा '...माणसकञ्चणपङ्कयनिम्महियपरिमला जस्स । अखुडियदाणप्पसरा बाहुप्पलिहा व्विय गयन्दा ॥' अत्र बाहोः परिघरूपणात्मना रूपकालंकारेण भुजद्वयान्यद्गजाश्वादिरामणी रूपं तस्यानुपादेयमिति वस्तु व्यज्यते । एवमन्येऽप्यलंकारा वस्तुनो व्यञ्जकत्वेनोदाहार्याः ॥ **छणेति** । महार्घेनो(णो)त्सवप्रसरेण मनोहरसुरस्य मन्मथदेवस्य आमोदचमत्कारो यत्र । महार्घशब्दस्य परनिपातः । प्राकृते नियमाभावात् । असमर्पितमपि गृहीतं कु-

---

१. 'व्यञ्जकत्वं' स्यात् टीकानुरोधात्.

२. 'चूताङ्कुरावतंसं क्षणप्रसरमहार्घमनोहरसुरामोदम् ।
असमर्पितमपि गृहीतं कुसुमशरेण मधुमासलक्ष्म्या मुखम् ॥'

३. 'मह्हं घणमहुरामोअम्' ध्वन्या०.

---

१. 'जायेय वनोद्देशे कुब्ज इव पादपो घटितपत्रः ।
मा मानुषे लोके तापैकरसो दरिद्रश्च ॥'

२. '·······मानसकाञ्चनपङ्कजनिर्मथितपरिमला यस्य ।
अखण्डितदानप्रसरा बाहुपरिघा इव गजेन्द्राः ॥'

अत्रापणामियमसमर्पितमपि विरोधालंकारेण वाच्येन मधुमासप्रौढिमनि ाविनि किं भविष्यतीत्येवंभूतं वस्तु ध्वन्यते ॥

वाक्ये यथा—

'गाढालिङ्गणरहसुज्जयम्मि दइए लहु समोसरइ ।
माणंसिणीण माणो पीळणभीय व्व हिययाओ ॥'

अत्रोत्प्रेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि । तत्र जृम्भत इति वस्तु व्यज्यते ॥

अलंकारेणालंकारः पदे यथा—

'तुह वल्लहस्स गोसम्मि आसि अहरो मिलाणकमलदलो ।
इअ नववहुया सोऊण कुणई वयणं महीसमुहम् ॥'

अत्र मिलाणकमलदलमिति रूपकेण म्लानत्वान्यथानुपपत्तेः त्वयास्य मुर्मुहुः परिचुम्बनं कृतमिति अनुमानं व्यज्यते ॥

वाक्ये यथा—

'स वक्तुमखिलाञ्छक्तो हयग्रीवाश्रितान्गुणान् ।
योऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं शक्तः कर्तुं महोदधेः ॥'

अत्र निदर्शनेन हयग्रीवगुणानामवर्णनीयताप्रतिपादनरूपोऽसाधारणतद्दोषप्रकाशनपर आक्षेपो व्यज्यते ॥

प्रबन्धेऽर्थशक्तिमूलो व्यङ्ग्यो यथा गृध्रगोमायुसंवादे—

तथा च—

'अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले ।
न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः ॥'

इति दिवाप्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपरमिदं वचनम् ।

'आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतम् ।
बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥'

---

१. 'गाढालिङ्गनरभसोद्यते दयिते लघु समपसरति ।
मनस्विन्या मानः पीडनाभीत इव हृदयात् ॥'

२. 'तव वल्लभस्य प्रातरासीदधरो म्लानकमलदलम् ।
इति नववधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसंमुखम् ॥'

'अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।
गृध्रवाक्यात्कथं बालास्त्यक्ष्यध्वमविशङ्किताः ॥'

इति निशि विजृम्भमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्तननिष्ठां चेति प्रबन्धप्रतिपाद्येनार्थेन गृध्रगोमाय्वोर्भक्षणाभिप्रायो व्यज्यते ॥ एवं मधुमथनविजये पाञ्चयज्ञोक्तिषु, विषमबाणलीलायां कामदेवस्य सहचरसमागमेऽर्थव्यञ्जकत्वमुदाहार्यम् ॥ एवं च वस्तुनोऽलंकारव्यञ्जकत्वे भेदत्रयमुत्प्रेक्ष्यम् ॥

**रसादिश्च ।**

रसभावतदाभासभावशान्तिभावोदयभावस्थितिभावसंधिभावशबलत्वान्यर्थशक्तिमूलानि व्यङ्ग्यानि । चकारः पदवाक्यप्रबन्धानुकर्षणार्थः । पृथग्योगो रसादयो व्यङ्ग्या एव भवन्ति, न तु कदाचिद्वाच्यतामपि सहन्ते इति रसादीनां प्राधान्यख्यापनार्थः । वस्त्वलंकारौ हि वाच्यावपि भवतः ॥

---

सुमशरेण मधुमासलक्ष्म्या मुखमारम्भो वर्णं च । तच्च सुरामोदमुक्तं भवति ॥ **पाञ्चजन्योक्तिष्विति ।** 'लीलादाढग्गुव्वूढसयलमहिमण्डलस्स चिअ अज्ज । कीस मुणालाहरणं पिसुम्भगरुआइ अङ्गंपि ॥' पाञ्चजन्योक्तयो रुक्मिणीविप्रलम्भवासुदेवाशयप्रतिभेदनाभिप्रायमभिव्यञ्जन्ति ॥ **सहचरेति ।** कामदेवस्य सहचरा मधुयौवनमलयानिलादयस्तैर्वा समागमे । तदुक्तिष्वित्यर्थः । यथा—'हुमिअवहुप्पिअरेहो णिरङ्कुसो अहविवेअरहिओ वि । सिविणेवि उम्मसमये पत्तिअभत्ति न पप्फत्तिमि ॥' इत्यादयो यौवनोक्तयस्तं तं निजस्वभावं व्यञ्जन्ति ॥ **रसभावेति ।** यद्यपि रसेनैव सर्वं काव्यं जीवति, तथापि तस्य रसस्य एकघनचमत्कारात्मनोऽपि कुतश्चिदंशात्प्रयोजकीभूतादधिकोऽसौ चमत्कारो भवति । तत्र यदा कश्चिदुद्रिक्तावस्थां प्रतिपन्नो व्यभिचारी वक्ष्यमाणोदयादिधर्मा चमत्कारातिशये प्रयोजको भवति तदा भावध्वनिः । यदा तु विभावाभासाद्रत्याभासोदयस्तदा विभावानुभावाभासाच्चर्वणाभास इति रसाभासः । एवं भावाभासोऽपि । एवं रसध्वनेरेवामी भावध्वनिप्रभृतयो निःस्पन्दाः । आस्वादे प्रधानं प्रयोजकमंशं विभज्य व्यवस्थाप्यते । यथा—गन्धयुक्तिज्ञौ(?)रेकसंमूर्छितमोदोपभोगेऽपि सुपरिशुद्धमांस्यादिप्रयुक्तमिदं सौरभमिति । रसध्वनिस्तु स एव, यत्र मुख्यतया विभावानुभावव्यभि-

---

१. 'पाञ्चजन्योक्तिषु' विवेके.

---

१. 'पाञ्चयज्ञोक्तिषु' मूल०. २, ३. अनयोश्छायास्फुटा.

तत्रार्थशक्तिमूलो व्यङ्ग्यो रसः पदे यथा—

'उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता
ते लोचने परिभृशं कुपिते वहन्ती ।
तीक्ष्णेन दारुणतया सहसैव दग्धा
धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥'

अत्र ते इति पदेन स्मारितानामनुभवैकगोचराणां सातिशयविभ्रमाणां शोकव्यञ्जकत्वम् ॥

---

चारिसंयोजनोचितस्थायिप्रतिपत्तिकस्य प्रतिपत्तुः स्थाय्यंशचर्वणाप्रयुक्त एवास्वादप्रकर्ष इति । उदाहरणानि वैसलक्षणाप्रस्तावे दर्शयिष्यन्ते ॥ उत्कम्पिनीति । अत्र हि ते इति पदं रसमयत्वेन स्फुटमेवावभासते सहृदयानाम् । तथा हि—वासवदत्तादाहाकर्णनप्रबुद्धशोकनिर्भरस्य वत्सराजस्येदं परिदेवितवचनम् । तत्र च शोको नामेष्टजनविनाशप्रभव इति तस्याश्च जनस्य ये भ्रूक्षेपकटाक्षादयः पूर्वं रतिविभावतामवलम्बन्ते स्म त एवात्यन्तविनष्टाः सन्त इदानीं स्मृतिगोचरतया निरपेक्षत्वभावप्रमाणं करुणमुद्दीपयन्तीति स्थिते । ते लोचने इति तच्छब्दस्तल्लोचनगतस्वसंवेद्याव्यपदेश्यानन्तगुणगणस्मरणाकारद्योतको रसस्यासाधारणनिमित्ततां प्राप्तः । तेन यत्किंचिच्चोदितं परिहृतं च सम्भिधयैव । तथा हि । चोद्यम्—प्रक्रान्तपरामर्शकस्य तच्छब्दस्य कथमियति व्यापारः । उत्तरम्—रसाविष्टोऽत्र परामृष्टेति । तदुभयमनुपस्था[प]नोपहतम् । यत्र ह्यनुद्दिश्यमानधर्मान्तरसाहित्यायोग्यधर्मयोगित्वं वस्तुनो यच्छब्देनाभिधाय तद्बुद्धिस्थधर्मान्तरसाहित्यं तच्छब्देन निर्वाह्यते । तत्र पूर्वप्रक्रान्तपरामर्शकत्वं तच्छब्दस्य । यत्र तु भिन्नोपनतस्मरणविशेषाकारसूचकत्वं स घट इत्यादौ तत्र का परामर्शकथेति ॥ उत्कम्पिनीत्यादिना तदीयभयानुभावोत्प्रेक्षणं मया अनिर्वाहितप्रतीकारमिति शोकावेगस्य विभावतेति सातिशयविभ्रमैकायतनरूपे अपि लोचने विधुरे कांदिशीकतया निर्लक्ष्ये क्षिपन्ती क्व याता क्वासौ चार्यपुत्र इति तयोर्लोचनयोस्तादृशी चावस्थेति सुतरां शोकोद्दीपनम् । तीक्ष्णेनेति । तस्यायं स्वभाव एव किं कुरुतां तथापि च धूमेनान्धीकृतो द्रष्टुमसमर्थ इति, न तु सविवेकस्येदृशानुचितकारित्वं संभाव्यत इति स्मर्यमाणं तदीयं सौन्दर्यमिदानीं सातिशयशोकावेशविभावतां प्राप्त इति तेशब्दे सति सर्वोऽयमर्थो निर्व्यूढः । यथा वा—'झगिति कनकचित्रे तत्र दृष्टे कुरङ्गे रभसविक-

१. 'निरपेक्षभावत्वप्राणं' लोचने. २. 'स्थितम्' स्यात्. ३. 'केनचित्' लोचने.

त्याद्यन्ते यथा—

'मा पन्थं रुन्धीओ अवेहि बालय अहोसि अहिरीओ ।
अम्हे अणिरिक्काओ सुन्नघरं रक्खियव्वं णो ॥'

अत्रापेहीति त्याद्यन्तत्वं तावदप्रौढो लोकमध्ये यदेवं प्रक
अस्ति तु संकेतस्थानं शून्यं गृहं तत्रैवागन्तव्यमिति ध्वनति ॥

पदैकदेशोऽपि पदं यथा—

'तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ।'

अत्र तालैरिति बहुवचनमनेकभङ्गिवैदग्ध्यं ख्यापयद्विप्रलम्भमुद्द

'लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो
निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः ।
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकै-
स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥'

अत्र न लिखतीत्यपि तु प्रसादपर्यन्तमास्ते इति न त्वासित
भूमिमिति न तु भूमाविति । न हि बुद्धिपूर्वकं किंचिल्लिखतीति
त्यादिविभक्तीनां व्यञ्जकत्वम् ॥

'अस्म(ण्ण)त्थ वच्च बालय अण्हा इति किसमलेहसि पु॰
हो जायाभीरुयाण तीत्थं विय न होई ॥'

अत्र जायातो ये भीरवस्तेषामेतत्स्थानमिति दूरापेतः संबन्ध

---

सितास्ते दृष्टिपाताः प्रियायाः । पवनविलुलितानामुत्पलानां पलाशप्रकरमिव स्मर्यमाणा दहन्ति ॥' इति ॥ **अणिरिक्काओ इति** । परतन्त्रा इति ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेके प्रथमोऽध्यायः ।

---

१. 'मा पन्थानं रुध अपेहि बालक अहो असि अह्रीकः ।
वयं परतन्त्राः शून्यगृहं रक्षणीयमस्माकम् ॥'

२. 'अन्यत्र व्रज बालक प्रकर्षेणालोकयस्यैतत् ।
भो जायाभीरुकाणां तीर्थमेव न भवति ॥'

संबन्धेनैवेर्ष्यातिशयः प्रच्छन्नकामिन्याभिव्यक्तः । जायाभीरुकाणामित्यत्र तद्धितस्यापि व्यञ्जकत्वम् । ये धारसज्ञा धर्मपत्नीषु प्रेमपरतन्त्रास्तेभ्यः कोऽन्यो जगति कुत्सितः स्यादिति कप्रत्ययोऽवज्ञातिशयद्योतकः ॥

'अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्ररम्यैः ॥'

अत्र चकारौ निपातावेवमाहतुः । गण्डस्योपरि स्फोटवद्विप्रयोगश्च वर्षासमयश्च समुपनतमेतद्द्वयमलं प्राणहरणायेति । अत एव रम्यपदेन सुतरामुद्दीपनविभावत्वमुक्तम् ॥

'प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः' अत्र प्र इत्युपसर्ग इङ्गुदीफलानां सरसत्वमाचक्षाण आश्रमस्य सौन्दर्यातिशयं ध्वनति॥

अनेकस्य निपातस्योपसर्गस्य चैकत्र पदे यः प्रयोगः सोऽपि रसव्यञ्जयर्थः । यदाह—'अहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः' अत्राहो बतेत्यनेन श्लाघातिशयो ध्वन्यते ॥

'मनुष्यवृत्त्या समुपाचरन्तं स्वबुद्धिसामान्यकृतानुमानाः ।
योगीश्वरैरप्यसुबोधमीशं त्वां बोद्धुमिच्छन्त्यबुधाः स्वतर्कैः ॥'

अत्र सम्यग्भूतमुपांशु कृत्वा आसमन्ताच्चरन्तमित्यनेन लोकानुजिघृक्षातिशयस्तत्तदाचरतः परमेश्वरस्य ध्वन्यते ॥

'रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत्' इति । अत्र शंकरधनुर्भङ्गश्रवणात्प्रकुपितस्य भार्गवस्योक्त्या आसीदित्यतीतकालनिर्देशाद्दाशरथेः कथाशेषत्वं व्यज्यते ॥

यथा च प्रत्ययांशस्य द्योतकत्वं तथा प्रकृत्यंशस्यापि यथा—

'तद्गेहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः
सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।
स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषिता-
माश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं परां प्रापितः ॥'

---

१. 'ये हि रसज्ञाः' ध्वन्यालोके. २. 'स्फोट इतिवत्तद्वियोगसदृशो' ध्वन्या०.

अत्र दिवसार्थेनात्यन्तासंभाव्यमानतासार्थस्य ध्वन्यते । तदिति प्रकृत्यंशश्चात्र नतभित्तीत्येतत्प्रकृत्यंशसहायः समस्तामङ्गलभूतां मूषिकाद्याकीर्णतां ध्वनति । एवं सा धेनुरित्यादावपि योज्यम् ॥

तथा—

'रइकेलिहिअनिअसणकरकिसलयरुद्धनयणजुअलस्स ।
रुद्दस्स तइयनयणं पव्वइपरिचुम्बिअं जयइ ॥'

अत्र जयतीति न तु शोभते इत्यादि । समानेऽपि हि स्थगनव्यापारे लोकेऽन्तरेणैव रूपेणास्य पिधानमिति तदेवोत्कृष्टमिति व्यज्यते ॥

भावादीनां पदप्रकाशत्वेऽधिकं न वैचित्र्यमिति न तदुदाह्रियते । वाक्यस्य रसादिव्यञ्जकत्वं रसादिलक्षणे एवोदाहरिष्यते । प्रबन्धे च नाटकादावर्थशक्तिमूला रसव्यक्तिः प्रतीतैव । वर्णरचनयोस्तु साक्षान्माधुर्यादिगुणव्यञ्जकत्वमेव । तद्द्वारेण तु रसे उपयोग इति गुणप्रकरणे एव वक्ष्येते इतीह नोक्ते ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञस्वोपज्ञकाव्यानुशासनवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ।

---

द्वितीयोऽध्यायः ।

रसलक्षणमाह—

**विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्तः स्थायी भावो रसः ।**

वागाद्यभिनयसहिताः स्थायिव्यभिचारिलक्षणाश्चित्तवृत्तयो विभाव्यन्ते विशिष्टतया ज्ञायन्ते यैस्तैर्**विभावैः** काव्यनाट्यशास्त्रप्रसिद्धैरालम्बनोद्दीपनस्वभावैर्ललनोद्यानादिभिः, स्थायिव्यभिचारिलक्षणं चित्तवृत्तिविशेषं सामाजिकजनोऽनुभवन्ननुभाव्यते साक्षात्कार्यते यैस्तैर्**अनुभावैः** कटाक्षभुजोत्क्षे-

---

**विभावैरिति** । यदाह मुनिः—'बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयात्मकाः अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥' **अनुभावैरिति** । 'वागङ्गसत्त्वाभिनयैर्य-

---

१. 'रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य ।
रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति ॥'

पादिभिः, विविधमाभिमुख्येन चरणशीलैर्व्यभिचारिभिर्धृतिस्मृतिप्रभृतिभिः, स्थायिभावानुमापकत्वेन लोके कारणकार्यसहचारिशब्दव्यपदेश्यैर्ममैवैते परस्यैवैते न ममैते न परस्यैते इति संबन्धिविशेषस्वीकारपरिहारनियमानवसायात्साधारण्येन प्रतीतेरभिव्यक्तः सामाजिकानां वासनारूपेण स्थितः स्थायी रत्यादिको भावो नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात् सहृदयहृदयसंवादभाजा साधारण्येन गोचरीक्रियमाणश्चर्व्यमाणतैकप्राणो विभावादिभावनावधिरलौकिकचमत्कारकारितया परब्रह्मास्वादसोदरो निमीलितनयनैः कविसहृदयै रस्यमानः स्वसंवेदनसिद्धो रसः ॥

---

भावा विभाव्यन्ते । वागङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभाव इति स्मृतः ॥' **रस इति** । तथा च **भरतमुनिः**—'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति । तत्र **भट्टलोल्लटस्**तावदेवं व्याचष्टे—विभावादिभिः संयोगोऽर्थात्स्थायिनस्ततो रसनिष्पत्तिः । तत्र विभावश्चित्तवृत्तेः स्थाय्यात्मिकाया उत्पत्तेः कारणम् । अनुभावाश्च न रसजन्या अत्र विवक्ष्यन्ते तेषां रसकारणत्वेन गणनानर्हत्वात् अपि तु भावानामेव । (ये[1] तु भावानामेव) येऽनुभावा व्यभिचारिणश्च [ते] चित्तवृत्त्यात्मकत्वात् यद्यपि न सहभाविनः स्थायिना, तथापि वासनात्मतेह विवक्षिता । तेन स्थाय्येव विभावानुभावादिभिरुपचितो रसः । स्थायी त्वनुपचितः । स चोभयोरपि मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्येऽनुकर्तरि च नटे रामादिरूपतानुसंधानबलादिति ॥ तथा चाह **दण्डी**—'रतिः शृङ्गारतां गता रूपबाहुल्ययोगतः । आरूढा च परां कोटिं कोपो रौद्रत्वमागतः ॥' अयं भावः—विभावैर्जनितोऽनुभावैः प्रतीतिपदं नीतो व्यभिचारिभिरुपचितो मुख्यवृत्त्यानुकरणीये रामे तद्रूपतानुसंधानादनुकर्तरि प्रतीयमानः स्थायी रस इति ॥ एतच्चेति **शङ्कुकः** । तथा हि—विभावाद्ययोगे स्थायिनोऽवगमो नोपपद्यते अवगमकस्याभावात् । न हि धूमं विना धराधरान्तःस्थो वह्निरवगम्यते । अपि च यथा स्वयमुत्पादिता विभावैः सूचिताश्चानुभावैः पोषमुपनीताश्च व्यभिचारिभिः संयोगाद्रसीभवन्ति स्थायिनः । तथा स्थायिनामेव भावानामुद्देशो लक्षणं चादावभिधातुं युक्तं स कस्माच्च कृतम् । आदौ हि रसानामुद्देशलक्षणे अभिहिते कस्माच्च रसानां विभावानुभावांश्चोक्त्वा तानेव स्थायिनः पुनराह ॥ तथा हि रसान्प्रतिपदं लक्षयन्**मुनि**र्वक्ष्यति—'अथ वीरो नामोत्तमप्रकृतिरुत्साहात्मकः । स चासंमोहाध्यवसायनयविनयबलपराक्रमशक्तिप्रतापप्रभावादिभिर्विभावैरुत्पद्यते' इति । पुनश्च स्थायिभावानुवादे तु—'उत्साहो नामोत्तमप्रकृतिः । स चाविषादशक्तिसौन्दर्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते' इति । एवमभिन्नार्था एवैते । विभावा

१. प्रमादस्खलितं भवेत्.

रसलक्षणे विस्तरत उक्ता[१], भावानुवादे लेशतः प्रदर्शिताः । न चोत्पत्तौ पदार्थानां कारणमभिधाय पुष्यतां पुनस्तदुत्पत्तिकारणमभिधातव्यम्, वैयर्थ्यापत्तेः । किं च—अनुपचितावस्थः स्थायी भावः, उपचितावस्थो रस इत्युच्यमाने एकैकस्य स्थायिनो मन्दतममन्दतरमन्दमध्येत्यादिविशेषापेक्षया आनन्त्यापत्तिः । एवं रसस्यापि तीव्र-तीव्रतरतीव्रतमादिभिरसंख्यत्वं प्रपद्यते । अथोपचयकाष्ठां प्राप्त एव रस उच्यते, तर्हि 'स्मितमवहसितं विहसितमुपहसितं चापहसितमतिहसितम्' इति षोढात्वं हास्यरसस्य कथं भवेत् । अन्यच्च उत्तरोत्तरप्रकर्षतारतम्यवशेन 'प्रथमे त्वभिलाषः स्याद्द्वितीये त्वर्थचिन्तनम् । अनुस्मृतिस्तृतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥ उद्वेगः पञ्चमे ज्ञेयो विलापः षष्ठ उच्यते । उन्मादः सप्तमे ज्ञेयो भवेद्व्याधिरथाष्टमे ॥ नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ॥' इति दशावस्थः कामोऽभिहितः । तत्रापि प्रत्यवस्थमुत्तरोत्तरप्रकर्षतारतम्यसंभवात्कामावस्थासु दशसु संख्याताः श्रृङ्गाररतिभावादयः प्रसज्येयु[२] । अपरं च प्रागवस्थाभावः स्थायी, रसीभवति तु क्रमेणोपचित इत्यत्रापि विपर्ययो दृश्यते । यतः—इष्टजनवियोगाद्विभावादुत्पन्नो महान् शोकः क्रमेणोपशाम्यति । न तु दार्ढ्यमुपैति । क्रोधोत्साहरतीनां च निजनिजकारणबलादुद्भूतानामपि कालवशादमर्षस्थैर्य सेवाविपर्ययेऽपचयोऽवलोक्यते । तस्मान्न भावपूर्वकत्वं रसस्य । अपि तु तद्विपर्यय एव । उक्तं हि मुनिना—'रसपूर्वकत्वं भावानाम्, भावपूर्वकत्वं रसस्य, विषयविशेषापेक्षया प्रयोगे ह्यनुकर्तरि रसानास्वादयतामनुकार्ये भावप्रतीतिरुत्पद्यते' इति । प्रथमपक्षस्योत्थानम् । लोके तु भावदर्शनात्तत्स्वरूपरसनिष्पत्तिरिति । तस्मादन्यथा व्याख्यायते हेतुभिर्विभावाख्यैः कार्यैश्चानुभावात्मभिः सहचारिरूपैश्च व्यभिचारिभिः प्रयत्नार्जिततया कृत्रिमैरपि तथानभिमन्यमानैः संयोगाद्भ्यगमकभावरूपादनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यबलात्कपायफलचर्वणपरपुरुषदर्शनप्रभवमुखप्रसेककल्पया रसनीयस्वरूपतयान्यानुमीयमानविलक्षणः स्थायित्वेन संभाव्यमानो रत्यादिर्भावो नटेऽसन्नपि विद्यमानोऽपि सामाजिकजनतास्वाद्यमानो मुख्यरामादिगतस्थाय्यनुकरणरूपोऽनुकरणरूपत्वादेव च नामान्तरेण व्यपदिष्टो रसः । 'सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः । मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ॥' 'दैवादहमद्य तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च । अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ॥' इत्यादौ हि विभावाः काव्यबलादनुसंधेयाः, अनुभावाः शिक्षातः, व्यभिचारिणः कृत्रिमनिजानुभावार्जनबलात् । स्थायी तु काव्यबलादपि नानुसंधेयः ॥ 'रतिः शोकः' इत्यादयो हि शब्दा रत्यादिकमभिधेयीकुर्वन्त्यभिधानत्वेन, न तु वाचिकाभिनयरूपतयावगमयन्ति । न हि वागेव वाचिकमपि तु तया निर्वृत्तमाङ्गिकवद्वाचिकम् । तेन—'विवृद्धात्माप्यगाधोऽपि दुरन्तोऽपि महानपि । वाडवेनेव जलधिः शोकः क्रोधेन पीयते ॥' इति । तथा—'शोकेन कृतस्तथा स्थितो येन क्रन्दैः । हृद-

१. 'स्येव' भवेत्. २. पूर्वार्धं त्रुटितं प्रतीयते.

यस्फुट'भयार्तेरावितुमभ्यर्थ्यते सचिवैः ।' इत्येवमादौ न शोकोऽभिनेयोऽपि त्वभिधेय' भाति पतितो लिख-न्त्यास्तस्या बाष्पाम्बुसीकरकणौघः । स्वेदोद्गम इव करतलसंस्पर्शादेष मे वपुषि ॥' इत्यनेन तु वाक्येन स्वार्थमभिदधता उदयनगतः सुखास्मारतिस्थायिभावोऽभिनीयते न तूच्यते । अवगमनाशक्तिर्ह्यवगमनं वाचकत्वादन्या । अत एव स्थायि (दिवसं) (?) पदं सूत्रे भिन्नविभक्तिकमपि मुनिना नोपात्तम् । तेन रतिरनुक्रियमाणः शृङ्गार इति । अर्थक्रियापि मिथ्याज्ञानाद्दृष्टा । यथोच्यते—'मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोः । मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति ॥' इति । न चात्र नर्तक एव सुखीति प्रतिपत्तिः, नाप्ययमेव राम इति, न चाप्ययं न सुखीति, नापि रामः स्याद्वा न वायमिति, न चापि तत्सदृश इति । किं तु सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणा चित्रतुरगादिन्यायेन यः सुखी रामः असावयमिति प्रतीतिरस्तीति ॥ यदाह—'प्रतिभाति न संदेहो न तत्त्वं न विपर्ययः । धीरसावयमित्यस्ति नासावेवायमित्यपि ॥ विरुद्धबुद्ध्यसंभेदादविवेचितविप्लवः । युक्त्या पर्यनुयुज्येत स्फुरन्ननुभवः कया ॥' इति, तदिदमप्यन्तस्तत्त्वशून्यं विमर्दक्षममिति भट्टतोतः । तथा हि—अनुकरणरूपो रस इति यदुच्यते तत्किं सामाजिकप्रतीत्यभिप्रायेण, उत नटाभिप्रायेण, किं वा वस्तुवृत्तविवेकव्याख्यातृबुद्धिसंवलनेन । यथाहुर्व्याख्यातारः खल्वेवं विवेचयन्तीति । अथ भरतमुनिवचनानुसारेण तत्राद्यः पक्षोऽसंगतः । किंचिद्धि प्रमाणेनोपलब्धं तदनुकरणमिति शक्यं वक्तुम् । यथा—एवमसौ सुरां पिबतीति सुरापानानुकरणत्वेन पयःपानं प्रत्यक्षावलोकितं प्रतिभाति । इह च नटगतं किं तदुपलब्धं स इत्यनुकरणतया भातीति चिन्त्यम् । तच्छरीरं तन्निष्ठं प्रतिसीर्षिकादिरोमाञ्चगद्गदिकादि भुजाक्षेपचलनप्रभृति भ्रूक्षेपकटाक्षादिकं च न रतेश्चित्तवृत्तिरूपाया अनुकारत्वेन कस्यचित्प्रतिभाति । जडत्वेन भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वेन भिन्नाधिकरणत्वेन ततोऽतिवैलक्षण्यात् । मुख्यावलोकने च तदनुकरणप्रतिभासो न च रामरतिमुपलब्धपूर्विणः केचित् ॥ एतेन रामानुकारी नट इत्यपि निरस्तः प्रवादः ॥ अथ नटगता चित्तवृत्तिरेव प्रतिपन्ना सती रत्यनुकारः शृङ्गार इत्युच्यते । तत्रापि किमात्मकत्वेन सा प्रतीयते इति चिन्त्यम् ॥ ननु प्रमदादिभिः कारणैः कटाक्षादिभिः कार्यैर्धृत्यादिभिश्च सहचारिभिर्लिङ्गभूतैर्या लौकिकी कार्यरूपा कारणरूपा सहचारिरूपा च चित्तवृत्तिः प्रतीतियोग्या तदात्मकत्वेन सा नटचित्तवृत्तिः प्रतिभाति । तर्हि रत्याद्याकारेणैव सा प्रतिपन्नेति दूरे रत्यनुकरणतावाचोयुक्तिः ॥ ननु ते विभावादयोऽनुकार्ये पारमार्थिका इह त्वनुकर्तरि न तथेति विशेषः । अस्त्वेवम्, किं तु ते विभावादयोऽनन्तकारणानन्तकार्यानन्तसहचररूपा अपि काव्यशिक्षादिबलोपकल्पिता. कृत्रिमाः सन्तः किं कृत्रिमत्वेन सामाजिकैर्गृह्यन्ते, न वा । यदि गृह्यन्ते, तदा तैः कथं रतेरवगतिः । नन्वत एव प्रतीयमानं रत्यनुकरणं मुग्धबुद्धेः कारणान्तरप्रभवे हि

१. प्रमादपतितं भवेत्. २. 'शीर्षिका' स्यात्.

कार्ये सुशिक्षितेन तथा ज्ञाते वस्त्वन्तरस्यानुमानं तावद्युक्तम् । असुशिक्षितेन तु तस्यैव प्रसिद्धस्य कारणस्य यथा वृश्चिकविशेषाद्गोमयस्यैवानुमानं वृश्चिकस्यैव वा तत्परं मिथ्याज्ञानम् । प्रसिद्धा इति लक्षणात्कारणा इत्यनुकरणं नाम कारणान्तरं तत्प्रभवाश्चेदनुभावाः स्युः । तथैव च विशेषभेदा यदि ज्ञायेरंस्तदा रत्यनुकरणलक्षणस्य वस्त्वन्तरस्यानुमानं समञ्जसं स्यात् । न चैव तत्कथमिव रत्यनुकरणप्रतीतिः । अविशेषविदा च तथाविधानुभावदर्शने रतिरेवानुमीयते तच्च मिथ्याज्ञानमेवेति । यत्रापि लिङ्गज्ञानं मिथ्या तत्रापि तदाभासानुमानमयुक्तम् । न हि बाष्पधूमत्वेन ज्ञानादप्यनुकारानुमानं तदनुकारत्वेन प्रतिभासमानादपि लिङ्गान्न तदनुकारानुमानं युक्तं धूमानुकारत्वेन हि ज्ञायमानान्नीहारान्नाप्यनुकारजपापुञ्जप्रतीतिर्दृष्टा ॥ नन्वक्रुद्धोऽपि नटः क्रुद्ध इव भाति । सत्यम्, क्रुद्धेन सदृशः सादृश्यं च भ्रुकुट्यादिभिर्गोरिव गवयेन मुखादिभिरिति नैतावतानुकारः कश्चित् । न चापि सामाजिकानां सादृश्यमतिरस्ति । सामाजिकानां च न भावशून्या नर्तके प्रतिपत्तिरित्युच्यते । अथ च तदनुकारप्रतिभास इति रिक्ता वाचोयुक्तिः । यच्चोक्तं रामोऽयमित्यस्ति प्रतिपत्तिः, तदपि यदि तदात्वे निश्चितं तदुत्तरकालभाविबाधकवैधुर्याभावे कथं न तत्त्वज्ञानं स्यात् । बाधकसद्भावे वा कथं न मिथ्याज्ञानम् । वास्तवेन च वृत्तेन बाधकानुदयेऽपि मिथ्याज्ञानमेव स्यात् । तेन विरुद्धबुद्ध्यसंभेदादित्यसत् । नर्तकान्तरेऽपि रामोऽयमिति प्रतिपत्तिरस्ति । ततश्च रामत्वसामान्यरूपमित्यायातम् ॥ यच्चोच्यते—विभावाः काव्यादनुसंधीयन्ते । तदपि न विद्मः । न हि ममेयं सीता काचिदिति स्वात्मीयत्वेन प्रतिपत्तिर्नटस्य ॥ अथ सामाजिकस्य तथा प्रतीतियोग्याः क्रियन्ते इत्येतावदेवानुसंधानमुच्यते, तर्हि, स्थायिनि सुतरामनुसंधानं स्यात् । तस्यैव हि मुख्यत्वेन अभिनयमिति सामाजिकानां प्रतिपत्तिः ॥ तस्मात्सामाजिकप्रतीत्यनुसारेण स्थाय्यनुकरणं रस इत्यसत् । न चापि नटस्येत्थं प्रतिपत्तिः रामं तच्चित्तवृत्तिं वा अनुकरोमीति । सदृशकरणं हि तावदनुकरणमनुपलब्धप्रकृतिना न शक्यं कर्तुम् ॥ अथ पश्चात्करणमनुकरणम्, तल्लोकेऽप्यनुकरणात्मतातिप्रसक्ता ॥ अथ न नियतस्य कस्यचिदनुकारोऽपि तु सप्रकृतेः शोकमनुकरोमीति । तत्रापि कस्योन्तमर्हि(?)केनेति चिन्त्यम् । न तावच्छोकेन, तस्य तत्रभावात् । न चाश्रुपातादिना शोकस्यानुकारः, तद्विलक्षण्यादित्युक्तम् । इयत्तु स्यात् उत्तमप्रकृतेर्ये शोकानुभावास्ताननुकरोमीति । तत्रापि कस्योत्तमप्रकृतेः यस्य कस्यचिदिति चेत्, सोऽपि विशिष्टतां विना कथं बुद्धावारोपयितुं शक्यः । य एवं रोदितीति चेत्, स्वात्मापि मध्ये नटस्यानुप्रविष्ट इति गलितोऽनुकार्यानुकर्तृभावः । किं च— नटः शिक्षावशात्स्वविभावस्मरणाच्चित्तवृत्तिसाधारणीभावेन हृदयसंवादात्केवलाननुभावान्दर्शयन्काव्यमुचितकाकुप्रभृत्युपस्कारेण पठंश्चेष्टत इत्येतावन्मात्रस्य प्रतीतेर्न त्वनुकारं वेदयते । कान्तवेषानुकारवद्धि न रामचेष्टितस्यानुकारः । नापि वस्तुवृत्तानुसारेण

१. 'भासादनु' स्यात्.

तदनुकारणत्वम् असंवेद्यमानस्य वस्तुवृत्तत्वानुपपत्तेः । न च मुनिवचनमेवंविधमस्ति क्वचित्स्थाय्यनुकरणं रस इति ॥ यच्चोच्यते—वर्णकैर्हरितालादिभिः संयुज्यमान एव गौरित्यादि, तत्र यद्यभिव्यज्यमान इत्यर्थोऽभिप्रेतः । तदसत् । न हि सिन्दूरादिभिः पारमार्थिको गौरभिव्यज्यते, प्रदीपादिभिरिव । किं तु तत्सदृशः समूहविशेषो निर्वर्त्यते । स एव हि सिन्दूरादयो गवावयवसंनिवेशसदृशेन संनिवेशविशेषेणावस्थिता गोसदृशमिति प्रतिभासस्य विषयो नैवं विभावादिसमूहो रतिसदृशताप्रतिभासः । तस्माद्भावानुकरणं रस इत्यसत् ॥ येन त्वभ्यधायि सुखदुःखजननशक्तियुक्ता विषयसामग्री बाह्यैव सांख्यदृशा सुखदुःखस्वभावा रसः । तस्या सामग्र्यां दलस्थानीया विभावाः संस्कारका अनुभावव्यभिचारिणः स्थायिनस्तु तत्सामग्रीजन्या आन्तराः सुखदुःखस्वभावा इति । तेन स्थायिभावान् रसत्वमुपनेष्याम इत्यादावुपचारमङ्गीकुर्वता ग्रन्थविरोधं स्वयमेव बुध्यमानेन दूषणाविष्करणमौर्ख्यात्[1] प्रामाणिकजनः परिरक्षित इति किमस्योच्यते यत्त्वन्यत्तत्प्रतीतिवैषम्यप्रसङ्गादि तत्किंचिदत्रोच्यताम् ॥ भट्टनायकस्त्वाह—'रसो न प्रतीयते, नोत्पद्यते, नाभिव्यज्यते । स्वगतत्वेन हि प्रतीतौ करुणे दुःखित्वं स्यात् । न च सा प्रतीतिर्युक्ता सीतादेरविभावत्वात् । स्वकान्तास्मृत्यसंवेदनात् । देवतादौ साधारणीकरणायोग्यत्वात् । समुद्रोल्लङ्घनादेरसाधारण्यात् । न च तद्वतो रामस्य स्मृतिरनुपलब्धत्वात् । न च शब्दानुमानादिभ्यस्तत्प्रतीतौ ताटस्थ्यमेव भवेत्तत्प्रतीतिरनुभवस्मृत्यादिरूपा रसस्य युक्ता ॥ उत्पत्तावपि तुल्यमेतत् दूषणम् । शक्तिरूपत्वेन पूर्वं स्थितस्य पश्चादभिव्यक्तौ विषयार्जनतारतम्यापत्तिः । स्वगतपरगतत्वादि च पूर्ववद्विकल्प्यम् । तस्मात्काव्ये दोषाभावगुणालंकारमयत्वलक्षणेन, नाट्ये चतुर्विधाभिनयरूपेण निबिडनिजमोहसंकटतानिवारणकारणाविभावादिसाधारणीकरणात्मनाभिधातो द्वितीयेनांशेन भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानो रसोऽनुभवस्मृत्यादिविलक्षणेन रजस्तमोनुवेधवैचित्र्यबलात् हृदि विस्तरविकाशात्मना सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयनिजसंविद्विश्रान्तिविलक्षणेन परब्रह्मास्वादसविधेन भोगेन परं भुज्यते' इति ॥ यत्स आह—'अभिधा भावना चान्या तद्भोगीकृतमेव च । अभिधाधामतां याते शब्दार्थालंकृती ततः ॥ भावनाभाव्य एषोऽपि शृङ्गारादिगणो मतः । तद्भोगीकृतरूपेण व्याप्यते सिद्धिमान्नरः ॥' इति ॥ तत्र पूर्वपक्षोऽयं भट्टलोल्लटपक्षादभ्युपगत इति । तद्दूषणमनुत्थानोपहतमेव । प्रतीत्यादिव्यतिरिक्तश्च संसारे को भोग इति न विद्मः । रसनेति चेत् । सापि प्रतिपत्तिरेव । केवलमुपायवैलक्षण्यान्नामान्तरं प्रतिपद्यतां दर्शनानुमितिश्रुत्युपमितिप्रतिभानादिनामान्तरवत् । निष्पादनाभिव्यक्तिद्वयानभ्युपगमे च नित्यो वा असन्वा रस इति न तृतीया गतिः स्यात् न चाप्रतीतं वस्त्वस्ति व्यवहारयोग्यम् ॥ अथोच्यते—प्रतीतिरस्य भोगीकरणम् । तच्च रत्यादिस्वरूपं तदस्तु तथापि न तावन्मात्रम् । यावन्तो हि रसास्तावन्त एव रसात्मानः प्रतीतयो भोगीकरणस्वभावाः सत्त्वादिगु-

१. 'मौखर्या' स्यात्.

णानां चाङ्गाङ्गिवैचित्र्यमनन्तकल्पमिति का त्रित्वेनेयत्ता । 'भावनाभाव्य एषोऽपि शृङ्गारादिगणो हि यत् ।' इति तु यत् 'काव्येन भाव्यन्ते रसाः' इत्युच्यते, तत्र विभावादिजनितचर्वणात्मकास्वादरूपप्रत्ययगोचरतापादनमेव यदि भवेद्भावनं तदभ्युपगम्यत एव ॥ यत्तूक्तम्—'संसर्गादि यथा शास्त्रे एकत्वात्तलयोगतः । वाक्यार्थस्तद्वदेवात्र शृङ्गारादी रसो मतः ॥' इति, तदस्माकमभिमतमेव । तर्हि उच्यताम् परिशुद्धतत्त्व उक्तमेव मुनिना नत्वपूर्वं किंचित् । तथा ह्याह—'काव्यार्थान् भावयन्तीति भावाः' । अस्यार्थः—पदार्थवाक्यार्थौ रसेष्वेव पर्यवस्यत इत्यसाधारण्यात्प्राधान्याच्च काव्यस्यार्था रसाः । अर्थ्यन्ते प्राधान्येनेत्यर्थाः, न त्वर्थशब्दोऽभिधेयवाची । स्वशब्दानभिधेयत्वं हि रसादीनां दर्शितमेव । एवं काव्यार्था रसाः तान् कुर्वते ये स्थायिव्यभिचारिणस्ते भावाः स्थायिव्यभिचारिकलापेनैव ह्यास्वाद्योऽलौकिकोऽर्थो निर्वर्त्यते । पूर्वं हि स्थाय्यादिकमवगच्छति ततः सर्वसाधारणतया आस्वादयति । तेन पूर्वागमगोचरीभूतः सन् स्थाय्यादिरुत्तरभूमिकाभागिन आस्वाद्यस्य रसस्य भावको निष्पादक उच्यते । तस्मात्काव्यार्थो रस इति । तथा हि—'आरोग्यमासवान् शक्तश्शुश्रूषा देवमहर्षितिम् । स्यादर्थावगतिः पूर्वमित्यादिवचने यथा ॥ तत्रश्चोपासकालादिप्रकारेणोपजायते । प्रतिपत्तुर्मनस्येवं प्रतिपत्तिर्न संशयः ॥ यः कोऽपि भास्करं स्तौति स सर्वोऽप्यगदो भवेत् । तस्मादहमपि स्तौमि रोगनिर्मुक्तये रविम् ॥' इति । एवं काव्यात्मकादपि शब्दात्सहृदयस्याधिकास्ति प्रतिपत्तिर्न संशयः । तस्य च 'ग्रीवाभङ्गाभिरामम्–' इत्यादिवाक्येभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तेरनन्तरं मानसी साक्षात्कारात्मिका अपहस्तिततद्वाक्योपात्तकालादिविभागा तावत्प्रतीतिरुपजायते । तस्यां च यो मृगपोतकादिर्भाति तस्य विशेषरूपत्वाभावाद्भीत इति । त्रासकस्यापारमार्थिकत्वाद्भयमेव परं देशकालाद्यनालिङ्गितं तत एव भीतोऽहम् । भीतोऽयं शत्रुर्वयस्यो मध्यस्थो वेत्यादिप्रत्ययेभ्यो दुःखसुखादिकृतहान्यादिबुद्ध्यन्तरोदयनियमवत्तया विघ्नबहुलेभ्यो विलक्षणनिर्विघ्नप्रतीतिग्राह्यं साक्षादिव हृदये निविशमानं चक्षुषोरुपरिवर्तमानं भयानको रसः । तथाविधे हि भये नात्मा तिरस्कृतो निर्विशेषत उल्लिखितः । एवं परोऽपि । तत एव च न परिमितमेव साधारण्यम् । अपि तु विततम् । व्याप्तिग्रह इव धूमाग्न्योर्भयकम्पयोरेव वा । तदत्र साक्षात्कारायमाणत्वपरिपोषिका नटादिसामग्री । यस्यां वस्तुसतां काव्यार्पितानां च देशकालप्रमात्रादीनां नियमहेतूनामन्योन्यसंबन्धबलादत्यन्तमपसरणे स एव साधारणीभावः सुतरां पुष्यति । अत एव सामाजिकानामेकघनतैव प्रतिपत्तेः सुतरां रसपोषाय सर्वेषामनादिवासनाचित्रीकृतचेतसां वासनासंवादात् । सा चाविघ्ना सविच्चमत्कारस्तज्जोऽपि कम्पपुलकोल्लुकसनादिर्विकारश्चमत्कारो यथा—'अज्ज विहुरी चमकइ कहकह वि न मंदरेण कलिआइं । चंदकलाकंदलसच्छहाइं लच्छीअ अंगाइं ॥' अद्भुतभोगात्मस्पन्दावेशरूपो हि चमत्कारः । स च साक्षात्कारस्वभावो मानसाध्यवसायो वा संकल्पो वा स्मृतिर्वा तथात्वेन स्फुरन्त्यस्तु । यथाह—'रम्याणि वीक्ष्य

मधुरांश्च निशम्य शब्दान्पर्युत्सुकीभवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः । तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं भावस्थितानि जननान्तरसौहृदानि ॥' इत्यादिः । अत्र हि स्मरतीति या स्मृतिरुपदर्शिता सा न तार्किकप्रसिद्धा, पूर्वमेतस्यार्थस्याननुभूतत्वात् । अपि तु प्रतिभानापरपर्यायसाक्षात्कारस्वभावेयमिति । स(?)र्वैतावदेषास्ति प्रतीतिरास्वादात्मा यस्यां रतिरेव भाति तत एव विशेषान्तरानुपहितत्वात्सा रसनीया सती लौकिकी न मिथ्या, नानिर्वाच्या, न लौकिकतुल्या, न तदारोपादिरूपा । एषैव चोपचयावस्थास्तु देशाद्यनियन्त्रणात् । अनुकारोऽप्यस्त्वनुगामितया करणात् । विषयसामग्र्यपि भवतु, विज्ञानवादावलम्बनात् । सर्वथा रसनात्मकवीतविघ्नप्रतीतिग्राह्यो भाव एव रसः । तत्र विघ्नापसारका विभावप्रभृतयः । तथा हि । लोके सकलविघ्नविनिर्मुक्ता संवित्तिरेव चमत्कारनिर्वेशरसनास्वादनभोगसमापत्तिलयविश्रान्त्यादिशब्दैरभिधीयते । विघ्नाश्चास्यां सप्त संभावनाविरहरूपा प्रतिपत्तावयोग्यता । स्वगतपरगतत्वनियमेन देशविशेषावेशो निजसुखादिविवशीभावः । प्रतीत्युपायवैकल्यस्फुटत्वाभावोऽप्रधानता । संशययोगश्च । तथा हि—संवेद्यमसंभावयमानः संवेद्ये संविदं निवेशयितुमेव न शक्तोऽस्ति । का तत्र विश्रान्तिरिति प्रथमो विघ्नः । तदपसारणे हृदयसंवादो लोकसामान्यवस्तुविषयः । अलोकसामान्येषु तु चेष्टितेषु अखण्डितप्रसिद्धिजनितगाढरूढप्रत्ययप्रसरकारी प्रख्यातरामादिनायकपरिग्रहः । अत एव निःसामान्योत्कर्षोपदेशव्युत्पत्तिप्रयोजने नाटकादौ प्रख्यातवस्तुविषयत्वादिनियमेन निरूप्यते । न तु प्रहसनादिति (?) । स्वैकगतानां च सुखदुःखसंविदामास्वादे यथासंभवं तदपगमभीरुतया वा तत्परिरक्षाव्यग्रतया वा तत्सदृशो जिगीषया वा तज्जिहासया वा तत्प्रतिष्ठापयिषया वा तद्गोपनेच्छया वा प्रकारान्तरेण वा संवेदनान्तरसमुद्भव एव परमो विघ्नः । परगतत्वनियमभावजा(?)मपि सुखदुःखानां संवेदने नियमेन स्वात्मनि सुखदुःखमोहमाध्यस्थ्यादिसंविदन्तरोद्भवनसंभावनादवश्यभावी विघ्नः । तदपसारेण कार्यो नातिप्रसङ्गोऽत्र पूर्वरङ्गविधिं प्रतीति पूर्वरङ्गनिगूहनेन नटी विदूषको वापीति लक्षितप्रस्तावनालोकनेन च यो नटरूपताधिगमस्तत्पुरःसरप्रतिशीर्षकादिना तत्प्रच्छादनप्रकारोऽभ्युपायः । अलौकिकभाषादिसेव्यास्यान्तरङ्गपीठमण्डपगतकक्षापरिग्रहनाट्यधर्मीसहितः । तस्मिन् हि सति अस्यैवात्रैव एतस्यैव च सुखं दुःखं वेति न भवति । प्रतीतिस्वरूपस्य निह्नवाद्रूपान्तरस्य चारोपितस्य प्रतिभासविश्रान्तिवैकल्येन स्वरूपे विश्रान्त्यभावात् । सत्येतदीयरूपनिह्नवमात्र एव पर्यवसानात् इत्येव मुनिना साधारणीभावरसचर्वणोपयोगित्वेन परिकरबन्धः समाश्रितः । तथा निजसुखादिविवशीभूतश्च कथं वस्त्वन्तरे संमदं विश्रमयेदिति तत्प्रत्यूहव्यपोहनाय प्रतिपदार्थनिष्ठैः साधारणो महिम्ना सकलभोग्यत्वसहिष्णुभिः शब्दादिविषयमयैरातोद्यगाने विचित्रमण्डपविदग्धगणिकादिभिरुपरञ्जनं समाश्रितम् ।

१. 'स्थिराणि' इति प्रसिद्धपाठः. २. 'भावजाता' स्यात्. ३. 'धर्मी' स्यात्.
४. 'प्रत्यूह' स्यात्. ५. 'धने' स्यात्.

येनाहृदयोऽपि हृदयवैमल्यप्राप्त्या सहृदयीक्रियते । किं च प्रतीत्युपायानामभावे कथं प्रतीतिभावः । अस्फुटप्रतीतिकारिशब्दलक्षणसंभवेऽपि न प्रतीतिर्विश्राम्यति स्फुटप्रतीति[1]रूपः प्रत्यक्षोचितप्रत्ययसाकाङ्क्षत्वात् । यथाहुः—'सर्वा चेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरा' इति । स्वसाक्षात्कृते आगमानुमानशतैरप्यनन्यथाभावस्य स्वसंवेदनात् । अलातचक्रादौ साक्षात्कारान्तरेणैव बलवता तत्प्रमित्यपसारणादिति लौकिकस्तावदयं क्रमः । तस्मात्तदुभयविघ्नविघातेऽभिनयालोकधर्मीवृत्तिप्रवृत्त्युपस्कृताः समभिषिच्यन्ते । अभिनयन हि शब्दलक्षणलिङ्गव्यापारसदृशमेव प्रत्यक्षव्यापारकल्पमिति । अप्रधाने च व[2]स्तूनि संवित्कस्य विश्राम्यति । तस्यैव प्रत्ययस्य प्रधानान्तरं प्रत्यनुधावतः स्वात्मन्यविश्रान्तत्वात् । अतोऽप्रधानत्वं जडे विभावानुभाववर्गे व्यभिचारिनिचये च संविदात्मकेऽपि नियमेन नान्यमुखप्रेक्षिणि संभवतीति तदतिरिक्तः स्थाय्येव चर्वणापात्रम् । तत्र पुरुषार्थनिष्ठाः काश्चित्संविद इति प्रधानम् । तद्यथा—रतिः कामतदनुषक्तधर्मार्थनिष्ठा, क्रोधस्तत्प्रधानेष्वर्थनिष्ठः कामधर्मपर्यवसितोऽप्युत्साहः समस्तधर्मादिपर्यवसितः शमश्च मोक्षोपाय इति तावत्तेषां प्राधान्यम् । यद्यपि चैषामन्योन्यं गुणभावोऽस्ति तथापि तत्तत्प्रधाने रूपके तत्प्रधानं भवतीति रूपकभेदपर्यायेण सर्वेषां प्राधान्यमेषां लक्ष्यते । अदूरभागाभिनिविष्टदृशा त्वेकस्मिन्नपि रूपके पृथक्प्राधान्यम् । तत्र सर्वेऽमी सुखप्रधानाः स्वसंविच्चर्वणरूपस्य एकघनस्य प्रकाशस्यानन्दसारत्वात् । तथा ह्येकघनशोकसंविच्चर्वणेऽपि लोके स्त्रीलोकस्य हृदयविश्रान्तिरन्तरायशून्यविश्रान्तिशून्यत्वात् । शरीरत्वात् (?) अविश्रान्तिरूपतयैव च दुःखम् । तत एव कापिलैर्दुःखस्य चाञ्चल्यमेव प्राणत्वेनोक्तं रजोवृत्तितां वदद्भिरित्यानन्दरूपता सर्वरसानाम्, किंतु परञ्जकविषयवशात्तेषामपि कटुकिमास्पर्शोऽस्ति वीरस्येव । स हि क्लेशसहिष्णुतादिप्राण एव । एवं रत्यादीनां प्राधान्यम् । हासादीनां तु सातिशयं सकललोकसुलभविभावतयोपरञ्जकत्वमिति प्राधान्यम् । अत एवानुत्तमप्रकृतिषु बहुला स हासादयो भवन्ति । पामरप्रायः सर्वोऽपि हसति शोचति बिभेति परनिन्दामाद्रियते । स्वल्पसुभाषितत्वेन च सर्वत्र विस्मयते । रत्याद्यङ्गतया तु पुमर्थोपयोगित्वमपि स्यात् स्थायित्वं चैतावतामेव । एवमप्रधानत्वनिरासः । स्थायिनिरूपणया स्थायिभावान् सत्त्वं नेष्यामः । इत्यनया सामान्यलक्षणशेषभूतया विशेषलक्षणशिक्षया च मुनिना कृतः । तत्रानुभावानां विभावानां व्यभिचारिणां च पृथक् स्थायिनि नियमो नास्ति, बाष्पादेरानन्दार्तिरोगादिजत्वदर्शनात् । व्याघ्रादेश्च क्रोधभयादिहेतुत्वात् । श्रमचिन्तादेरुत्साहभयाद्यनेकसहचरत्वावलोकनात् । सामग्री वा तु न व्यभिचारिणी । तथा हि । बन्धुविनाशो यत्र विभावः परिदेविताश्रुपातादिश्चानुभावश्चिन्तादैन्यादिश्च व्यभिचारी, सोऽवश्यं शोक एवेत्येवं संशयोदये शङ्कात्मकविघ्नशमनाय संयोग उपात्तः । तत्र लोकव्यवहारे कार्यकारणसहचारात्मकलिङ्गदर्शनजस्थाय्यात्मपरचित्तवृत्त्यनुमानाभ्यास

---

१. 'रूपप्रत्य' स्यात्. २. 'वस्तुनि' स्यात्.

एव पाश्चादधुना नैरेवोद्यानकटाक्षधृत्यादिभिर्लौकिकीं कारणत्वादिभुवमतिक्रान्तैर्विभवेनानुभवेनासमञ्जसकत्वमात्रप्राणैरत एवालौकिकविभावादिव्यपदेशभाग्भिः प्राच्यकरणादिरूपसंस्कारोपजीवनाख्यापनाय विभावादिनामधेयव्यपदेश्यैर्गुणप्रधानतापर्यायेण सामाजिकधियि सम्यग्योग संबन्धमैकाग्र्यं वासादितवद्भिरलौकिकनिर्विघ्नसंवेदनात्मकचर्वणागोचरता नीतोऽर्थश्चर्व्यमाणतैकसारो न तु सिद्धस्वभावस्तात्कालिक एव, न तु चर्वणातिरिक्तकालावलम्बी स्थायिविलक्षण एव रसः । नेनु यथा शङ्कुकादिभिरभ्यधीयत—स्थाय्येव विभावादिप्रत्याय्यमानो रस्यमानत्वाद्रस उच्यते ॥ एवं हि लोकेऽपि किं न रसः, अयतोऽपि हि यत्र रसनीयता तत्र वस्तुसतः कथं न भविष्यति । तेन स्थायिप्रतीतिरनुमितिरूपा वाच्या, न रसः । अत एव सूत्रे मुनिना स्थायिग्रहणं न कृतम् । तत्प्रत्युत शल्यभूत स्यात् । केवलमौचित्यादेवमुच्यते—'स्थायी रसीभूतः' इति । औचित्यं तु तत्स्थायिगतत्वेन कारणादितया प्रसिद्धानामधुना चर्वणोपयोगितया विभावादित्वा(दि)लम्बनात् । तथा हि । लौकिकचित्तवृत्त्यनुमाने का रसता तेनालौकिकचमत्कारात्मा रसास्वादः स्मृत्यनुमानलौकिकस्वसंवेदनविलक्षण एव । तथा हि । लौकिकेनानुमानेन संस्कृतः प्रमदादिर्न ताटस्थ्येन प्रतिपद्यते, अपि तु हृदयसंवादात्मकसाहृदयत्वबलात्पूर्णीभविष्यद्रसास्वादाङ्कुरीभावेनानुमानस्मृत्यादिसोपानमनारुह्यैव तन्मयीभावोचितचर्वणाप्राणतया । न च सा चर्वणा प्रमाणान्तरात्, येनाधुना स्मृतिः स्यात् । न चात्र लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणव्यापारः, किं त्वलौकिकविभावादिसंयोगबलोपनतैवेयं चर्वणा । सा च प्रत्यक्षानुमानागमोपमानादिलौकिकप्रमाणजनितरत्याद्यवबोधतथा योगिप्रत्यक्षजतटस्थपरसंवित्तिज्ञानात्सकलवैषयिकोपरागशून्यश्च परयोगिगतस्वानन्दैकघनानुभवाच्च विशिष्यते । एतेषां यथायोगमर्जनादिविघ्नान्तरोदयेन ताटस्थ्यहेतुकास्फुटत्वेन विषयावेशवैवश्येन च सौन्दर्यविरहात् । अत्र तु स्वात्मैकगतत्वनियमासंभवान्न विषयावेशवैवश्यम्, स्वात्मानुप्रवेशात्परगतत्वनियमाभावान्न ताटस्थ्यस्फुटत्वम् । तद्विभावादिसाधारण्यवशसंप्रबुद्धोचितनिजरत्यादिवासनावेशवशाच्च न विघ्नान्तरादीनां संभवः । अत एव विभावादयो न निष्पत्तिहेतवे रसस्य, तद्बोधापगमेऽपि रससंभवप्रसङ्गात् । नापि ज्ञप्तिहेतवः, येन प्रमाणमध्ये पतेयुः । सिद्धस्य कस्यचित्प्रमेयभूतरसस्याभावात् । तर्हि किमेतद्विभावादय इति । अलौकिक एवायं चर्वणोपयोगी विभावादिव्यवहारः । कोऽन्यत्रेत्थं दृष्टमिति चेद्भूषणमस्माकमेतदलौकिकत्वसिद्धौ । पानकरसास्वादोऽपि किं गुडमरिचादिषु दृष्ट इति समानमेतत् ॥ नं त्वेवं रसोऽप्रमेयः स्यात् । एवं युक्तं भवितुमर्हति रस्यतैकप्राणो ह्यसौ न प्रमेयादिस्वभावः । तर्हि सूत्रे निष्पत्तिरिति कथं नायं रसः(?) स्यात्, अपि तु तद्विषयाया रसनायाः । तन्निष्पत्त्या तु यदि तदेकायत्तजीवितस्य रसस्य निष्पत्तिरुच्यते । तन्न कश्चिदत्र दोषः । सा च

१. 'ननु' स्यात्. २. 'कान्यत्रेत्थं' स्यात्. ३. 'नन्वेवं' स्यात्. ४. 'नाम रसस्य स्यात्' स्यात्.

स च न विभावादेः कार्यः, तद्विनाशेऽपि रससंभवप्रसङ्गात्। नापि ज्ञाप्यः, सिद्धस्य तस्याभावात् ॥ कारकज्ञापकाभ्यामन्यत् क्व दृष्टमिति चेत्, न क्वचिद्दृष्टमित्यलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेतन्न दूषणम्। विभावादीनां च समस्तानामभिव्यञ्जकत्वम्, न व्यस्तानां व्यभिचारात्। व्याघ्रादयो हि विभावा भयानकस्येव वीराद्भुतरौद्राणाम्। अश्रुपातादयोऽनुभावाः करुणस्येव शृङ्गारभयानकयोः। चिन्तादयो व्यभिचारिणः करुणस्येव शृङ्गारवीरभयानकानाम् ॥

यत्राप्येकैकस्योपादानम्, यथा—

'केलीकन्दलितस्य विभ्रममधो धुर्यं वपुस्ते दृशौ
भङ्गीभङ्गुरकामकार्मुकमिदं भ्रूनर्मकर्मक्रमः।
आपातेऽपि विकारकारणमहो वक्त्राम्बुजन्मासवः
सत्यं सुन्दरि वेधसस्त्रिजगतीसारं त्वमेकाकृतिः ॥'

अत्र विभावानाम्,

रसना न प्राणव्यापारो न कारकव्यापारः स्वयं तु नाप्रामाणिकी स्वयं वेदनसिद्धत्वात्। रसना च बोधरूपैव किं तु बोधान्तरेभ्यो लौकिकेभ्यो विलक्षणैव, उपायानां विभावादीनां लौकिकवैलक्षण्यात्। तेन विभावादिसंयोगाद्रसनायतो निष्पद्यते। ततस्तथाविधरसनागोचरालौकिकोत्तरार्थो रस इति तात्पर्यम्। सूत्रस्यायमत्र संक्षेपः। मुकुटप्रतिशीर्षकादिना तावन्नटबुद्धिराच्छाद्यते। गाढप्राक्तनसंवित्संस्काराच्च काव्यबलानीयमानापि न तत्र रामधीर्विश्राम्यति। तत एवोभयदेशकालत्यागः। रोमाञ्चादयश्च भूयसा रतिप्रतीतिकारितया दृष्टास्तत्रावलोकिताः देशकालानियमेन रतिं गमयन्ति। यस्यां स्वात्मापि तद्वासनावत्त्वादनुप्रविष्टः। अत एव तटस्थतया रत्यवगमः। न च नियतकारणतया, येनार्जनाभिष्वङ्गादिसंभावना। न च नियतपरात्मैकगतया, येन दुःखद्वेषाद्युदयस्तेन साधारणीभूता संतानवृत्तेरेकस्या एव वा संविदो गोचरीभूता रतिः शृङ्गारः। साधारणीभावना च विभावादिभिरिति श्रीमानभिनवगुप्ताचार्यः ॥ एतन्मतमेव वास्माभिरुपजीवितं वेदितव्यम् ॥ तत्र विभावप्राधान्ये व्यभिचारिणां प्राधान्यं यथा— 'आत्तमात्समधिकान्तमुक्षितुं कातरा शफरशङ्किनी जहौ। अञ्जलौ जलमधीरलोचना लोचनप्रतिशरीरलाञ्छितम् ॥' इत्यत्र सुकुमारमुग्धप्रमदाजनभूषणभूतस्य वित्तर्कत्रासशङ्कादेः प्राधान्यम्। तद्विभावानां सौन्दर्यातिशयकृतां प्राधान्यात्। आसमित्याद्यपि-

१. 'ना यतो' स्यात्.

'यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो निःस्थेमनी लोचने
यद्गात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत् ।
दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च निबिडो यत्पाण्डिमा गण्डयोः
कृष्णे यूनि सयौवनासु वनितास्वेषैव वेषस्थितिः ॥'

अत्रानुभावानाम्,

'दूरादुत्सुकमागते विचलितं संभाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किंचाञ्चितभ्रूलतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥'

अत्रौत्सुक्यव्रीडाहर्षकोपासूयाप्रसादानां व्यभिचारिणाम्, तत्राप्येते-षामौचित्यादन्यतमद्वयाक्षेपकत्वमिति न व्यभिचारः ॥

रसभेदानाह—

**शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानका बीभत्साद्भुतशान्ता नव रसाः ।**

तत्र कामस्य सकलजातिसुलभतयात्यन्तपरिचितत्वेन सर्वान्प्रतिहृद्य-तेति पूर्वं शृङ्गारः । तदनुगामी च हास्यः । निरपेक्षभावत्वात्तद्विपरीत-स्ततः करुणः । ततस्तन्निमित्तमर्थप्रधानो रौद्रः । ततः कामार्थयोर्धर्ममूल-

---

तानुभाववर्गस्तु तदनुयायी । अनुभावप्राधान्ये च तेषां प्राधान्यं दूरादित्यादिना उदा-हरिष्यते । **अन्यतमेति** । विभावापेक्षयानुभावव्यभिचारिणाम्, अनुभावापेक्षया विभावव्यभिचारिणाम्, व्यभिचार्यपेक्षया विभावानुभावानां चान्यतमत्वम् । तथा हि । **केलीकन्दलितेत्यादौ** विभावभूतस्य सौन्दर्यस्यानुगतत्वेन केलीविभ्रमभङ्गुरनर्मादि-पदसमर्पितानुभाववर्गो भङ्गिभणितिकारादिशब्दबलाच्च व्यभिचारिवर्गः प्रतिभाति । **यद्विश्रम्येत्यादौ** विश्रान्तिलक्षणस्तम्भविलोकनवैचित्र्यगात्रता नवता रसस्य पुलकवै-वर्ण्यादेरनुभावस्यानुगतत्वेन विश्रम्येति बहुश इति प्रतिदिनमिति पदसमर्पितोऽभिलाष-चिन्तौत्सुक्यनिद्राधृतिग्लान्यालस्यश्रमस्मृतिवितर्कादिव्यभिचारिगणः । कृष्ण इत्यादि-पदार्पितस्तु विभावः । **दूरादुत्सुकमित्यादौ** औत्सुक्यादेर्व्यभिचारिणोऽनुगतत्वेन दूरा-दित्यादिपदार्पितः सहसा प्रसरणादिरूपोऽनुभावः प्रेयसीति विभावश्च प्रकाशत इति एवं द्वयप्राधान्ये चोदाहार्यम्, किं तु समप्राधान्य एव रसास्वादस्योत्कर्षः । तच्च प्रबन्ध

त्वाद्धर्मप्रधानो वीरः । तस्य भीताभयप्रदानसारत्वादनन्तरं भयानकः । तद्विभावसाधारण्यसंभावनात्ततो बीभत्सः । इतीयद्वीरेणाक्षिप्ते वीरस्य पर्यन्तेऽद्भुतः फलमित्यनन्तरं तदुपादानम् । ततस्त्रिवर्गात्मकप्रवृत्तिधर्मविपरीतनिवृत्तिधर्मात्मको मोक्षफलः शान्तः । एते नवैव परस्परासंकीर्णा रसाः ॥ तेनार्द्रतास्थायिकः स्नेहो रस इत्यसत् । तस्य रत्यादावन्तर्भावात् । तथा हि यूनो मित्रे स्नेहो रतौ, लक्ष्मणादेर्भ्रातरि स्नेहो धर्मवीरे, बालस्य मातापित्रादौ स्नेहो भये, विश्रान्तः । एवं वृद्धस्य पुत्रादाविति द्रष्टव्यम् ॥ तथा गर्धस्थायिकस्य लौल्यरसस्य हासे वा रतौ वान्यत्र वान्तर्भावो वाच्यः । एवं भक्तावपि वाच्यम् ॥

तत्र शृङ्गारमाह—

**स्त्रीपुंसमाल्यादिविभावा जुगुप्सालस्यौग्र्यवर्जव्यभिचारिका रतिः संभोगविप्रलम्भात्मा शृङ्गारः ।**

स्त्रीपुंसौ परस्परं तयोश्चोपयोगिनो माल्यर्तुशैलपुरहर्म्यनदीचन्द्रपवनोद्यानदीर्घिकाजलक्रीडादयश्च श्रूयमाणा अनुभूयमाना वा आलम्बनोद्दीपनरूपा विभावा यस्याः सा, जुगुप्सालस्यौग्र्यवर्जितव्यभिचारिका समग्र-

---

एव भवति । वस्तुतस्तु दशरूपक एव । यदाह **वामनः**—'संदर्भेषु दशरूपकं श्रेयः' । 'तद्धि चित्रं चित्रपटवद्विशेषसाकल्यात् । तद्रूपसमर्पणया तु प्रबन्धे भाषादिप्रवृत्ती चित्यादिकल्पनात् । तद्रूपजीवनेन मुक्तके । तथा च तत्र सहृदयाः पूर्वापरमुचितं परिकल्प[1] 'ईदृगत्र वक्तास्मिन्नवसरे' इत्यादि बहुतरं पीठबन्धरूपं विदधते । **नवैवेति** । पुमर्थोपयोगित्वेन रञ्जनाधिक्येन चेयतामेवोपदेश्यत्वादिति भावः । **तस्येति** स्नेहस्य । स्नेहो भक्तिर्वात्सल्यमिति हि रतेरेव विशेषाः । तुल्ययोर्या परस्परं रतिः स **स्नेहः** । अनुत्तमोत्तमे[2] रतिः **प्रसक्तिः** । सैव भक्तिपदवाच्या । उत्तमस्यानुत्तमे रतिर्वात्सल्यम् । एवमादौ च विषये भावस्यैवास्वाद्यत्वमिति ॥ **जुगुप्सालस्यौग्र्यवर्जितव्यभिचारिणीति**[3] । जुगुप्सा स्थायिन्यपीह निषिद्धा न्यायसिद्धं स्थायिनामपि व्यभिचारित्वमनुज्ञापयति । आलस्यादिर्व[4] स्वविभावश्रमदादिविषयमेव निषिद्धम् । तेन 'च[5] पुरलसद्वाहु लक्ष्म्या' इति, तथा—'कतिचिदहानि बभूव केवलमल-

---

१. 'कल्प्य' स्यात्. २. 'अनुत्तमस्योत्तमे' स्यात्. ३. 'चारिका' इति मूले पाठः. ४. 'दि च' स्यात्. ५. 'वपुरलसद्वाहु' स्यात्.

वेषयग्रामसमग्रयोः स्थिरानुरागयोः संप्रयोगसुखैषिणोः कामिनोर्यूनोः परस्परविभाविका द्वयोरप्येकरूपा प्रारम्भादिफलपर्यन्तव्यापिनी सुखोत्तरा आस्थाबन्धात्मिका रतिः स्थायीभावश्चर्वणागोचरं गतः **शृङ्गारो** रसः। देवमुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया तु भाव एव, न पुना रसः॥

**देवविषया** यथा—

'यैः शान्तरागरुचिभिः परमाणुभिस्त्वं
निर्मापितस्त्रिभुवनैकललामभूत।
तावन्त एव खलु तेऽप्यणवः पृथिव्यां
यत्ते समानमपरं न हि रूपमस्ति॥'

**मुनिविषया** यथा—

'गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवादृशः।
संभावयति यान्येव पावनैः पादपांशुभिः॥'

अनुभावास्तु संभोगविप्रलम्भयोः प्रत्येकं वक्ष्यन्ते इति इह नोक्ताः॥

**संभोगविप्रलम्भात्मेति** संभोगविप्रलम्भावात्मा न त्वात्मानौ यस्य स तथा। सेन(?) शृङ्गारस्येमौ भेदौ गोत्वस्येव शाबलेयबाहुलेयौ। अपि तु दशाद्वयेऽप्यनुयायिनी या रतिरास्थाबन्धात्मिका तस्याः स्वाद्यमानं रूपं शृङ्गारः। संभोगविप्रलम्भयोस्तु शृङ्गारशब्दो ग्रामैकदेशे ग्रामशब्दवदुपचारात्। तथाहि। विप्रलम्भेऽनवच्छिन्न एव संभोगमनोरथः, निराशत्वे तु करुण एव स्यात्। संभोगेऽपि न चेद्विरहाशङ्का तदा स्वाधीनेऽनुकूले चानादर एव स्यात्, वामत्वान्मनोभुवः।

यदाह मुनिः—

'यद्वामाभिनिवेशित्वं यतश्च विनिवार्यते।
दुर्लभत्वं च यन्नार्याः कामिनः सा परा रतिः॥'

अत एव तद्दशाद्वयमीलन एव सातिशयश्चमत्कारः।

सेक्षणं तस्याः।' इत्यादि न विरूपकं मन्तव्यम्॥ **प्रारम्भादीति**। एतेन अभिलाषमात्रसारायाः कामावस्थानुवर्तिन्याः व्यभिचारिरूपाया रतेर्विलक्षणत्वमाह॥ **वामाभिनिवेशित्वमिति**। सुलभावमानी हि मदन इति तद्विदः। तथा ह्यभिलष्यमाणं

यथा—

'एकस्मिञ्छयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
रन्योन्यं हृदयस्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-
र्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यावृत्तकण्ठग्रहम् ॥'

सैषा विभावादिसामग्री वस्तुतः प्रबन्ध एव प्रथते, मुक्तकेषु तु काल्पनिक्येव ॥

तत्र संभोगमाह—

**सुखमयधृत्यादिव्यभिचारी रोमाञ्चाद्यनुभावः संभोगः ।**

लज्जाद्यैर्निषिद्धान्यपीष्टानि दर्शनादीनि कामिनौ यत्र [1]संभुक्तः स संभोगः । स च सुखमयधृत्यादिव्यभिचारिरोचितो रोमाञ्चस्वेदकम्पाश्रुमेखलास्खलनश्वसितसाध्वसकेशबन्धनवस्त्रसंयमनवस्त्राभरणमाल्यादिसम्यङ्निवेशनविचित्रे क्षणचाटुप्रभृतिवाचिककायिकमानसिकव्यापारलक्षणानुभावः परस्परावलोकनालिङ्गनचुम्बनाद्यनन्तभेदः ।

यथा—

'दृष्ट्वैकासनसंगते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

---

यस्तु ग्रासं चेत्कोऽभिलाषः । तेन ग्रासं ग्रासमपहारितमिव गतं गतं ग्रासमित्येवं परम्पराक्रमेण वर्धिष्णुरयं कामः परमां प्रीतिं तनोति । न त्वत्र कण्डूयायामिव निवृत्तिः साध्या, अपि तु भोगात्मकं सुखमिति रतिहेतुत्वाद्रतिः काम इत्यर्थः ॥ **सैषेति** । स्त्रीपुंस ऋतुमाल्यादिका प्रबन्ध एवेति रत्नावल्यादौ । ऋतुमाल्यादिर्हि विभाव आलम्बनोद्दीपनतया उभयरूपोऽपि सामस्त्येन शृङ्गारस्य विभावत्वेन मन्तव्यः । युक्तं चैतत्, अन्यथा अत्रैव रूपके उद्यानऋतुमाल्यादीनां सर्वेषां दर्शनान्नैको रसः स्यात् विभावभेदात् ॥ **काल्पनिकीति** । विभावादिवर्गस्य तावतस्तत्रानुसंधानं कल्पत इत्यर्थः ॥ **सुखमयेति** । यद्यपि रतिश्रमकृतं निद्रादि संभोगेऽप्यस्ति, तथापि न तद्रतौ चित्रतामाधत्ते, विप्रलम्भे तु तद्रतिविभावनापरम्परोदितमेवेति युक्तमेवेत्यत्र सुखमयत्वम् ॥ **दृष्ट्वैकासनेति** । एका निजत्वेन स्थिता । अपरा तत्सखी प्रच्छन्ना ।

---

१. 'संभुक्तः' स्यात्.

> ईषद्वङ्कितकंधरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
> मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥'

विप्रलम्भमाह—

**शङ्कादिव्यभिचारी संतापाद्यनुभावोऽभिलाषमानप्रवासरूपो विप्रलम्भः ।**

संभोगसुखास्वादलोभेन विशेषेण प्रलभ्यते आत्मात्रेति विप्रलम्भः । स च शङ्कौत्सुक्यमदग्लानिनिद्रासुप्तप्रबोधचिन्तासूयाश्रम(स)निर्वेदमरणोन्मादजडताव्याधिस्वप्नापस्मारादिव्यभिचारी संतापजागरकार्श्यप्रलापक्षामनेत्रवचोवक्रतादीनसंचरणानुकारकृतिलेखलेखनवाचनस्वभावनिह्नववार्ताप्रश्नस्नेहनिवेदनसात्त्विकानुभवनशीतसेवनमरणोद्यमसंदेशाद्यनुभावस्त्रिधा, अभिलाषमानप्रवासभेदात् ॥ करुणविप्रलम्भस्तु करुण एव ।

यथा—

> 'हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।
> उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥'

इत्यादिरतिप्रलापेषु ॥

तत्राभिलाषविप्रलम्भमाह—

**दैवपारवश्याभ्यामाद्यो द्वेधा ।**

आद्योऽभिलाषविप्रलम्भः ॥

---

कथमन्यथा एकासनसंगतिः । निमील्यमाननयना च न द्रष्ट्या । तथा हि प्रियतमे इति कथम् । क्रीडामनुबध्नाति यन्नयननिमीलनं तदेवापरनायिकाचुम्बनार्थं विहितं छलं येन सः । चुम्बनार्थमीषद्वङ्कितकंधरो मनाक्चलितग्रीवः । सपुलकः उत्पन्नसात्त्विकः प्रेमोदोल्लसन्मानसादौ सपत्नीवञ्चनाभिमान एव हेतुः ॥ **शङ्केति** । दुःखप्रायव्यभिचारीत्यर्थः । मरणमचिरकालप्रत्यापत्तिमयमत्र विवक्षितम्, येन शोकावस्थानमपि न लभते । यथा—'तीर्थे तोयव्यतिकर—' इत्यादौ । अत एव सुकविना वाक्यभेदेनापि मरणं नाख्यातम् । प्रतीतिविश्रान्तिस्थानत्वपरिहाराय तृतीयपादेन च विभवानुसंधानं दर्शितम् । पुनर्ग्रहणेन स एवार्थः सुतरां द्योतितः । अथ वा चैतन्यावस्थैव प्राणत्यागकर्तृता-

---

१. 'प्रेमोल्लस' स्यात्. २. 'विभाव' स्यात्.

स दैवाद्यथा—

'शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च ।
सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथंचित् ॥'

पारवश्याद्यथा—

'स्मरनवनदीपूरेणोढा मुहुर्गुरुसेतुभि-
र्यदपि विधृता दुःखं तिष्ठन्त्यपूर्णमनोरथाः ।
तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुखा
नयननलिनीनालानीतं पिबन्ति रसं प्रियाः ॥'

प्रतिज्ञाभङ्गभीत्यापि यो न सङ्गः कादम्बर्याश्चन्द्रापीडेन, सोऽपि पारवश्यज एव ॥

मानविप्रलम्भमाह—

**प्रणयेर्ष्याभ्यां मानः ।**

प्रेमपूर्वको वशीकारः प्रणयः, तद्भङ्गे मानः प्रणयमानः । स च स्त्रियाः पुंस उभयस्य वा ।

---

त्मिका पाशबन्धाद्यवसरगता मन्तव्या, न तु जीवितवियोगः सुलभोदाहरणं चैतदिति । उन्मादापस्मारव्याधीनां या नात्यन्तं कुत्सिता दशा सा काव्ये प्रयोगे च दर्शनीया, कुत्सिता तु संभवेऽपि नेति वृद्धाः । वयं तु ब्रूमः—तादृश्यां दशायां जीवितनिन्दात्मिकायां तद्देहोपभोगसाररत्यात्मकस्थो बन्धादिर्विधत एवेत्यसंभव एवेति ॥ स्मरेति । स्मर एव नदीपूरः प्रावृषेण्यप्रवाहः सरभसमेव प्रवृद्धत्वात् । तेन ऊढा परस्परसांमुख्यमबुद्धिपूर्वमेव नीताः । अनन्तरं गुरव एव श्वश्रूप्रभृतयः सेतवः इच्छाप्रसरनिरोधकत्वात् । अथ च गुरवोऽलङ्घ्या. सेतवस्तैर्विधृताः प्रतिहतेच्छा अत एव पूर्णमनोरथास्तिष्ठन्ति[1], तथापि परस्परोन्मुखतालक्षणान्योन्यतादात्म्येन स्वदेहे सकलवृत्तिनिरोधाल्लिखितप्रायैरङ्गैर्नयनान्येव नलिनीनालानि तैरानीतं रसं परम्परालक्षण[2]मास्वादयति[3] । परस्पराभिलाषात्मकदृष्टिच्छटामिश्रीकारयुक्त्यापि कालमतिवाहयसीति[4] ॥

---

१. 'तिष्ठत्यपूर्णमनोरथा' इति वाग्भटकाव्यानुशासने.

---

१. 'अपूर्ण' स्यात्. २. 'परस्परालोकनलक्षण' स्यात्. ३. 'न्ति' स्यात्. ४. 'न्तीति' स्यात्.

स्त्रियाः यथा—

'प्रणयकुपितां दृष्ट्वा देवीं ससंभ्रमविस्मृत-
त्रिभुवनगुरुर्भीत्या सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।
नमितशिरसो गङ्गालोके तया चरणाहता-
ववतु भवतस्त्र्यक्षस्यैतद्विलक्षमवस्थितम् ॥'

पुंसो यथा—

'अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः
सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरीसैकते ।
आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया
कातर्यादरविन्दकुड्मलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥'

उभयस्य यथा—

'पणयकुवियाण दुण्ह वि अलियपसुत्ताण माणइत्ताणम् ।
निच्चलनिरुद्धनीसासदिन्नकन्नाण को मल्लो ॥'[1]

ईर्ष्यामानः स्त्रीणामेव यथा—

'संध्यां यत्प्रणिपत्य लोकपुरतो बद्धाञ्जलिर्याचसे
धत्से यच्च नदीं विलज्ज शिरसा तच्चापि सोढं मया ।
श्रीर्जातामृतमन्थने यदि हरेः कस्माद्विषं भक्षितं[2]
मा स्त्रीलम्पट मां स्पृशेत्यभिहितो गौर्या हरः पातु वः॥'

प्रवासविप्रलम्भमाह—

**कार्यशापसंभ्रमैः प्रवासः ।**

प्रवासो भिन्नदेशत्वम् ।

तत्र कार्यहेतुकः प्रवासो यथा—

'याते द्वारवतीं सदा मधुरिपौ तद्दत्तझम्पानतां
कालिन्दीतटरूढवञ्जुललतामालिङ्ग्य सोत्कण्ठया ।

---

१. 'प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानवतोः ।
निश्चलनिरुद्धनिश्वासदत्तकर्णयोः को मल्लः ॥' [इति च्छाया ।]

२. 'श्रीतामुधिमन्थने यदि हरि' इति वाग्भटकाव्यानुशासने पाठः साधुः.

तद्गीतं गुरुबाष्पगद्गदगलत्तारस्वरं राधया
येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम् ॥'

शापहेतुकप्रवासे मेघदूतकाव्यमेवोदाहरणम् ॥

**संभ्रमो** दिव्यमानुषविद्रुरादुत्पातवातादिविप्लवात् परचक्रादिविप्लवाः व्याकुलत्वम् ।

यथा मकरन्दयुद्धसाहाय्यं कर्तुं गतस्य माधवस्य—

'हा प्रिये, हा मालति,

किमपि किमपि शङ्के मङ्गलेभ्यो यदन्य-
द्विरमतु परिहासश्चण्डि पर्युत्सुकोऽस्मि ।
कलयसि कलितोऽहं वल्लभे देहि वाचं
भ्रमति हृदयमन्तर्विह्वलं निर्दयासि ॥'

हास्यमाह—

**विकृतवेषादिविभावो नासास्पन्दनाद्यनुभावो निद्रादिव्यभिचारी हासो हास्यः ।**

देशकालवयोवर्णवैपरीत्याद्विकृताः केशबन्धादयो वेषाः, आदिशब्दात्र्तेनान्यगत्याद्यनुकरणासत्प्रलापभूषणादीनि विभावा यस्य सः, तथा नासौष्ठकपोलस्पन्दनदृष्टिव्याकोशाकुञ्चनस्वेदास्यरागपार्श्वग्रहणाद्यनुभावो निद्रावहित्थतन्द्रालस्यादि व्यभिचारी हासः स्थायी चर्वणीयत्वमागतो हास्यः ।

स चात्मस्थः परस्थश्च । तत्रात्मस्थमाह—

**उत्तममध्यमाधमेषु स्मितविहसितापहसितैः स आत्मस्थस्त्रेधा ।**

स इति हासः ।

यद्भरतः—

'ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः ।
अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥
आकुञ्चिताक्षिगण्डं यत्सस्वनं मधुरं तथा ।
कालागतं सास्यरागं तद्वै विहसितं भवेत् ॥

१. भरतमुनिना वाग्भटेन च तन्द्राप्यभिहिता.

अस्थानहसितं यत्तु साश्रुनेत्रं तथैव च ।
उत्कम्पितांसकशिरस्तच्चापहसितं भवेत् ॥'

परस्थमाह—

**एतत्संक्रमजैर्हसितोपहसितातिहसितैः परस्थोऽपि ।**

एतेषां स्मितादीनां संक्रान्त्या जातैर्यथासंख्येनोत्तमादिषु ।

यद्भरतः—

'उत्फुल्लानननेत्रं तु गण्डैर्विकसितैरथ ।
किंचिल्लक्षितदन्तं च हसितं तद्विधीयते ॥
उत्फुल्लनासिकं यत्तु जिह्मदृष्टि निरीक्षितम् ।
निकुञ्चितांसकशिरस्तच्चोपहसितं भवेत् ॥
संरब्धसाश्रुनेत्रं च विकृष्टस्वरमुद्धतम् ।
करोपगूढपार्श्वं च तच्चातिहसितं भवेत् ॥'

तत्रात्मस्थो हासो यथा—

'पाणौ कङ्कणमुत्फणः फणपतिर्नेत्रं ज्वलत्पावकं
कण्ठः कूटितकालकूटकुटिलो वस्त्रं गजेन्द्राजिनम् ।
गौरीलोचनलोभनाय सुभगो वेषो वरस्यैष मे
गण्डोल्लासविभावितः पशुपतेर्हास्योद्गमः पातु वः ॥'

**संक्रान्त्येऽपि** । परं हसन्तं दृष्ट्वा स्वयं विभावानपश्यन्नपि हसंल्लोके दृष्टः । तथा विभावादिदर्शनेऽपि गाम्भीर्यादनुदितहासोऽपि परकीयहासावलोकने तत्क्षणं हासविवशः संपद्यत एवेति । यथा अम्लदाडिमादिरसास्वादोऽन्यत्रापि दन्तोदकविकारानुरूपदर्शनात् संक्रमणस्वभावः, तथा हासोऽपि संक्रामति, नान्ये । यस्तु स्वामिशोकाद्भृत्यस्य शोकः सोऽन्यः एव शोकवत्स्वामिविभावको विभावभेदात् । इह च तद्विभावक एव हास्यः संक्रामतीत्यर्थः । स्मितं हि यदुत्तमप्रकृतौ, तत्संक्रान्तं हसितं संपद्यते । एवं विहसितं मध्यमप्रकृतौ संक्रान्तमुपहसितम् । अपहसितमधमप्रकृतौ संक्रान्तमतिहसितमिति स्मितस्य ईषत्तायां व्यपगतायां हसितम्, ततो विशेषेण ततोऽपि परस्परसमीपं

१. 'साश्रुने' भरत० २. 'विकृष्ट' भरत०.

१. 'न्त्येति' स्यात्. २. 'संक्रान्तं' स्यात्.

परस्थो यथा—

'कनककलशस्वच्छे राधापयोधरमण्डले
नवजलधरश्यामामात्मद्युतिं प्रतिबिम्बिताम् ।
असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुरुत्क्षिप-
ञ्जयति जनितव्रीडाहासः प्रियाहसितो हरिः ॥'

करुणमाह—

**इष्टनाशादिविभावो दैवोपालम्भाद्यनुभावो दुःखमयव्यभिचारी शोकः करुणः ।**

इष्टवियोगानिष्टसंप्रयोगविभावो दैवोपालम्भनिःश्वासतानवमुखशोषण-स्वरभेदाश्रुपातवैवर्ण्यप्रलयस्तम्भकम्पभूलुठनगात्रसंसाक्रन्दाद्यनुभावो निर्वेद-ग्लानिचिन्तौत्सुक्यमोहश्रमत्रासविषाददैन्यव्याधिजडतोन्मादापस्मारालस्य-मरणप्रभृतिदुःखमयव्यभिचारी चित्तवैधुर्यलक्षणः शोकः स्थायीभावश्चर्व-णीयतां गतः **करुणो** रसः ।

यथा—

'अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।
ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम् ॥'

इत्यादि रतिप्रलपेषु ॥

रौद्रमाह—

**दारापहारादिविभावो नयनरागाद्यनुभाव औग्र्यादिव्यभि-चारी क्रोधो रौद्रः ।**

दारापहारदेशजात्यभिजनविद्याकर्मनिन्दासत्यवचनप्रभृत्याधिक्षेपोपहास-वाक्पारुष्यद्रोहमात्सर्यादिविभावो नयनरागभ्रुकुटीकरणदन्तौष्ठपीडनगण्ड-स्फुरणहस्ताग्रनि[1]ःपेषताडनपाटनपीडनप्रहरणाहरणशस्त्रसंपातरुधिराकर्षण-च्छेदनाद्यनुभाव औग्र्यावेगोत्साहविबोधामर्षचापलादिव्यभिचारी क्रोधः स्थायिभावश्चर्वणीयतां प्राप्तो **रौद्रो** रसः ।

---

१. 'निष्पेष' स्यात्.

यथा—

'चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥'

वीरमाह—

**नयादिविभावः स्थैर्याद्यनुभावो धृत्यादिव्यभिचार्युत्साहो धर्मदानयुद्धभेदो वीरः ।**

प्रतिनायकवर्तिनयविनयासंमोहाध्यवसायबलशक्तिप्रतापप्रभावविक्रमाधिक्षेपादिविभावः स्थैर्यधैर्यशौर्यगाम्भीर्यत्यागवैशारद्याद्यनुभावो धृतिस्मृत्यौग्र्यगर्वामर्षमत्यावेगहर्षादिव्यभिचारी उत्साहः स्थायिभावश्चर्वणीयतां गतो धर्मदानयुद्धभेदात्त्रेधा **वीरः** ।

गतम् अन्यदपहसितमतिशयेन चेत्युपसर्गभेदादर्थभेदः ॥ **चञ्चद्भुजेति** । चञ्चद्भ्यां वेगाद्वर्तमानाभ्यां भुजाभ्यां भ्रमिता ये[1] पञ्च दारुणा गदा तया योऽभितः सर्वतः ऊर्ध्वाधस्तेन सम्यग्घूर्णितं पुनरनुत्थानोपहतं कृतमूरुयुगलं युगपदेवोरुद्वयं यस्य त सुयोधनमनादृत्येव स्त्यानेनावस्थानतया न तु कालान्तरशुष्कतयावनद्धं हस्ताभ्यामविश्लथरूपमत्यन्तमाभ्यन्तरतया घनं न तु रसमात्रस्वभावं यच्छोणितं रुधिरं तेन शोणौ लोहितौ पाणी यस्य । अत एव स भीमः कातरत्रासदायी । **तवेति** । यस्यास्तस्सदपमानशौतं कृतं देव्यनुचितमपि, तस्यास्तव कचानुत्तंसयिष्यति उत्तंसवतः करिष्यतीति वेणीत्वमपहरन् करविच्युतशोणित(शोणित)शकललोहितकुसुमापीडेनेव योजयिष्यसीत्युत्प्रेक्षा । तव देवीत्यनेन कुलकलत्रखलीकारस्मरणकारिणा क्रोधस्यैवोद्दीपनविभावत्वं कृतमिति नात्र शृङ्गारशङ्का कर्तव्या । सुयोधनस्य चानादरणं द्वितीयगदाघातदानाद्यनुद्यमः, स च संचूर्णितोरुत्वादेव । स्त्यानग्रहणेन द्रौपदीमन्युप्रक्षालने त्वरा सूचिता ॥ **नयेति** । संध्यादिगुणानां सम्यक्प्रयोगो **नयः** इन्द्रियजयो **विनयः** । असंमोहेनाध्यवसायो वस्तुतत्त्वनिश्चय इति मन्त्रदर्शिता । हस्त्यश्वरथपादातं **बलम्** । अवस्कन्दयुद्धादौ सामर्थ्यं **शक्तिः** । शत्रुविषयसंतापकारिणी प्रसिद्धिः **प्रतापः** । अभिजनधनमन्त्रिसंपत् **प्रभावः** । सामाद्युपायानामेकद्वित्रिचतुरादिभेदैर्यथाविषयं नियोजनं **वैशारद्यम्** ॥ **धर्मेति** । धर्मादित्रितयमनुभावात्मकं प्रति-

---

१. 'येयं चण्डा' स्यात्. २. 'भिघातः' स्यात्. ३. 'म्यक्चू' स्यात्. ४. 'जातं' स्यात्. ५. 'स्त्याना' स्यात्.

यथा—

'अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ट्वा विविधैर्मखैः ।
अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥'

तत्र धर्मवीरो नागानन्दे जीमूतवाहनस्य । दानवीरः परशुरामबलिप्रभृतीनाम् । युद्धवीरो वीरचरिते रामस्य ॥

इह चापत्पङ्कनिमग्नतां स्वल्पसंतोषं मिथ्याज्ञानं चापस्य यस्तत्त्वनिश्चयरूपोऽसंमोहाध्यवसायः स एव प्रधानतयोत्साहहेतुः । रौद्रे तु ममताप्राधान्यादशास्त्रितानुचितयुद्धाद्यपीति मोहविस्मयप्राधान्यमिति विवेकः ।

भयानकमाह—

**विकृतस्वरश्रवणादिविभावं करकम्पाद्यनुभावं शङ्कादिव्यभिचारि भयं भयानकः ।**

पिशाचादिविकृतस्वरश्रवणतदवलोकनस्वजनबन्धवधादिदर्शनश्रवणशून्यगृहारण्यगमनादिविभावं करकम्पचलदृष्टिनिरीक्षणहृदयपादस्पन्दशुष्कौष्ठकण्ठत्वमुखवैवर्ण्यस्वरभेदाद्यनुभावं शङ्कापस्मारमरणत्रासचापलावेगदैन्यमोहादिव्यभिचारी स्त्रीनीचप्रकृतीनां स्वाभाविकमुत्तमानां कृतकं भयं स्थायिभावश्चर्वणीयत्वमागतं **भयानको** रसः ।

यथा—

'ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
शष्पैरर्धावलीढैः श्रमविततमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥'

ननु च राजादिः किमिति गुर्वादिभ्यः कृतकं भयं दर्शयति, दर्शयित्वा किमिति मृदून् करकम्पादीन्दर्शयति, किमिति च भय एव कृतकत्वमुक्तं

---

नायकगतं तु विभावरूपमिति तद्भेदाद्वीरस्य त्रैविध्यमित्यर्थः । यदाह भरतः—'दानवीरं धर्मवीरं युद्धवीरं तथैव च । रसं वीरमपि प्राह ब्रह्मा त्रिविधमेव हि ॥' इति ॥ **स्त्रीनीचप्रकृतीनामिति** । नोत्तममध्यमप्रकृतीनाम् ॥ **कृतकमिति** । उत्तमा हि अन्तर्भयाभावेऽपि गुरुभ्यो राजस्य भयं दर्शयन्ति । एवं हि गुरवस्तुष्यन्ति

सर्वस्य हि कृतकत्व सभवति, यथा वेश्या धनार्थिनी कृतका रतिमादर्शयति . उच्यते —भये हि प्रदर्शिते गुरुर्विनीतं तं जानाति मृदुचेष्टिततया चाधमप्रकृतिमेनं न गणयति । कृतकत्वादेश्चोपदिष्टात्र काचित्पुरुषार्थसिद्धिः । यत्र तु राजानः परानुग्रहाय क्रोधविस्मयादि दर्शयन्ति, तत्र व्यभिचारितैव, न तेषां स्थायितेति ॥

बीभत्समाह—

**अहृद्यदर्शनादिविभावाङ्गसंकोचाद्यनुभावापस्मारादिव्यभिचारिणी जुगुप्सा बीभत्सः ।**

अहृद्यानामुद्वान्तव्रणपूतिकृमिकीटादीनां दर्शनश्रवणादिविभावा अङ्गसंकोचहृल्लासनासामुखविकूणनाच्छादननिष्ठीवनाद्यनुभावापस्मारौग्र्यमोहगदादिव्यभिचारिणी जुगुप्सा स्थायिभावरूपा चर्वणीयतां गता **बीभत्सः** ।

यथा—

'उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोफभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
आत्तस्नायुवनेत्रात्प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥'

अद्भुतमाह—

**दिव्यदर्शनादिविभावो नयनविस्ताराद्यनुभावो हर्षादिव्यभिचारी विस्मयोऽद्भुतः ।**

दिव्यदर्शनेप्सितमनोरथावाप्त्युपवनदेवकुलादिगमनसभाविमानमायेन्द्रजालातिशायिशिल्पकर्मादिविभावो नयनविस्तारानिमिषप्रेक्षणरोमाञ्चाश्रुस्वे-

---

भवति । प्रभुभक्तत्वं चामात्यानां यथा स्वेच्छाकारीत्यत एवासीति ॥ **दिव्येति** । दिव्या गन्धर्वादयस्तेषां दर्शनम् । शक्यप्राप्तिरर्थ **ईप्सितः**, अशक्यप्राप्तिस्तु **मनोरथः**, तयोः प्राप्तिः, उपवने देवकुलादौ च गमनमद्भुतविभावो येन तत्रत्यं सरः संनिवेशादि न कचिद्दृष्टम् । **सभा** गृहविशेषः । **विमानानि** दिव्यरथाः । **माया** रूपपरिवर्तनादिका । **इन्द्रजालं** मन्त्रदिव्यद्रव्यसयुक्त्यादिनासंभवद्वस्तुप्रदर्शनम् । सा-

---

१. 'अशक्य' स्यात्. २. 'जालं' स्यात्. ३. 'हस्त' स्यात्.

दसाधुवाददानहाहाकारचेलाङ्गुलिभ्रमणाद्यनुभावो हर्षावेगजडतादिव्यभिचारी चित्तविस्तारात्मा विस्मयः स्थायिभावश्चर्वणीयतां गतोऽद्भुतो रसः ।

यथा—

'कृष्णेनाम्ब गतेन रन्तुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया,
सत्यं कृष्ण, क एवमाह, मुसली, मिथ्याम्ब पश्याननम् ।
व्यादेहीति विकाशिते शिशुमुखे माता समग्रं जग-
द्दृष्ट्वा यस्य जगाम विस्मयपदं पायात्स वः केशवः ॥'

शान्तमाह—

**वैराग्यादिविभावो यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनाद्यनुभावो धृत्यादिव्यभिचारी शमः शान्तः ।**

वैराग्यसंसारभीरुतातत्त्वज्ञानवीतरागपरिशीलनपरमेश्वरानुग्रहादिविभावो यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनाद्यनुभावो धृतिस्मृतिनिर्वेदमत्यादिव्यभिचारी तृष्णाक्षयरूपः शमः स्थायिभावश्चर्वणां प्राप्तः शान्तो रसः ।

यथा—

'गङ्गातीरे हिमवति शिलाबद्धपद्मासनस्य
ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।
किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्येषु ते निर्विशङ्काः
कण्डूयन्ते जरठहरिणाः शृङ्गकण्डूं विनेतुम् ॥'

---

ध्विति वदनं साधुवादः । दानं धनादेः । हाहाशब्दस्य करणं हाहाकारः । चेलस्य अङ्गुलेश्च भ्रमणमिति ॥ यमेति । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः । शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ कृष्णाक्षय इति । कृष्णानां विषयाभिलाषाणां क्षये यत्रात्मस्वभाव. स शमः । अयमर्थः—कालुष्योपरागदायिभिर्भयरत्यादिभिरनुपरक्तं यदात्मस्वरूपं तदेव विरलोऽस्ति तरलान्तरालनिर्भासमानसिततरसूत्रवदाभातस्वरूपं रत्यादिषूपरञ्जकेषु तथाभावेनापि सकृद्विभातोऽयमात्मेति न्यायेन

१. 'दानाहोकार' वाग्भटकाव्यानुशासने. २. 'विकासिते' स्यात्. ३. 'कृष्णाक्षय' इति टीकायां व्याख्यातम्.

---

१. 'वादः' स्यात्. २. 'क्षयो यत्रात्मस्वभावे' स्यात्. ३. 'असिततरत्ना' स्यात्.

आसमान परोन्मुखतात्मकसकलदुःखजालहीनं परमानन्दलाभसंविदेकघनं तथाविधहृदयसंवादवतो हृदय विधत्ते ॥ एतेन निर्वेदस्यामङ्गलप्रायत्वेऽपि व्यभिचारिषु यन्मुनिना प्रथममुपादानं कृतं तत्स्थायिताभिधानार्थमिति यदुक्तम्, तत्प्रतिक्षिप्तम्। तथाहि—कोऽयं निर्वेदो नाम, दारिद्र्यादिप्रभवस्तत्त्वज्ञानप्रभवो वा। तत्राद्यस्य शोकप्रवाहप्रसररूपचित्तवृत्तिविशेषस्य व्यभिचारित्व वक्ष्यते। अथ तत्त्वज्ञानजो निर्वेदः स्थायी, तर्हि तत्त्वज्ञानमेवात्र विभावत्वेनोक्तं स्यात्। वैराग्यबीजादि(?)षु कथं विभावः। तदुपायत्वादिति चेत्कारणकारणेऽयं विभावता व्यवहारः, स चातिप्रसङ्गावहः। किं च निर्वेदो नाम सर्वत्रानुपादेयता प्रत्ययो वैराग्यलक्षणः। स च तत्त्वज्ञानस्य प्रत्युतोपायः। विरक्तो हि तथा प्रयतते यथास्य तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते। तत्त्वज्ञानाद्धि[1] मोक्षो, न तु तत्त्वं ज्ञात्वा निविद्यते[2] ॥ ननु तत्त्वज्ञानिनः सर्वत्र दृढतरं वैराग्यं दृष्टम्। भवत्वेवं तादृशं तु वैराग्यं ज्ञानस्यैव पराकाष्ठेति न निर्वेदः स्थायीति ॥ यत्तु व्यभिचारिव्याख्यानावसरे 'वृथा दुग्धोऽनड्वान्' इत्यादौ चिरकालविभ्रमविप्रलब्धस्योपादेयत्वनिवृत्तये सम्यग्ज्ञानं वक्ष्यते, तन्निर्वेदस्य खेदरूपस्य विभावत्वेनेति तस्मात् शम एव स्थायी। न च शमशान्तयोः पर्यायत्वमाशङ्कनीयम्। हासहास्ययोरिव सिद्धसाध्यतया लौकिकालौकिकतया साधारणासाधारणतया च वैलक्ष्ण्यात्। यथा च कामादिषु पुरुषार्थेषु समुचिताश्चित्तवृत्तयो रत्यादिशब्दवाच्याः कविनटव्यापारेणास्वादयोग्यताप्रापणद्वारेण तथाविधहृदयसंवादवतः सामाजिकान् प्रति रसत्वं शृङ्गारादितया नीयते, तथा मोक्षाभिधानपरपुरुषार्थोपचितापि शमरूपा चित्तवृत्ती रसता नीयत इति। तथा हि तत्त्वज्ञानस्वभावस्य शमस्य स्थायिनः समस्तोऽयं लौकिकालौकिकश्चित्तवृत्तिकलापो व्यभिचारितामभ्येति तदनुभावा एव च यमनियमाद्युपकृता अनुभावाः, विभावा अपि परमेश्वरानुग्रहप्रभृतयः, प्रक्षयोन्मुखाश्च रत्यादयोऽत्रास्वाद्यन्ते। केवलं यथा विप्रलम्भे औत्सुक्यं संभोगेऽपि वा प्रेमासमासोत्सवमिति। यथा च रौद्रे औग्र्यम्, यथा च करुणवीरभयानकाद्भुतेषु निर्वेदधृतित्रासहर्षा व्यभिचारिणोऽपि प्राधान्येन विभासन्ते, तथा शान्ते जुगुप्साद्याः सर्वथैव रागप्रतिपक्षत्वात् स्वात्मनि च कृतकृत्यस्य[3] परार्थघटनायामेवोद्यम इत्युत्साहोऽस्य परोपकारविषयेच्छाप्रयत्नरूपो दयापरपर्यायोऽभ्यधिकोऽन्तरङ्गः। अत एव केचिद्दयावीरत्वेन व्यपदिश्यन्त्यन्ये[4] धर्मवीरत्वेन ॥ ननूत्साहोऽहंकारप्राणः शान्तस्त्वहंकारशैथिल्यात्मकः। ननु किमतः (?) व्यभिचारित्वं हि विरुद्धस्यापि नानुचितं रताविव निर्वेदादेः। 'मध्यां शाड्वलम्—' इत्यादौ हि परोपकारकरणे उत्साहस्यैव प्रकर्षो लक्ष्यते, ननूत्साहशून्या[5] काचिदप्यवस्था। इच्छाप्रयत्नव्यतिरेकेण पाषाणतापत्तेः। यत एव च परिदृष्टपरम्परत्वेन स्वात्मोद्देशेन कर्तव्यान्तरं नावशिष्यते। अत एव शान्तहृदयानां

१. 'तु' स्यात्. २. 'निर्विद्यते' स्यात्. ३. 'कृतस्य' स्यात्. ४. 'न्तेऽन्ये' स्यात्. ५. 'नतू' स्यात्.

न चास्य विषयजुगुप्सारूपत्वात् बीभत्सेऽन्तर्भावो युक्तः । जुगुप्सा ह्यस्य व्यभिचारिणी भवति, न तु स्थायितामेति । पर्यन्तनिर्वाहे तस्या मूलत एवोच्छेदात् ॥ न च धर्मवीरे, तस्याभिमानमयत्वेन व्यवस्थानात्

परोपकाराय शरीरसर्वस्वादिदानं न शास्त्रविरोधि । 'आत्मानं (यो) गोपायेत्' इत्यादिना ह्यकृतकृत्यविषयं शरीररक्षणमुपदिश्यते, संन्यासिनां तद्रक्षादितात्पर्याभावात् । तथा हि—'धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः । तान्निघ्नता किं न हृतं रक्षता किं न रक्षितम् ॥' इत्यतिप्रसिद्धचतुर्वर्गसाधकत्वमेव देहरक्षायां निदानं दर्शितम् । कृतप्रैत्यस्य 'जलधौ श्वभ्रे वा पतेत्' इति संन्यासित्वेन श्रवणात् । तदयथा कथंचित्त्याज्य शरीरम्, यदि परमार्थमुत्पद्यते तत्किमिव न संपादितं भवति । जीमूतवाहादीनां नयतत्त्वमिति चेत्, किं तेन । तत्त्वज्ञानित्वं तावदस्त्येव, अन्यथा परमार्थे त्यागस्यासंभाव्यत्वात् । युद्धेऽपि हि न वीरस्य देहत्यागायोद्यमः पैरावजयोद्देशेनैव प्रवृत्तेः । भृगुपतनादावपि शुभतमदेहान्तरसंपिपादयिषैवाभिविजृम्भते । तस्मात्परार्थोद्देशेन परार्थसंपत्त्यै यथचेष्टितं देहत्यागपर्यन्तमुपदेशदानादि तत्तदलब्धात्मतत्त्वज्ञानानामसंभाव्यमेवेति । तेऽपि (?) तत्त्वज्ञानिनां सर्वेष्वाश्रमेषु मुक्तिरिति । स्मार्तश्रुतौ यथोक्तम्—'देवार्चनरतस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । श्राद्धं कृत्वा ददद्द्रव्यं गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥' इति केवल परार्थाभिसंधिजाद्धर्मात्परोपकारफलत्वेनैवाभिसंहृतात्पुनरपि देहस्य तदुचितस्यैव प्रादुर्भावो बोधिसत्त्वानां तत्त्वज्ञानिनामपि । इष्टरक्षादिष्वपि विश्रान्तिलाभः स्वभावौचित्यात् । यथा रामस्य वीराद्वै पितुराज्ञां परिपालयतः । एवं शृङ्गाराद्यङ्गेष्वपि मन्तव्यम् । अत एव शान्तस्य स्थायित्वेऽप्यप्राधान्यम् । जीमूतवाहने त्रिवर्गसंपत्तौ क्षयरोगकृतिप्रधानयोः फलत्वात् । तदत्र सिद्धं यथालक्षणोऽप्युत्साहोऽत्र प्रधानम् । अन्ये तु व्यभिचारिणो यथायोगं भवन्तीति ॥ एवं यत्कैश्चिज्जीमूतवाहनस्य धीरोदात्तत्वं प्रतिष्ठितं तत्प्रत्युक्तमेव । न च तदीया पर्यन्तावस्था व्यावर्णनीया येन सर्वचेष्टोपरमादनुभावाभावेनाप्रतीयमानता स्यात् । शृङ्गारादेरपि फलभूमावव्यावर्णनीयतैव । पूर्वभूमौ तु 'प्रशान्तवाहितासंस्कारात्तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः' इति सूत्रद्वयनीत्या चित्राकारा यमनियमादिचेष्टा वा राज्यधुरोद्वहनादिलक्षणा वा शान्तस्यापि जनकादेर्दृष्टैवेत्यनुभावसद्भावादिमादिमध्यसंभाव्यमानभूयोव्यभिचारिसद्भावात्प्रतीयते एव (न प्रतीयते) ॥ ननु प्रतीयते सर्वस्य तु श्लाघ्यास्पदं न भवति । तर्हि वीतरागाणां शृङ्गारो श्लाघ्य इति । सोऽपि रसत्वाच्च्यवताम् । अयमर्थः—यदि नाम सर्वजनानुभवगोचरता तस्य नास्ति, नैतावता, सा च लोकसामान्यमहानुभावचित्तवृत्तिविशेषवत्प्रतिक्षेप्तुं शक्या ॥ ननु धर्मप्रधानोऽसौ वीर एव संभाव्यते इत्याशङ्क्याह—**अभिमानमयत्वेनेति** । उत्साहो ह्यहमेवंविध इत्येवं प्राण इत्यर्थः ॥

१. 'कृतस्य' स्यात्. २. 'परविजयो' स्यात्. ३. लेखकप्रक्षिप्तं भवेत्.

अस्य चाहंकारप्रशमैकरूपत्वात् । तथापि तयोरेकत्वपरिकल्पनेन वीररौद्रयोरपि तथा प्रसङ्गः । धर्मवीरादीनां चित्तवृत्तिविशेषाणां सर्वाकारमहंकाररहितत्वे शान्तरसप्रभेदत्वमितरथा तु वीररसप्रभेदत्वमिति व्यवस्थाप्यमाने न कश्चिद्विरोधः । तदेवं परस्परविविक्ता नवापि रसाः ॥

एषां क्रमेण स्थायिभावान् संगृह्णाति—

**रतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिनो भावाः ।**

भावयन्ति चित्तवृत्तय एवालौकिका वाचिकाद्यभिनयप्रक्रियारूढतया स्वात्मानं लौकिकदशायामनास्वाद्यमप्यास्वाद्यं कुर्वन्ति । यद्वा भावयन्ति व्याप्नुवन्ति सामाजिकानां मन इति भावाः स्थायिनो व्यभिचारिणश्च । तत्र स्थायित्वमेतावतामेव । जात एव हि जन्तुरियतीभिः संविद्भिः परीतो भवति । तथा हि दुःखद्वेषी सुखास्वादनलालसः सर्वो रिरंसया व्याप्तः स्वात्मन्युत्कर्षमानितया परमुपहसति । उत्कर्षापायशङ्कया शोचति । अपायं प्रति क्रुध्यति । अपायहेतुपरिहारे समुत्सहते । विनिपाताद्बिभेति । किंचिदयुक्ततयाभिमन्यमानो जुगुप्सते । ततश्च परकर्तव्यवैचित्र्यदर्शनाद्विस्मयते । किंचिज्जिहासुस्तत्र वैराग्यात्प्रशमं भजते । न ह्येतच्चित्तवृत्तिवासनाशून्यः प्राणी भवति । केवलं कस्यचित्काचिदधिका भवति चित्तवृत्तिः, काचिदूना । कस्यचिदुचितविषयनियन्त्रिता, कस्यचिदन्यथा । तत्काचिदेव पुरुषार्थोपयोगिनीत्युपदेश्या । तद्विभागकृतश्चोत्तमप्रकृत्यादिव्यवहारः ॥

ये पुनरमी धृत्यादयश्चित्तवृत्तिविशेषास्ते समुचितविभावाभावाज्जन्ममध्ये न भवन्त्येवेति व्यभिचारिणः । तथा हि रसायनमुपयुक्तचेतोग्लान्यालस्यश्रमप्रभृतयो न भवन्त्येव । यस्यापि वा भवन्ति विभावबलात्तस्यापि

---

**अस्य चेति** । शान्तस्य ॥ **तथापीति** । इह मेयत्वनिरीहत्वाभ्यामत्यन्तं विरुद्धयोरपीत्यर्थः । वीररौद्रयोस्तु धर्मार्थकामार्जनोपयोगित्वेन तुल्यरूपत्वादत्यन्तविरोधोऽपि नास्ति ॥ **संगृह्णातीति** । संकलयति[1], न तु लक्षयति । शृङ्गारादिरसलक्षण एव स्था-

---

1. 'संकल' स्यात्.

हेतुप्रक्षये क्षीयमाणाः संस्कारशेषतां नावश्यमुपव्रजन्ति । रत्यादयस्तु संपादितस्वकर्तव्यतया प्रलीनकल्पा अपि संस्कारशेषतां नातिवर्तन्ते । वस्त्वन्तरविषयस्य रत्यादेरखण्डनात् । यदाह पतिञ्जलिः—'न हि चैत्र एकस्यां स्त्रियां विरक्त इत्यन्यासु विरक्तः' इत्यादि । तस्मात्स्थायिरूपचित्तवृत्तिसूत्रस्यूता एवामी स्वात्मानमुदयास्तमयवैचित्र्यशतसहस्रधर्माणं प्रतिलभमानाः स्थायिनं विचित्रयन्तः प्रतिभासन्ते इति व्यभिचारिण उच्यन्ते । तथा हि ग्लानोऽयमित्युक्ते कुत इति हेतुप्रश्नेनास्थायितास्य सूच्यते । न तु राम उत्साहशक्तिमानित्यत्र हेतुप्रश्नमाहुः । अत एव विभावास्तत्रोद्बोधकाः सन्तः स्वरूपोपरञ्जकत्वं विदधाना रत्युत्साहादेरुचितानुचितत्वमात्रमावहन्ति, न तु तदभावे ते सर्वथैव निरुपाख्याः । वासनात्मना सर्वजन्तूनां तन्मयत्वेनोक्तत्वात् । व्यभिचारिणां तु स्वविभावाभावे नामापि नास्ति ॥

तत्र परस्परास्थाबन्धात्मिका रतिः । चेतसो विकासो हासः । वैधुर्यं शोकः । तैक्ष्ण्यप्रबोधः क्रोधः । संरम्भः स्थेयानुत्साहः । वैक्लव्यं भयम् । संकोचो जुगुप्सा । विस्तारो विस्मयः । तृष्णाक्षयः शमः ॥

रसलक्षण एव स्थायिस्वरूपे निरूपिते पुनर्निर्देशः कश्चिदेषां व्यभिचारित्वख्यापनार्थः । तथा हि विभावभूयिष्ठत्वे एषां स्थायित्वम्, अल्पविभावत्वे तु व्यभिचारित्वम् । यथा रावणादावन्योन्यानुरागाभावाद्रतिर्व्यभिचारिणी । तथा गुरौ प्रियतमे परिजने च यथायोगं वीरशृङ्गारादौ रोषो व्यभिचार्येव । एवं भावान्तरेषु वाच्यम् । शमस्य तु यद्यपि कश्चित्प्राधान्यम्, तथापि न व्यभिचारित्वम्, प्रकृतित्वेन स्थायितमत्वात् ।

व्यभिचारिणो ब्रूते—

**धृतिस्मृतिमतिव्रीडाजाड्यविषादमदव्याधिनिद्रासुप्तौत्सुक्यावहित्थशङ्काचापलालस्यहर्षगर्वौग्र्यप्रबोधग्लानिदैन्यश्रमोन्मादमोहचि-**

---

यिस्वरूपस्य निरूपितत्वादिति भावः ॥ प्रकृतित्वेन स्थायितमत्वादिति । रत्या-

१. 'पतञ्जलिः' स्यात्.

धिशबलत्वधर्माणस्त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः

तत्र धृतिः संतोषः । स्मृतिः स्मरणम् । मतिरर्थनिश्चयः । व्रीडा चित्तसंकोचः । जाड्यमर्थाप्रतिपत्तिः । विषादो मनःपीडा । मद आनन्दसंमोहसंभेदः । व्याधिर्मनस्तापः । निद्रा मनःसंमीलनम् । सुप्तं निद्राया गाढावस्था । औत्सुक्यं कालाक्षमत्वम् । अवहित्थमाकारगुप्तिः । शङ्कानिष्टोत्प्रेक्षा । चापलं चेतोनवस्थानम् । आलस्यं पुरुषार्थेष्वनादरः । हर्षश्चेतः प्रसादः । गर्वः परावज्ञा । औग्र्यं चण्डत्वम् । प्रबोधो विनिद्रत्वम् । ग्लानिर्बलापचयः । दैन्यमनौजस्यम् । श्रमः खेदः । उन्मादश्चित्तविप्लवः । मोहो मूढत्वम् । चिन्ता ध्यानम् । अमर्षः प्रतिचिकीर्षा । त्रासश्चित्तचमत्कारः । अपस्मार आवेशः । निर्वेदः स्वावमाननम् । आवेगः संभ्रमः । वितर्कः संभावना । असूया अक्षमा । मृतिर्म्रियमाणता । एते च स्थित्युदयप्रशमसंधिशबलत्वधर्माणः ।

स्थितिर्यथा—

'तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥'

अत्र विप्रलम्भरससद्भावेऽपि इयति वितर्कस्थितिचमत्कारकृत आस्वादातिशयः ।

उदयो यथा—

'याते गोत्रविपर्यये श्रुतिपथं शय्यामनुप्राप्तया
निध्यातं परिवर्तनं पुनरपि प्रारब्धमङ्गीकृतम् ।

---

दयो हि तत्तत्कारणान्तरोदयप्रलयोत्पद्यमाननिरुध्यमानवृत्तयः किंचित्कालमापेक्षिकतया स्थायिरूपात्मभित्तिसंश्रयाश्च स्थायिन इत्युच्यन्ते । तत्त्वज्ञानं तु सकलभावान्तरभित्तिस्थानीयं सर्वस्थायिभ्यः स्थायितमं सर्वा रत्यादिकाः स्थायिचित्तवृत्तीर्व्यभिचारि-

भूयस्तत्प्रकृतं कृतं च शिथिलक्षिप्तैकदोर्लेखया
तन्वङ्ग्या न तु पारितः स्तनभरो नेतुं प्रियस्योरसः ॥'

अत्र मानस्योदयः ।

प्रशमो यथा—

'दृष्टे लोचनवन्मनाङ्मुकुलितं पार्श्वस्थिते चक्रव-
न्न्यग्भूतं बहिरासितं पुलकवत्स्पर्शं समातन्वति ।
नीवीबन्धवदागतं शिथिलतां संभाषमाणे ततो
मानेनापसृतं ह्रियेव सुदृशः पादस्पृशि प्रेयसि ॥'

अत्र मानस्य प्रशमः ।

संधिर्यथा—

'उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः
सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः ।
वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलय-
न्नानन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरः स्निग्धो रुणद्ध्यन्यतः ॥'

अत्रावेगहर्षयोः संधिः ।

शबलत्वं यथा—

'क्वाकार्यं शशिलक्ष्मणः[1] क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥'

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलत्वम् ।
विविधमाभिमुख्येन स्थायिधर्मोपजीवनेन स्वधर्मार्पणेन च चरन्ती[ति]
[व्य]भिचारिणः । भावा इत्यनुवर्तते । संख्यावचनं नियमार्थं तेनान्येष
[म]त्रैवान्तर्भावः । तद्यथा—दम्भस्यावहित्थे, उद्वेगस्य निर्वेदे, क्षुत्तृष्णा[दी]
[ना]र्ग्लानौ । एवमन्यदप्यूह्यम् ॥ अन्ये त्वाहुः—एतावत्स्वेव सहचारि[ष्व]
[व]स्थाविशेषेषु प्रयोगप्रदर्शितेषु स्थायी चर्वणायोग्यो भवति ॥

१. 'शशलक्ष्मणः' इत्यन्यत्र.

एषा विभावानुभावानाह—

**ज्ञानादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृत् ।**

ज्ञानबाहुश्रुत्यगुरुभक्तितपःसेवाक्रीडार्थलाभादिविभावा धृतिः संतोषः । सा च लब्धानामुपभोगेन नष्टानामननुशोचनेन योऽव्यग्रो भोगस्तं करोति । तेनानुभावेन धृतिं वर्णयेदित्यर्थः ।

यथा—

'वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या
सम इह परितोषे नैर्विशेषा[1] विशेषाः ।
स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान्को दरिद्रः ॥'

**सदृशदर्शनादेः स्मृतिर्भ्रूक्षेपादिकृत् ।**

सदृशदर्शनस्पर्शनश्रवणाभ्यासप्रणिधानादिभ्यः सुखदुःखहेतूनां स्मरणं **स्मृतिः** । तां भ्रूक्षेपशिरःकम्पमुखोन्नमनशून्यावलोकनाङ्गुलीभङ्गादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं
शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि ।
तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावण-
मा ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति ॥'

**शास्त्रचिन्तादेर्मतिः शिष्योपदेशादिकृत् ।**

शास्त्रचिन्तनोहापोहादिभ्योऽर्थनिश्चयो **मतिः** । तां शिष्योपदेशार्थविकल्पनसंशयच्छेदादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥'

---

भावयन्निसर्गत एव सिद्धस्याविभावमिति ॥ **विभावानुभावानिति** । न तु व्यभिचारिणः । एवं हि तदास्वादे स्व रसान्तरमपि स्यात् । यत्रापि च व्यभिचारिणि

---

1. 'निर्विशेषाः' स्यात्.

**अकार्यकरणज्ञानादेर्व्रीडा वैवर्ण्यादिकृत् ।**

अकार्यकरणज्ञानगुरुव्यतिक्रमप्रतिज्ञाभङ्गादेश्चेतःसंकोचो व्रीडा तां वैवर्ण्याधोमुखविचिन्तनभूविलेखनवस्त्राङ्गुलीयकर्णस्पर्शननखनिस्तोदनादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।
वीक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया ॥'

**इष्टानिष्टदर्शनादेर्जाड्यं तूष्णींभावादिकृत् ।**

इष्टानिष्टदर्शनश्रवणव्याध्यादिभ्योऽर्थाप्रतिपत्तिर्जाड्यम् । तत्तूष्णींभावानिमिषनयननिरीक्षणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'एवमालि निगृहीतसाध्वसं शंकरो रहसि सेव्यतामिति ।
सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥'

**कार्यभङ्गाद्विषादः सहायान्वेषणमुखशोषादिकृत् ।**

उपायाभावनाशाभ्यां प्रारब्धस्य कार्यस्य भङ्गान्मनःपीडा विषादः तं सहायान्वेषणोपायचिन्तनोत्साहविघातवैमनस्यादिना उपगम्यमानाम् मुखशोषजिह्वासृक्कलेहननिद्राश्वसितध्यानादिभिरधमानां वर्णयेत् ।

यथा—

'व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे क्लेशः कपीनां वृथा
प्रज्ञा जाम्बवतो न यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।
मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः
सौमित्रेरपि पत्त्रिणामविषयस्तत्र प्रिया क्वापि मे ॥'

**मद्योपयोगान्मदः स्वापहास्यास्मरणादिकृत् ।**

मद्यपानादानन्दसंमोहयोः संगमो मदः । तं स्वापस्मितगानकिंचिदाकु

व्यभिचार्यन्तरं संभाव्यते। तद्यथा पुरुषस्य उन्मादे वितर्कचिन्तादि। तत्रापि रतिस्थायिभावस्यैव व्यभिचार्यन्तरयोगः स केवलममात्यस्थानीयो नोन्मादेन कृतोपकार इति

ाष्पस्खलद्गतिमञ्जुभाषणरोमोद्गमादिभिरुत्तमानाम्, हास्यगीतस्रस्ताकुञ्चक्षेपव्याविद्धकुटिलगत्यादिभिर्मध्यमानाम्, अस्मरणघूर्णनस्खलद्गमनतच्छर्दितसन्नकण्ठनिष्ठीवनादिभिरधमानां वर्णयेत् । तथा च—

'उत्तमाधममध्येषु वर्ण्यते प्रथमो मदः ।
द्वितीयो मध्यनीचेषु नीचेष्वेव तृतीयकः ॥'

यथा—

'सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा स्रस्तमाल्यवसनाभरणेषु ।
गन्तुमुद्यतमकारणतः स्म द्योतयन्ति मदविभ्रममासाम् ॥'

**विरहादेर्मनस्तापो व्याधिर्मुखशोषादिकृत् ।**

विरहाभिलाषादिभ्यो मनस्तापो व्याधिहेतुत्वाद्व्याधिः । तं मुखशोषाङ्गतागात्रविक्षेपादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'मनोरोगस्तीव्रं विषमिव विसर्पत्यविरतं
प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावक इव ।
हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव बलीयानित इतो
न मां तातस्त्रातुं प्रभवति न चाम्बा न भवती ॥'

**क्लमादेर्निद्रा जृम्भादिकृत् ।**

क्लमश्रममदालस्यचिन्तात्याहारस्वभावादिभ्यो मनःसंमीलनं निद्रा जृम्भावदनगौरव[1]शिरोलालननेत्रघूर्णनगात्रमदोच्छ्वसितनिःश्वसितसन्नगात्राक्षिनिमीलनादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'निद्रानिमीलितदृशो मदमन्थराणि
नाप्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि ।
अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्या-
स्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥'

---

१. 'गौरवशरीरालालन' इति भरतः.

**निद्रोद्भवं सुप्तमुत्स्वप्नायितादिकृत्।**

निद्रोद्भवमित्यनेन निद्राया एव गाढावस्था सुप्तमित्याह। तदुत्स्वप्नायितोच्छ्वसितनिःश्वसितसंमोहनादिना वर्णयेत्।

यथा—

'एते लक्ष्मण जानकीविरहितं मां खेदयन्त्यम्बुदा
मर्माणीव विघट्टयन्त्यलममी क्रूराः कदम्बानिलाः।
इत्थं व्याहृतपूर्वजन्मचरितो यो राधया वीक्षितः
सेर्ष्यं शङ्कितया स वः सुखयतु स्वप्नायमानो हरिः॥'

**इष्टानुस्मरणादेरौत्सुक्यं त्वरादिकृत्।**

इष्टानुस्मरणदर्शनादेर्विलम्बासहत्वमौत्सुक्यम्। तत्त्वरानिःश्वसितोच्छ्वसितकार्श्यमनःशून्यतादिगवलोकनरणरणकादिभिर्वर्णयेत्।

यथा—

'आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः।
बद्धुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि हि[1] केशपाशः॥'

**लज्जादेरवहित्थमन्यथाकथनादिकृत्।**

लज्जाजैह्म्यभयगौरवादिभ्यो भ्रूविकारमुखरागादीनामाच्छादनकारिणी चित्तवृत्तिरवहित्थमवहित्था वा। न बहिःस्थं चित्तं येनेति। पृषोदरादित्वात्। तदन्यथाकथनावलोकितकथाभङ्गकृतकधैर्यादिभिर्वर्णयेत्।

यथा—

'एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती॥'

**चौर्यादेः स्वपरयोः शङ्का पार्श्वविलोकनादिकृत्।**

चौर्यपारदार्यादेर्विरुद्धाचरणादनिष्टोत्प्रेक्षा शङ्का। सा च कदाचित्स्वस्मिन्, यदा समापराधयोरात्मपरयोः परो राजादिना दण्ड्यते। कदाचित्परस्मिन्, यदा विकाराकुलतया कृतदोषत्वेन परः संभाव्यते। स

1. 'च' इत्युपलभ्यमानरघुवंशे.

च पार्श्वविलोकनमुखौष्ठकण्ठशोषणगात्रप्रकम्पनस्वरास्यवर्णभेदावगुण्ठनादिभिर्वर्ण्यते ।

स्वस्मिन्यथा—

'दूराद्दवीयो धरणीधराभं यस्ताडकेयं तृणवद्व्यधूनोत् ।
हन्ता सुबाहोरपि ताडकारिः स राजपुत्रो हृदि बाधते माम् ॥'

परस्मिन्यथा—समुद्रदत्तस्य नन्दयन्त्यामन्यानुरागशङ्का, दुर्योधनस्य वा भानुमत्याम् ।

**रागादेश्चापलं वाक्पारुष्यादिकृत् ।**

रागद्वेषमात्सर्यामर्षेर्ष्यादिभ्यश्चेतोनवस्थानं **चापलम्** । अविमृश्य कार्यकरणमिति यावत् । तच्च वाक्पारुष्यनिर्भर्त्सनप्रहारवधबन्धादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तः परिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयांचकार ॥'

**श्रमादेरालस्यं निद्रादिकृत् ।**

श्रमसौहित्यरोगगर्भस्वभावादिभ्यः पुरुषार्थेष्वनादर **आलस्यम्** । तच्च निद्रातन्द्रासर्वकर्मविद्वेषशयनासनादिना वर्णयेत् ।

यथा—

'चलति कथंचित्पृष्टा यच्छति वाचं कदाचिदालीनाम् ।
आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ॥'

**प्रियागमादेर्हर्षो रोमाञ्चादिकृत् ।**

प्रियागमनबन्धुहृद्देवगुरुराजभर्तृप्रसादभोजनाच्छादनधनलाभोपभोगमनोरथावाप्त्यादिभ्यश्चेतःप्रसादो **हर्षः** । तं च रोमाञ्चाश्रुस्वेदनयनवदनप्रसादप्रियभाषणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'आयाते दयिते मरुस्थलभुवामुत्प्रेक्ष्य दुर्लङ्घ्यतां
गेहिन्या परितोषबाष्पसलिलामासज्य दृष्टिं मुखे ।

दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान्स्वेनाञ्चलेनादरा-
दुन्मृष्टं करभस्य केसरसटाभाराग्रलग्नं रजः ॥'

**विद्यादेर्गर्वोऽसूयादिकृत् ।**

विद्याबलकुलैश्वर्यवयोरूपधनादिभ्यः परावज्ञा गर्वः । तमसूयामर्षपारुष्योपहासगुरुलङ्घनाधिक्षेपनेत्रगात्रविकृत्यनुत्तरदानशून्यावलोकनाभाषणैर्वर्णयेत् ।

यथा—

'ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥'

**चौर्यादेरौग्र्यं वधादिकृत् ।**

चौर्यद्रोहासत्प्रलापादिभ्यश्चण्डत्वमौग्र्यम् । तद्वधबन्धताडननिर्भर्त्सनादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयतः क्षत्रसंतानरोषा-
दुद्दामस्यैकविंशत्यवधि विशसतः सर्वतो राजवंशान् ।
पित्र्यं तद्रक्तपूर्णह्रदसवनमहानन्दमन्दायमान-
क्रोधाग्नेः कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ॥'

**शब्दादेः प्रबोधो जृम्भादिकृत् ।**

शब्दस्पर्शस्वप्नान्तः स्वप्नजल्पननिद्राच्छेदाहारपरिणामादिभ्यो विनिद्रत्वं प्रबोधः । स च जृम्भणाक्षिमर्दनभुजक्षेपाङ्गुलिस्फोटनशय्यात्यागभ्रीवाङ्गवलनादिभिर्वर्ण्यते ।

यथा—

'प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मा क्षणमनभिमुखी रत्नदीपप्रभाणा-
मात्मव्यापारगुर्वी जनितजललवाजृम्भणैः साङ्गभङ्गैः ।
नागाङ्कं मोक्तुमिच्छोः शयनमुरुफणाचक्रवालोपधानं
निद्राच्छेदोऽभिताम्रा चिरमवतु हरेर्दृष्टिराकेकरा वः ॥'

**व्याध्यादेर्ग्लानिर्वैवर्ण्यादिकृत् ।**

व्याधिमनस्तापनिधुवनोपवासक्षुत्पिपासाध्वलङ्घननिद्राच्छेदातिपानतपोऽकलाभ्यासादिभ्यो बलापचयो **ग्लानिः** । तां वैवर्ण्यक्षामनेत्रकपोलश्लथाङ्गत्वप्रवेपनदीनसंचारानुत्साहादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
　हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं
　शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्त्रम् ॥'

**दौर्गत्यादेर्दैन्यममृजादिकृत् ।**

दौर्गत्यमनस्तापादिभ्योऽनौजस्यं **दैन्यम्** । तन्मृजात्यागगुर्वङ्गताशिरवणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
　स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां प्रेमप्रवृत्तिं च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या च या
　भाग्याधीनमतः परं न खलु तत्स्त्रीबन्धुभिर्याच्यते ॥'

**व्यायामादेः श्रमोऽङ्गभङ्गादिकृत् ।**

व्यायामाध्वगत्यादिभ्यो मनः शरीरखेदः **श्रमः** । सोऽङ्गभङ्गमर्दनमनमास्यविकूणनादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'अलसलुलितमुग्धान्यध्वसंतापखेदा-
　दशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।
मृदुमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि
　त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥'

---

1. 'ऽङ्गमर्द' भरतः

**इष्टवियोगादेरुन्मादोऽनिमित्तस्मितादिकृत्।**

इष्टवियोगधननाशाभिघातवातसंनिपातग्रहादिभ्यश्चित्तविप्लवः उ मनिमित्तस्मितरुदितोत्क्रुष्टगीतनृत्यप्रधावितोपवेशनोत्थानासंबद्धप्र पांशूद्धूलननिर्माल्यचीवरघटचक्रशरावाभरणादिभिर्वर्णयेत्।

यथा—

'हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिस्तस्यास्त्वया हृता।
संभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते॥'

**प्रहारादेर्मोहो भ्रमणादिकृत्।**

प्रहारमत्सरभयदैवोपघातपूर्ववैरस्मरणत्रासनादिभ्यश्चित्तस्य मूढ मोहस्य प्रागवस्थापि मोहशब्देनोच्यते। तं भ्रमणदेहघूर्णनपतन प्रमोहवैचित्र्यादिभिर्वर्णयेत्।

यथा—

'तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम्।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव॥'

सुखजन्मापि मोहो भवति।

यथा—

'कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धना-
त्तद्वासः श्लथमेखलागुणधृतं किंचिन्नितम्बे स्थितम्।
एतावत्सखि वेद्मि सांप्रतमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः
कोऽसौ कासि रतं तु किं कथमिति स्वल्पापि मे न

**दारिद्र्यादेश्चिन्ता संतापादिकृत्।**

दारिद्र्येष्टद्रव्यापहारैश्वर्यभ्रंशादिभ्यो ध्यानं चिन्ता। सा च प्रसन्नादवनवत्। खेलनाद्गमनवच्च। तां संतापशून्यचित्तत्वकार मुखचिन्तनादिभिर्वर्णयेत्। सा च वितर्कात्ततो वा वितर्क इति थग्भवति चिन्ता।

यथा—

'पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चा-
दन्तर्बहिः परित एव विवर्तमानाम् ।
उद्बुद्धमुग्धकनकाब्जनिभं वहन्ती-
मासज्य तिर्यगपवर्तितदृष्टि वक्त्रम् ॥'

**आक्षेपादेरमर्षः स्वेदादिकृत् ।**

विद्यैश्वर्यबलाधिकक्रृतेभ्यः आक्षेपावमानादिभ्यः प्रतिचिकीर्षारूपोऽमर्षः। स च स्वेदध्यानोपायान्वेषणशिरःकम्पाधोमुखविचिन्तनादिभिर्वर्ण्यते ।

यथा—

लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु चित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः
स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥'

**निर्घातादेस्त्रासोऽङ्गसंक्षेपादिकृत् ।**

निर्घातगर्जितभूपर्वतकम्पशिलोल्काशनिविद्युत्पातरक्षःस्थूलप्रभूतकुष्ठादिभ्यश्चेतश्चमत्कृतिरूपस्त्रासो भयात्पूर्वापरविचारवतो भिन्न एव । सोऽङ्गसंक्षेपस्तम्भरोमोद्गमगद्गदप्रलयोत्कम्पनिःस्पन्दवीक्षितैर्वर्ण्यः ।

यथा—

'परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।
उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥'

**ग्रहादेरपस्मारः कम्पादिकृत् ।**

ग्रहभूतदेवयक्षपिशाचब्रह्मराक्षसशून्यारण्यश्मशानसेवनोच्छिष्टगमनधातुवैषम्यादेरावेशरूपोऽपस्मारः । तं कम्पितस्फुरितस्विन्नधावितश्वसितभूमिपतनारावमुखफेनादिभिर्वर्णयेत् । अयं च प्राय आभासेष्वेव शोभते ।

यथा—

'आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम् ।
फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥'

**रोगादेर्निर्वेदो रुदितादिकृत्।**

रोगाधिक्षेपताडनदारिद्र्येष्टवियोगावमानतत्त्वज्ञानादिभ्यः स्वावमानना-रूपो **निर्वेदः**। स रुदितश्वसितानुपादेयतादिभिर्वर्ण्यः।

यथा—

'किं करोमि क्व गच्छामि कमुपैमि दुरात्मना।
दुर्भरेणोदरेणाहं प्राणैरपि विडम्बितः॥'

**उत्पातादिभ्य आवेगो विस्मयादिकृत्।**

उत्पातवातवर्षाग्निगर्जाप्रियाप्रियश्रवणव्यसनादिभ्यः संभ्रम **आवेगः**। तं विस्मयावगुण्ठनच्छेन्नश्रयणधूमान्ध्यत्वरितापसर्पणपुलकविलापसंनहना-दिभिर्यथासंख्यं वर्णयेत्।

तत्रोत्पातावेगो यथा—

'किं किं सिंहस्ततः किं नरसदृशवपुर्देव चित्रं गृहीतो
नैवेदृक्कोऽपि जीवो द्रुतमुपनिपतन्पश्य संप्राप्त एव।

**तत्त्वज्ञानादिभ्य इति।** चिरकालविभ्रमविप्रलब्धस्य उपादेयस्वनिवृत्तये यत्सम्यग्ज्ञानं तन्निर्वेदं जनयति, न त्वात्मस्वभावः, तस्य शान्तस्थायित्वेनोक्तत्वात्। यथा— 'वृथा दुग्धोऽनड्वान्स्तनभरनता गौरिति चिरं परिष्वक्तः षण्ढो युवतिरिति लावण्यरहितः। कृता वैडूर्याशा विकचकिरणे काचशकले मयामूढेन त्वां कृपणमगुणज्ञं प्रणमता॥' इति। अयं च निर्वेदः स्वयं पुरुषार्थसिद्धये नोत्साहरत्यादि मद्वदन्यानुरञ्जनाय वा हासविस्मयादिवन्न प्रभवतीत्यन्यमुखप्रेक्षित्वाद्व्यभिचार्येवेति॥ **उत्पातवातेति।** आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। ततश्चोत्पातादेर्वातादेर्वर्षादेरग्न्यादेर्गजादेः प्रियश्रवणादेरप्रियश्रवणादेर्व्यसनादेश्च विभावादित्यर्थः। एवं विस्मयादिना अवगुण्ठनादिच्छन्नश्रयणादिना धूमान्ध्यादिना त्वरितापसर्पणादिना पुलकादिना विलापादिना संहननादिना चानुभावेनेति प्रतिपत्तव्यम्॥ तत्र उत्पातावेगः 'किं किं सिंहः'

१. 'कुञ्जरोद्भ्रमण' इति भरतसंवादात् 'गजो(द्भ्रमण)' इति भवेत्. टीकायां तु 'गजादेः' इत्थं व्याख्यातं तस्माद् 'गज' इत्येव स्यात्. २. 'छत्राश्रयण' इति भरते पाठात् 'छत्रश्रयण' इति भवेत्.

विगुण्ठनादिना छत्राश्रयणा' स्यात्.

शस्त्रं शस्त्रं न शस्त्री त्वरितमहह हा कर्कशत्वं नखाना-
मित्थं दैत्याधिनाथो निजनखकुलिशैर्येन भिन्नः स पायात् ॥'

एवं वातावेगादिषूदाहार्यम् ।

**संदेहादेर्वितर्कः शिरःकम्पादिकृत् ।**

संदेहविमर्शविप्रतिपत्त्यादिभ्यः संभावनीयप्रत्ययो **वितर्कः** । स शिरःकम्पभ्रूक्षेपसंप्रधारणकार्यकलापमुहुर्ग्रहणमोक्षणादिभिर्वर्ण्यः ।

यथा—

'अनङ्गः पञ्चभिः पौष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः ।
इत्यसंभाव्यमथ वा विचित्रा वस्तुशक्तयः ॥'

**परोत्कर्षादेरसूयावज्ञादिकृत् ।**

परस्य सौभाग्यैश्वर्यविद्यादिभिरुत्कर्षाद्दादिशब्दादपराधमुहुर्द्वेषादिभ्यश्चा-

---

इत्यादिना निदर्शितः ॥ वातावेगो यथा—'वाताहत वसनमाकुलमुत्तरीयम्—' इत्यादि । वर्षावेगो यथा—'देवे वर्षत्यसनपचनव्यापृता वह्निहेतोर्गेहाद्गेहं फलकनिचितैः सेतुभिः पङ्कभीताः । नीव्रप्रान्तानविरलजलान्पाणिभिस्ताडयित्वा सूर्यच्छायास्थगितशिरसो योपिन्तः संचरन्ति ॥' अग्न्यावेगो यथा—'क्षिप्तो हस्तावलग्नः—' इत्यादि । गजावेगो यथा—'स च्छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन । रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥' प्रियदर्शनादावेगो यथा—'एह्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र चुम्बामि मूर्धनि चिरं च परिष्वजे त्वाम् । आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि वन्देऽथ वा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥' अप्रियदर्शनश्रवणावेगो यथा उन्मत्तराघवे—'चित्रमायः—(ससंभ्रमम् ।) भगवन् कुलपते रामभद्र, परित्रायतां परित्रायताम् । (इत्याकुलतां नाटयति ।)' इत्यादि । पुनः 'चित्रमायः—मृगरूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः । नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संक्षयम् ॥ रामः—वत्सस्याभयवारिधेः प्रतिभयं मन्ये कथं राक्षसात्त्रस्तश्चैष मुनिर्विरौति मनसश्चास्त्येव मे संभ्रमः । मा हासीर्जनकात्मजामिति मुहुः स्नेहाद्गुरुर्याचते न स्थातुं न च गन्तुमाकुलमतेर्मूढस्य मे निश्चयः ॥' व्यसनं राजविड्वरादि, तद्धेतुरावेगो यथा—'आगच्छागच्छ सज्जं कुरु, वरतुरगं संनिधेहि द्रुत मे, खड्गः क्वासौ, कृपाणीमुपनय, धनुषा किं किमङ्ग प्रविष्टे । संरम्भोन्निद्रितानां क्षितिभृति गहनेऽन्योन्यमेव प्रतीच्छन्नादः स्वप्नाभिदृष्टे त्वयि चकितदृशां विद्विषामाविरासीत् ॥' **संदेहेति** । संदेहः किंस्विदित्युभयावलम्बी प्रत्ययः संशयरूपः । विमर्शो विशेषप्रतीत्याकाङ्क्षात्मिका इच्छा । प्रमाणेन पक्षाभावप्रतीतिमात्रं

---

१. 'नीव्रप्रान्ता' स्यात्. २. 'योषितः' स्यात्. ३. 'द्विड्वरादि' स्यात्.

क्षमारूपासूया । तामवज्ञाभ्रुकुटीक्रोधसेर्ष्योक्त्यालोकितदोषोपवर्णनादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते
सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीणि कुतोमुखान्यपि पदान्यासन्खरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥'

**व्याध्यभिघाताभ्यां मृतिर्हिक्काकार्श्यादिकृत् ।**

व्याधिर्ज्वरादिः प्रतीतः, सर्पविषगजादिसंभवोऽभिघातस्ताभ्यां मृतेः प्रागवस्था **मृतिः** । साक्षान्मृतावनुभवाभावात् । तत्र व्याधिजां मृतिं हिक्काश्वासाङ्गभङ्गाक्षिनिमीलनाद्यैः, अभिघातजां तु कार्श्यवेपथुदाहहिक्काफेनाङ्गभङ्गजडतामरणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

'स गतः क्षितिमुष्णशोणितार्द्रो खुरदंष्ट्राग्रनिपातदारिताश्मा ।
असुभिः क्षणमीक्षितेन्द्रसूनुर्विहितामर्षगुरुध्वनिर्निरासे ॥'

शृङ्गारे तु मरणाध्यवसायो मरणादूर्ध्वं झटिति पुनर्योगो वा निबध्यते। अन्यत्र तु स्वेच्छा ।

यथा—

'संप्राप्तेऽवधिवासरे क्षणममुं तद्वर्त्मवातायनं
वारंवारमुपेत्य निःक्रियतया निश्चित्य किंचिच्चिरम् ।

विप्रतिपत्तिरित्याहुः । एभ्योऽनन्तरं भवितव्यताप्रत्ययस्वभावः पूर्वतरपक्षशैथिल्यदायी पक्षान्तरतुल्यकक्षभवोच्चावयतु(?)न्ममतामन्यस्य दर्शयंस्तर्कः । स च संशयात्पृथगेव । संदेहेन तत्त्वबुभ्याशादिरूपस्य विमर्शादेः स्वीकारेऽपि कविशिक्षार्थं भङ्ग्यानिरूपणम् । अन्ये तु—धर्मिणि संदेहो धर्मे तु विमर्शो भ्रान्तिज्ञाने विप्रतिपत्तिरित्याहुः । **प्रागवस्थेति** । म्रियमाणावस्थैव अनेन व्याधिना मे न निवर्तितव्यमित्येवंविधचित्तवृत्तिरूपा ॥ **कार्श्येति** । अष्टौ हि विषवेगाः । यदाह भरतः—'कार्श्यं तु प्रथमे वेगे द्वितीये वेपनं तथा । दाहं तृतीये हिक्कां च चतुर्थे संप्रयोजयेत् ॥ फेनं च पञ्चमे

1. 'वेपथुस्तथा' भरतपुस्तके.

सप्रत्येव निवेद्य केलिकुररीः सास्रं सखीभ्यः शिशो-
माधव्या सहकारकेण करुणः पाणिग्रहो निर्मितः ॥'

तथा—

'तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वो-
र्देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।
पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ
लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥'

अथ सात्त्विकानाह—

**स्तम्भस्वेदरोमाञ्चस्वरभेद(स्वर)कम्पवैवर्ण्याश्रुप्रलया अष्टौ सात्त्विकाः ।**

सीदत्यस्मिन्मन इति व्युत्पत्तेः सत्त्वगुणोत्कर्षात्साधुत्वाच्च प्राणात्मकं वस्तु सत्त्वम्, तत्र भवाः सात्त्विकाः। भावा इति वर्तते॥ ते च प्राणभूमिप्रसृतरत्यादिसंवेदनवृत्तयो बाह्यजडरूपभौतिकनेत्रजलादिविलक्षणा विभा-

---

कुर्यात्स्यात्षष्ठे स्कन्धभञ्जनम् । जडतां सप्तमे कुर्यादष्टमे मरणं तथा ॥' आदिग्रहणात्सहसा भूमिपतनविकम्पनस्फुरणादयो ज्ञेयाः ॥ **प्राणभूमीति** । अयं भावः । रत्यादयश्चित्तवृत्तिविशेषाः पूर्वसंविद्रूपाः समुल्लसन्ति । तत आभ्यन्तरं प्राणान्तस्वरूपाभ्यासेन कलुषयन्ति । न चैतदसंवेद्यम् । तथा हि क्रोधावेशे अन्तरा ज्वलत्येव पूर्वमुन्मिषति ततः स्वेदः । अनेनैवाशयेन भट्टबाणेनोक्तम्—'पूर्वं तपो गलति पश्चात्स्वेदसलिलम्' इति । तथा तदवस्थां प्राप्तोऽवहित्थादिना भावो बहिर्विकारपर्यन्ताप्राप्तेः परिरक्ष्यमाणो दृष्टः । यथा—'पिअमुहससङ्कदंसणचलिअं रइसाअरे पिआहिअअम् । गुरुसंकमरुम्भियसेअपसुहपसरं पि हु ण ठाइ ॥' प्रियमुखदर्शनेन रतिविषये सादरं मत्प्रियाहृदयं चलितं गुरुविषये मा संक्रमीदिति । निषिद्धस्वेदप्रभृति बाह्यप्रसरमपि न विश्राम्यति । आन्तरस्वेदादि सात्त्विकक्षोभमयमेवेत्यर्थः । निदर्शनं चात्र प्रतीयमानम् । तथा हि । प्रियं मुखं यस्य तादृशस्य शशाङ्कस्य दर्शने आहृदयमपि चलितो

---

१. लेखकप्रमादपतितो भवेत्.

---

१. 'प्रियमुखशशाङ्कदर्शनचलितं रतिसादरं प्रियाहृदयम् । गुरुसंक्रमरुद्धसेकप्रारम्भप्रसरमपि खलु न तिष्ठति ॥' इति, '–रयिसागरोऽप्याहृदयम् । गुरुसंक्रमरुद्धसेकप्रारम्भकप्रसरोऽपि खलु न तिष्ठति ॥' इति च च्छाया.

वेन रत्यादिगतेनैवातिचर्वणागोचरेणाहता अनुभावैश्च गम्यमाना भावा भवन्ति । तथा हि । पृथ्वीभागप्रधाने प्राणे संक्रान्तचित्तवृत्तिगणः स्तम्भो-विष्टब्धचेतनत्वम् । जलभागप्रधाने तु बाष्पः । तैजसस्तु प्राणनैकट्यादु-भयथा तीव्रातीव्रत्वेन प्राणानुग्रह इति द्विधा स्वेदो वैवर्ण्यं च । तद्धेतुत्वात् च तथा व्यवहारः । आकाशानुग्रहे गतचेतनत्वं प्रलयः । वायुस्वातन्त्र्ये तु तस्य मन्दमध्योत्कृष्टावेशात्त्रेधा रोमाञ्चवेपथुस्वरभेदभावेन स्थितिरिति भरत-विदः ॥ बाह्यास्तु स्तम्भादयः शरीरधर्मा अनुभावाः । ते चान्तरालिकान् सात्त्विकान् भावान् गमयन्तः परमार्थतो रतिनिर्वेदादिगमका इति स्थि-तम् ॥ एवं च नव स्थायिनः, त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः, अष्टौ सात्त्विकाः । इति पञ्चाशद्भावाः ॥

रथी वेगवत्सागरो गुरुणा सेतुना रुद्धः सैकप्रारम्भकः प्रसरः ... तादृशोऽपि खलितस्याश्चर्यं न तिष्ठति न निस्तरङ्गीभवति । सागरशब्द उभयलिङ्गः । प्राकृते वा लिङ्ग-विपर्यासः । तदत्र रतिर्मनोरूपत्वाच्चुता चाङ्गागोलिकविकारपर्यन्तगामिनी च न जातेति प्राणभूमावेव विश्रान्ता वर्णिता ॥ रत्यादिगतेनैवेति । ननु विभावान्तरेण, तथा बा-ह्यविषयविशेषाभिमुख्यनिरपेक्षत्वादित्यर्थः ॥ ग्लान्यालस्यश्रमधृत्यादीनां तु यद्यप्याल-म्बनविषयशून्यता, तथापि बाह्यहेतुका असौ व्यभिचारिषु गणिताः । अबाह्यहेतुकास्तु स्तम्भादय इति सात्त्विकाः ॥ स्तम्भो विष्टम्भश्चेतनत्वमिति । मनसा दर्शनश्रवणो-पालिन्द्रियप्रदेशचारिणा विकल्पपर्यन्तागमनरहिताविकल्पकज्ञानमात्रविधानादिन्द्रियाणा-मनधिष्ठानादित्यर्थः । यथा—'वेताणहुयच्छायणिच्चलो अणदिट्ठपउमकच्छायम् । आलि-क्कपट्टवाणव्वणिपयपयहुच्चङ्कलत्तणं पिवि अलिआह ॥' एवं बाष्पहेतुत्वाद्बाष्पो यथा—'उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं बाष्पं कुरु स्थिरतया विहितानुबन्धम् । अस्मिन्नल-क्षितनतोन्नतभूमिभागे मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥' तीव्रातीव्रत्वेनेति । तीव्रत्वेन प्राणानुग्रहस्वेदो यथा—'आश्लेषे प्रथमं क्रमादपजिते हृद्येऽधरस्यार्पणे केलि-द्यूतविधौ पणं प्रियतमे कान्ता पुनः पृच्छति । सा तद्दासनिरुद्धसंवृतरसोद्भेदस्फुरत्कण्ठया तूष्णीं शारविशारणाय निहितः स्वेदाम्बुगर्भः करः ॥' अतीव्रत्वेन तु वैवर्ण्यं यथा—'संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा । नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥' प्रलयन्ति प्रकर्षेण प्राणमिलीनेष्विन्द्रियेषु लयः प्रलयः । यथा—'तीव्राभिषङ्गप्रभवेण—' इति ॥ तस्येति । प्राणस्य ॥ मन्देति । प्राणस्य मन्दा-

१. 'स्तम्भो विष्टम्भचेतनत्वम्' इति टीकायाम्. २. 'रतिनिर्वेदा' स्यात्.

१. 'न तु' स्यात्. २. अस्य संस्कर्तुं न शक्यते.

रसभावानभिधाय तदाभासानाह—

**नैरिन्द्रियेषु तिर्यगादिषु चारोपाद्रसभावाभासौ ।**

निरिन्द्रिययोः संभोगारोपणात्संभोगाभासो यथा—

'पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनीभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥'

विप्रलम्भारोपणाद्विप्रलम्भाभासो यथा—

'वेणीभूतप्रतनुसलिला ताम्यती तस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छायातटरुहतरुभ्रंशिभिः शीर्णपर्णैः ।
सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥'

भावाभासो यथा—

'गुरुगर्भभरक्लान्ताः स्तनन्त्यो मेघपङ्क्तयः ।
अचलाधित्यकोत्सङ्गमिमाः समधिशेरते ॥'

तिरश्चोः संभोगाभासो यथा—

'मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।
शृङ्गेण संस्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥'

यथा च—

'ददौ सरःपङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।
अर्धोपभुक्तेन बिसेन जायां संभावयामास रथाङ्गनामा ॥'

विप्रलम्भाभासो यथा—

'आपृष्टासि व्यथयति मनो दुर्बला वासरश्री-
रेह्यालिङ्ग क्षपय रजनीमेकिका चक्रवाकि ।

द्रोमाञ्चो यथा—(वन्दावन्दाभिमुखम् ।) 'तद्वक्त्राभिमुखं मुखं विनमितं दृष्टिः कृत
योस्तस्यालापकुतूहलाकुलतरे श्रोत्रे निरुद्धे मया । पाणिभ्यां च तिरस्कृतः सपुलक
दोद्गमो गण्डयोः सख्यः किं करवाणि यान्ति शतधा यत्कञ्चुके संधयः ॥' मित्याहे

१. 'निरिन्द्रि' स्यात्.　२. 'तामतीतस्य(?)' स्यात्.

१. लेखकप्रमादलिखितं भवेत्.　२. 'मध्यावेशा' स्यात्.

नान्यासक्तो न खलु कुपितो नानुरागच्युतो वा
दैवासक्तस्तदिह भवतीमस्वनभ्रस्त्यजामि ॥'

यथा वा—

'नान्तर्वर्तयति ध्वनत्सु जलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितं
नासन्नात्सरसः करोति कवलानावर्जितैः शैवलैः ।
दानास्वादनिषण्णमूकमधुपव्यासक्तदीनाननो
नूनं प्राणसमावियोगविधुरः स्तम्बेरमस्ताम्यति ॥'

भावाभासो यथा—

'त्वत्कटाक्षावलीलीलां विलोक्य सहसा प्रिये ।
वनं प्रयात्यसौ व्रीडाजडदृष्टिर्मृगीजनः ॥'

आदिशब्दान्निशाचन्द्रमसोर्नायकत्वाध्यारोपात्संभोगाभासो यथा—

'अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥'

चन्द्रे भावाभासो यथा—

'त्वदीयमुखमालोक्य लज्जमानो निशाकरः ।
मन्ये घनघटान्तर्भिं समाश्रयति सत्वरः ॥'

रसाभासस्य भावाभासस्य च समासोक्त्यर्थान्तरन्यासोत्प्रेक्षारूपकोपमाद्यो जीवितम् ॥

अनौचित्याच्च ।

अन्योन्यानुरागाद्यभावेनानौचित्याद्रसभावाभासौ ।

---

शाद्वेपथुर्यथा—'मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति अन्यापि किं सखि न भाजनमीदृशानां वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥' उत्कण्ठायां शात्स्वरभेदो यथा—'याते द्वारमतीम्–' इति ॥ एते च सात्त्विकाः प्रतिरसं संभवन्तीति राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यन्यायेनापि व्यभिचारित्वं स्वातन्त्र्यगन्धमपि भजन्त इति सुलभोदाहरणत्वाच्च वृत्ताद्युदाहरणानि न प्रदर्शितानि ॥ रसाभास इति । परस्पर

1. 'परस्परास्थानबन्धा' इति स्यात्.

रसाभासो यथा—

'दूराकर्षणमोहमन्त्र इव मे तन्नाम्नि याते श्रुतिं
　　चेतः कालकलामपि प्रसहते नावस्थितिं तां विना ।
एतैराकुलितस्य विक्षतरतेरङ्गैरनङ्गातुरैः
　　संपद्येत कथं तदाप्तिसुखमित्येतन्न वेद्मि स्फुटम् ॥'

अत्र सीताया रावणं प्रति रत्यभावाद्रसाभासः ।

यथा वा—

'स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे
　　विलेभे कः प्राणान्रणमखमुखे यं मृगयसे ।
सुलग्ने को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि बला-
　　त्तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥'

अत्रानेककामुकविषयमभिलाषं तस्याः स्तुम इत्याद्यनुगतं बहुव्यापारं
ज्ञानं व्यनक्ति ।

भावाभासो यथा—

'निर्माल्यं नयनश्रियः कुवलयं वक्त्रस्य दासः शशी
　　कान्तिः प्रावरणं तनोर्मधुमुचो यस्याश्च वाचः किल ।
विंशत्या रचिताञ्जलिः करतलैस्त्वां याचते रावण-
　　स्तां द्रष्टुं जनकात्मजां हृदय हे नेत्राणि मित्रीकुरु ॥'

अत्रौत्सुक्यम् ॥

काव्यस्य लक्षणमुक्त्वा भेदानाह—

**व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये काव्यमुत्तमम् ।**

वाच्यादर्थाद्व्यङ्ग्यस्य वस्त्वलंकाररसादिरूपस्य प्राधान्ये काव्यमुत्तमम्

---

नबन्धात्मिकाया हि रतेः श‍ृङ्गारत्वमुक्तम् । अत्र तु कामनाभिलाषमात्ररूपा रति
वारिभावो न स्थायी । तस्य तु स्थायिकल्पत्वेनाभाति । अतश्च स्थाय्याभासत्वं रतेः
। रावणस्य सीताद्विष्टमप्युपेक्षिका हृदयं नैव स्पृशति । तत्स्पर्शे ह्यभिमानोऽस्य
वामयीयं रक्तेति तु निश्चयोऽप्यनुपयोगी कामजमोहसारत्वात् शुक्तौ रूप्याभा

---

१. 'लीयेतैव । मयीयं न सक्तेति' स्यात्.

यथा—

'वल्मीकः किमुतोद्भूतो गिरिरियत्कस्य स्पृशेनाशयं
त्रैलोक्यं तपसा जितं यदि मदो दोष्णां किमेतावता ।
सर्वं साधय वा रुणत्सि विरहक्षामस्य रामस्य मे-
स्त्वद्दन्ताङ्कितवालिकक्षरुधिरक्लिन्नाग्रपुङ्खं शरम् ॥'

अत्र दन्ताङ्कितपदेन तद्विजयस्तत्कक्षपरिग्रहस्तथैव चतुरर्णवभ्रमणं पुनः कृपामात्रेण त्यागस्तत्राप्रतीकारः पुनरप्यभिमानदर्प इत्यादि व्यज्यते ॥

**असत्संदिग्धतुल्यप्राधान्ये मध्यमं त्रेधा ।**

असति संदिग्धे तुल्ये च प्राधान्ये व्यङ्ग्यस्य मध्यमं काव्यम् ।

तत्रासत्प्राधान्यं काचिद्वाक्यादनुत्कर्षेण ।

वत् । तस्माद्विभावाद्याभासाद्रत्याभासे प्रतीते चर्वणाभासचारः शृङ्गाराभास इति ॥ एवं हास्याभासो यथा—'लोकोत्तराणि चरितानि न लोक एव संमन्यते यदि किमङ्ग वदाम नाम । यस्त्वत्र हासमुखरे त्वममुष्य तेन पार्श्वोपपीडमिह को न विजाहसीति ॥' अत्र यदभिनन्दनीयेऽपि वस्तुनि लोकस्य हासमुखरत्वं स हास्याभासः । किंशब्दस्य वाच्यस्य तु हास्यत्वमेव । एवं रसान्तरेषूदाहार्यमिति ॥ दन्ताङ्कितपदेनेति । वस्तुस्वभावेन । **अभिमानदर्प इत्यादीति** । वस्त्वित्यर्थः । एवमलंकारे रसादौ च प्राधान्येन व्यङ्ग्ये काव्यस्योत्तमत्वं विज्ञेयम् । तद्यथा—'लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि । क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः ॥' अत्र रूपकालंकारो व्यङ्ग्यः । तथा हि । लावण्यं संस्थानसुभगता, कान्तिः प्रभा, ताभ्यां परिपूरितानि संविभक्तानि हृद्यानि संपादितानि दिङ्मुखानि येन । कोपकषायकालुष्यादनन्तरं प्रसादोन्मुख्येन स्मेरे ईषद्विहसनशीले तरलायते प्रसादान्दोलनविकाससुन्दरे अक्षिणी यस्यास्तस्या आमन्त्रणम् । अथ वा अधुना कोपादनन्तरं प्रसादोदये न एति, पूर्वं तु क्षणान्तरे क्षोभमगमत् । कोपकषायपाटलत्वे च तव मुखं संध्यारुणपूर्णशशधरमण्डलमेवेति भाव्यम् । क्षोभेण चलितचित्तवृत्तितया सहृदयस्य न चैति तत्सुव्यक्तमन्वर्थतयायं जलराशिर्जाड्यसंपन्नः । जलाद्यः शब्दा भावार्थप्रधाना इत्युक्तं प्राक् । अत्र क्षोभो मदनविकारात्मा सहृदयस्य त्वन्मुखावलोकने भवतीति इयत्ताभिधाया विश्रान्तत्वाद्रूपकं व्यङ्ग्यमेव । तदाश्रयेण च काव्यस्य चारुत्वं व्यवतिष्ठत इति तस्यैव प्राधान्यम् ॥ रसप्राधान्ये यथा—'कृच्छ्रेणोरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा

१. 'वाच्यात्' इति भवेत्.

१. 'मज्जिमा' स्यात्. २. 'कृच्छ्राद्रूरु' इत्युपलभ्यते.

यथा—

'[1]वाणीरकुडङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए।
घरकम्मवावडाए वहूए सीदन्ति अङ्गाइं॥'

अत्र 'दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्टः' इति [2]वाक्यात् 'सीदन्त्यङ्गानि' इति वाच्यमेव सातिशयम्।

क्वचित्पराङ्गत्वेन यथा—

'अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः॥'

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम्।

---

नितम्बस्थले मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निःस्पन्दतामागता। मद्दृष्टिस्तृषितेव संप्रति शनैरारुह्य तुङ्गौ स्तनौ साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जललवप्रस्पन्दिनी[1] लोचने॥' अत्र हि नायिकाकरानुवर्तमानस्वात्मप्रतिकृतिपविन्त्रितचित्रफलकालोकनाद्वत्सराजस्य परस्परास्थावन्यरूपो[2] रतिस्थायिभावो विभावानुभावसंयोजनावशेन चर्वणा इति (?) आरुह्य इति प्राधान्येनात्र रसो व्यङ्ग्यः। एवं भावतदाभासादीनामुत्तमकाव्यप्रभेदतया उदाहरणानि ज्ञेयानीति॥ **सातिशयमिति**। तथा हि। गृहकर्मव्यापृताया इत्यन्यपराया अपि। वध्वा इति सातिशयलब्धा (?) पारतन्त्र्यबद्धाया अपि। अङ्गानीत्येकमपि तादृशमङ्ग[3] यद्गाम्भीर्यावहित्थवशेन संवरीतु पारितम्। सीदन्तीत्यास्तां गृहकर्मसंपादनं स्वात्मानमपि धर्तु न प्रभवति। गृहकर्मयोगे च स्फुटं लक्ष्यमाणानीति अस्माद्वाच्यादेव सातिशयमदनपरतन्त्रताप्रतीतिरित्यर्थः। **पराङ्गत्वेनेति**। परस्परसमवेतदाभासभावप्रशमभावोदयभावसंधिभावशबलतारूपस्य भावस्य वाच्यार्थीभूतस्य अङ्ग रसादिवस्त्वलङ्काररूपं व्यङ्ग्यं तस्य भावस्तत्त्वम्। तेनेति रसेन। **उत्कर्षीति**[4]। रसना मेखला संभोगावसरे ऊर्ध्वं कर्षतीति। **शृङ्गार इति**। समरभुवि पतितकरावलोकनेन प्राक्तनसंभोगवृत्तान्तः स्मर्यमाण इदानीं विध्वस्ततया यतः शोकविभावतां प्रतिपद्यते अतः करुणस्याङ्गतां याति। यथा च—'तव शतपत्रमृदुताम्रतलश्चरणश्चलकलहंसनूपुरकल-

---

१. 'वानीरकुञ्जोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वत्याः।
गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि॥' इति च्छाया.

२. 'व्यङ्ग्यात्' इति काव्यप्रकाशोक्तमेव वरं प्रतीयते.

---

१. 'प्रस्यन्दिनी' स्यात्. २. 'स्यावन्ध्यरूपो' स्यात्. ३. 'मपि न तादृ' स्यात्. ४. 'स्तत्त्व तेनेति। रसनोत्कर्षीति' स्यात्.

यथा च—

'जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।
कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥'

अत्र व्यङ्ग्य उपमानोपमेयभावो रामत्वमिति वाच्यस्याङ्गतां नीतः ।

ध्वनिना मुखरः । महिषमहासुरस्य शिरसि प्रसभं निहितः कनकमहामहीध्रगुरुस्तां कथमम्ब गतः ॥' अत्र वितर्कविस्मयादयो भावा देवताविषयाया रतेरङ्गम् । यथा च—'समस्तगुणसंपदः सममलंक्रियाणां गणैर्भवन्ति यदि भूषणं तव तथापि नो शोभसे । शिवं हृदयवल्लभं यदि यथा तथा रञ्जयेस्तदेव ननु वाणि ते जयति सर्वलोकोत्तरम् ॥' अत्र शृङ्गाराभासो भावस्याङ्गम् । यथा च—'स पातु वो यस्य हतावशेषास्तत्तुल्यवर्णाञ्जनरञ्जितेषु । लावण्ययुक्तेष्वपि वित्रसन्ति दैत्याः स्वकान्तानयनोत्पलेषु ॥' अत्र दैत्यप्रकृतीनामनुचितत्रासो भगवत्प्रभावकारणकृत इति भावाभास इति । स च देवताविषयरतिभावस्याङ्गम् । यथा च—'अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः । ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः क्वापि तवेक्षणे क्षणात् ॥' अत्र राजविषयस्य रतिभावस्य भावप्रशमोऽङ्गम् । 'साकं कुरङ्गसदृशा मधुपानलीलां कर्तुं सैराद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते । अन्याभिधाय तव नाम विभोर्गृहीतं केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥' अत्र त्रासस्योदयः । 'असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः कथानां विस्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः । प्रमोदं वो दिश्यात्कपटबटुवेषापनयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥' अत्रावेगधैर्ययोः संधिः । 'पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी । हस्तालम्बं वितर हहहा न्युत्क्रमः क्वासि यासि । इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः कन्या कंचित्पुलकिसलयान्याददानाभिधत्ते ॥' अत्र शङ्कासूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यविबोधौत्सुक्यानां शबलता । एते च रसवदाद्यलंकाराः । यद्यपि भावोदयसंधिशबलत्वानि नालंकारतयोक्तानि तथापि कश्चिद्ब्रूयादित्येवमुक्तम् । इदानीं वाच्यं प्रत्यलंकारस्य व्यङ्ग्यस्याङ्गतामाह—

**यथा चेति । जनस्थाने इति ।** जनानां स्थानम्, दण्डकारण्यं च । कनकमृगतृष्णा, भ्रान्तिश्च । वैदेही सीता, वै देहि इति पदद्वयं च । लङ्कापुरस्य भर्तुः रावणस्य, अलक्ष्मीवद्रूपत्वात्कुत्सितस्य भर्तुश्च । वदनेषु दशासु मुखेषु । घटना शरयोजना, विविधोक्तिपरम्परासु च । कुशलवौ सुतौ यस्याः सा सीता, शुभवार्ता च ॥ **प्रलपितेति ।** प्रलप्य

---

१. 'त्तदेव' स्यात्. २. 'कुरङ्गकदृशा' काव्यप्रकाशे. ३. 'सुहृद्भि' काव्यप्रकाशे. ४. 'घायि' काव्यप्रकाशे. ५. 'विभो गृ' काव्यप्रकाशे. ६ 'व्युत्क्रमः' काव्यप्रकाशे. ७. 'त्फलकिस' काव्यप्रकाशे.

यथा च—

'अमिमरतिमलसहृदयं प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादम् ।
मरणं जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥'

अत्र हालाहलं वस्तु व्यङ्ग्यं भुजगरूपणलक्षणस्य वाच्यस्याङ्गम् ।

क्वचिदस्फुटत्वेन यथा—

'अहयं उज्जुअरूया तस्स वि उम्मन्थराइं पिम्माइं ।
सहि आयणो अ निउणो अलाहि किं पायराएण ॥'

अत्र स मां पुरुषायितेऽर्थयते, अहं च निषेद्धुं न शक्ता, तत्सख्यः पादमुद्रया तर्कयित्वा मामहासिषुरिति व्यङ्ग्यमस्फुटम् ।

क्वचिदतिस्फुटत्वेन यथा—

'श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम् ।
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ॥'

अत्राप्रयासेन शिक्षादानलक्षणं वस्तु व्यङ्ग्यमतिस्फुटत्वेन प्रतीयमानमसत्प्राधान्यमेव कामिनीकुचकलशवद्गूढं चमत्करोति नातिगूढम् ।

---

इन्द्रियाणामल्प सामर्थ्यम् । मूर्छा मनस इन्द्रियाणां च शक्तिनिरोधः । तमः सत्ये च (?)मनसि इन्द्रियाणामशक्तिः मरणमतिः प्राणत्यागकर्तृतात्मिका पूर्वक्रियैव च पाशबन्धाद्यवसरगता मरणशब्देनात्र विवक्षिता । विषमिति जलं कालकूटं च ॥ **गूढमिति** । यथा—'मुखं विकसितस्मितं वसितवक्रिम प्रेक्षितं समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः । उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥' अत्र विकसितशब्देन बाधितव्याकोशात्मकमुख्यार्थेन सच्छायत्वप्रसरणादिसादृश्यात् स्मितं लक्षयता हृद्यत्वसुरभिलबहुमानास्पदत्वनित्यसुलभत्वादिधर्मसहस्रं ध्वन्यते । वसितशब्देन निश्चेतने वक्रिमणि असंभवत्परम्पर्यात्मकस्वार्थेन किंकरत्ववतन्मुखप्रेक्षित्वादिसादृश्याद्वक्रिमाणं लक्षयता तापकत्वात्तदनुसरणं न कदाचिदप्यन्यत्र सद्भावः स्वेच्छया यत्र कुत्रचिदविवरणमित्यादि ध्वन्यते । समुच्छलितशब्देनानुपपद्यमानसामस्त्योर्ध्वैललनात्मकस्वार्थेनाकस्मादुत्कल्लोलीभवनसादृश्याद्विभ्रम लक्षयता प्रौ-

---

१. अस्य संस्कृतं बहूना पदानामस्फुटत्वान्न लिखितम्.

---

१. 'सत्वे' स्यात्. २. 'मरणं मृतिः' स्यात्.

संदिग्धप्राधान्येन यथा—

'[1]महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती ।
अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तनुअं पि तणुएइ ॥'

अत्र अङ्गं तनुकमपि तनूकरोतीति किं वाच्यम्, किं वा तनूभावप्रकर्षाधिरोहेण यावदत्याहितं नाप्नोति तावदुज्झित्वा दौर्जन्यं सानुनीयतामिति व्यङ्ग्यं प्रधानमिति संदिग्धम् ।

तुल्यप्राधान्ये यथा—'ब्राह्मणातिक्रम—' इति । अत्र जामदग्न्यः सर्वेषां क्षत्राणामिव रक्षसां क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

यथा वा—

'पङ्क्तौ विशन्तु गणिताः प्रतिलोमवृत्त्या
पूर्वे भवेयुरियताप्यथ वा त्रपेरन् ।
सन्तोऽप्यसन्त इव चेत्प्रतिभान्ति भानो-
र्भासावृते नभसि शीतमयूखमुख्याः ॥'

अत्र प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः समं प्राधान्यम् ।

यथा वा—

'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपा-
द्दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।

---

ष्प्रौढतरत्ववद्वास्य सर्वजनाभिलषणीयत्वादि ध्वन्यते । अपास्तशब्देनामूर्छाया मर्यादायामसंभवदपेक्षणात्मकस्वार्थेन सरभनिर्मुक्तिसादृश्यादसंस्थानं लक्षयता पुनरस्वीकारानवलोकनादि ध्वन्यते । मुकुलितशब्देनासंभवत्कोरकात्मस्वार्थेनाभिनवोद्भेदसादृश्यात्स्तनयुग्मं लक्षयता स्पृहणीयत्वरामणीयत्वरामणीयकस्यास्पदत्वमनोभवसमुद्दीपकत्वमिति ध्वन्यते । उद्धुरशब्देन बाधितधुरीन्मुख्यस्वार्थेनोच्चैस्त्वतरासादृश्यासंबन्धप्रघनं लक्षयतोपचिततत्वस्पृहणीयत्वमनोभवकेतनत्वादि ध्वन्यते । इन्दुवदनेत्यत्र यथुपचारस्तदा इन्दुशब्देन बाधितस्वार्थेन पारिमाण्डल्यादिसादृश्याद्वदनं लक्षयता जगज्जीवयितृत्वादि ध्वन्यते । उद्गमशब्देन बाधितोदयात्मकस्वार्थेनाभिनवोद्भेदसादृश्यात्तरुणिमानं लक्षयता

---

1. 'महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग सा अमान्ती ।
अनुदिनमनन्यकर्माङ्गं तन्वपि तनयति ॥' इति च्छाया.

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
　संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥'

अत्र मथ्नाम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यतुल्यभावेन स्थितम् । इति त्रयो मध्यमकाव्यभेदा न त्वष्टौ ।

**अव्यङ्ग्यमवरम् ।**

शब्दार्थवैचित्र्यमात्रं व्यङ्ग्यरहितमवरं काव्यम् ।

यथा—

'अघौघं नो नृसिंहस्य घनाघनघनध्वनिः ।
हताद्धुरुघुराघोषः सुदीर्घो घोरघर्घरः ॥'

यथा वा—

'ते दृष्टिमात्रपतिता अपि नात्र[1] कस्य
　क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च ।
नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना
　ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥'

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभावादिरूपतया रसपर्यवसानम्, तथापि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भादव्यङ्ग्यमेतत्काव्यमुक्तम् ॥

**इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञस्वोपज्ञकाव्यानुशासन-वृत्तौ रसभावतदाभासकाव्यभेदप्रतिपादनो द्वितीयोऽध्यायः ।**

---

स्पृहणीयत्वादि ध्वन्यते । मोदतेशब्देन बाधितहर्षात्मकमुख्यार्थेनादेवितर्दिकत्वसादृश्याद्वुद्गम लक्षयता उत्कृष्टत्वस्पृहणीयादि ध्वन्यते ॥ **न त्वष्टाविति** । यथाह मम्मटः—'अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् । संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् । व्यङ्ग्यमेवंगुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ॥' इति ॥ ननु यत्र रसादीनामविषयः स काव्यप्रकारोऽपि न भवत्येव । यस्मादवस्तुसंस्पर्शिता काव्यस्य नोपपद्येत । वस्तु च सर्वमेव जगद्गतमवश्यं कस्यचिद्रसस्य भावस्याङ्गं प्रतिपद्यते । अनन्तरो विभावत्वेन चित्तवृत्तिविशेषा हि रसादयः । न च तदस्ति वस्तु यन्न किंचिच्चित्तवृत्तिविशेषमुपजनयति । तदनुत्पादने वा कविविषयतैव तस्य न स्यादित्याशङ्क्याह—**यद्यपीति** ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेके द्वितीयोऽध्यायः ।

---

1. 'कस्य नात्र' काव्यप्रकाशे.

तृतीयोऽध्यायः ।

'अदोषौ शब्दार्थौ काव्यम्' इत्युक्तम् । तत्र दोषाणां रसापकर्षहेतुत्वं सामान्यलक्षणमुक्तम् । विशेषलक्षणमाह—

**रसादेः स्वशब्दोक्तिः क्वचित्संचारिवर्जं दोषः ।**

रसस्थायिव्यभिचारिणां स्वशब्देन वाच्यत्वं दोषः । संचारिणस्तु क्वचित्स्वशब्दाभिधानेऽपि न दोषः ।

तत्र रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिना वाभिधानं यथा—

'शृङ्गारी गिरिजानने सकरुणो रत्यां प्रवीरः स्मरे
बीभत्सोऽस्थिभिरुत्फणी च भयकृन्मूर्त्याद्भुतस्तुङ्गया ।
रौद्रो दक्षविमर्दने च हसकृन्नग्नः प्रशान्तश्चिरा-
दित्थं सर्वरसात्मकः पशुपतिर्भूयात्सतां भूतये ॥'

---

**वाच्यत्वमिति ।** वाच्यत्वं हि रसादीनां स्वशब्दनिवेदितत्वेन वा स्याद्विभावादिप्रतिपादनमुखेन वा । पूर्वस्मिन् पक्षे स्वशब्दनिवेदितत्वाभावे रसादीनामप्रतीतिप्रसङ्गः । न च सर्वत्रैतेषां स्वशब्दनिवेद्यत्वं यथा—'यद्विश्रम्य—' इति । अत्रानुभावविभाववोधानन्तरमेव तन्मयीभवनयुक्त्या तद्विभावानुभावोचितचित्तवृत्तिवासनानुरञ्जितस्वसंविदानन्दचर्वणागोचरोऽर्थात्माभिलापचिन्तौत्सुक्यनिद्राधृतिग्लान्यालस्यश्रमस्मृतिवितर्कादिशब्दाभावेऽपि स्फुरत्येव ॥ न च केवलशृङ्गारादिशब्दमात्रभाजि विभावादिप्रतिपादनरहिते काव्ये मनागपि रसवत्त्वप्रतीतिरस्ति । यथा—'शृङ्गारहास्यकरुणा—' इत्यादौ । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमेव रसादीनाम् । नत्वभिधेयत्वं कथंचिदिति । स्वशब्दोक्तिदोष इत्यर्थः । द्वितीयश्च पक्षोऽस्माकमप्यभिमत एव । एतेन—'रसवद्दर्शितस्पष्टशृङ्गारादिरसोदयम् । स्वशब्दस्थायिसंचारिविभावाभिनयास्पदम् ॥' इत्येतद्व्याख्यानावसरे यद्भट्टोद्भटेन 'पञ्चरूपा रसाः' इत्युपक्रम्य

---

१. 'यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो निःस्थेमनी लोचने यद्गात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत् । दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च निबिडो यत्पाण्डिमा गण्डयोः कृष्णे यूनि सयौवनासु वनितास्वेषैव वेषस्थितिः ॥' इति संपूर्णश्लोको भट्टेन्दुराजस्य ध्वन्यालोचने उदाहृतः. २. 'यो रसात्मा' लोचने. ३. अस्य मूलप्रतीके 'दोष इति ।' इति त्रुटित भवेत्.

स्थायिभावाना यथा—

'संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ।
छैणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥'

अत्रोत्साहस्य स्थायिनः ।

यत्रापि स्वशब्देन निवेदितत्वमस्ति तत्रापि विशिष्टविभावादिप्रतिपादनमुखेनैव रसादीनां प्रतीतिः । स्वशब्देन सा केवलमनूद्यते । यथा— 'याते द्वारवतीम्—' इत्यादि । अत्र विभावानुभावबलादुत्कण्ठा प्रतीयत एव । सोत्कण्ठः शब्दः केवलं सिद्धं साधयति । उत्कमित्यनेन तूक्तानुभावाकर्षणं कर्तुं सोत्कण्ठशब्दः प्रयुक्त इत्यनुवादोऽपि नानर्थकः ।

व्यभिचारिणां यथा—

'सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे
सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे
पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥'

अत्र व्रीडादीनाम् ।

'क्वचित्संचारिवर्जम्' इति वचनात्क्वचिन्न दोषः ।

यथा—

'औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।
दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥'

अत्रौत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथा प्रतीतिकृत् । अत इव 'दूरादुत्सुकम्—' इत्यादौ व्रीडाद्यनुभावानां विचलितत्वादीनामिवौत्सुक्यत्वानु-

---

'स्वशब्दाः शृङ्गारादेर्वाचकाः शृङ्गारादयः शब्दाः' इत्युक्तम्, तत्प्रतिक्षिप्तम् ॥ नान-

---

१. 'ठण' 'भ्रण' वा काव्यप्रकाशे.

भावस्य सहसा प्रसरणादिरूपस्य तथा प्रतिपत्तिकारित्वाभावादुल्लुकमिति कृतम् ।

**अबाध्यत्वे आश्रयैक्ये नैरन्तर्येऽनङ्गत्वे च विभावादिप्रातिकौल्यम् ।**

अबाध्यत्वादिषु सत्सु विभावादिप्रातिकौल्यं रसादेर्दोषः ।

यथा—

'प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं
प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव मे सिञ्चतु वचः ।
निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं
न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥'

अत्र कालहरिणश्चपलः शीघ्रमेव प्रयाति न च पुनरागच्छतीत्यादिवैराग्यकथाभिः प्रियानुनयनं निर्विस्येव कस्यचिदिति शृङ्गारप्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावो निबद्ध इति विभावप्रातिकौल्यम् । तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च स्वदते इति व्यभिचारिप्रातिकौल्योदाहरणमप्येतत् ।

एवं शृङ्गारबीभत्सयोर्वीरभयानकयोः शान्तरौद्रयोरप्युदाहार्यम् ।

यथा च—

'निहुयरमणम्मि लोयणवहम्मि पडिए गुरूणमज्झम्मि ।
सयलपरिहारहियया वणगमणं चेव महइ वहू ॥'

अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावौ । इन्धनाद्यानयनव्याजेनोपभोगार्थं वनगमनं चेन्न दोषः ।

**अबाध्यत्वे इति ।** अबाध्यत्वमशक्याभिभवत्वं तदभावेन केवलं न दोषो यावत्प्रकृतस्य रसस्य परिपोषः । यथा—'क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क च कुलम्' इत्यादि । अत्र वितर्कौत्सुक्ये मतिस्मरणे शङ्कादैन्ये धृति-

१.–२. 'प्रातिकूल्यं' स्यात्. ३. 'निर्विण्ण' स्यात्. ४.–५. 'प्रातिकूल्य' स्यात्.
६. 'निभृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरुजनमध्ये ।
सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥' इति च्छाया.